

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'DE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Fatma KOÇAK

DANIŞMAN
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN

İZMİR - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

YÜKSEK LİSANS TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Fatma KOÇAK
Öğrenci No : 2009800398
Tez Başlığı : Hilmi Ziya Ülken'de Din-Siyaset İlişkisi

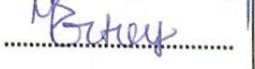
Savunma Tarihi : 24/10/2019
Danışmanı : Prof.Dr.Hanifi ÖZCAN

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı

Üniversitesi

İmza

Prof.Dr.Hanifi ÖZCAN	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Mehmet TÜRKERİ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Dr.Öğr.Üyesi Muhammet ERTÖY	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	

Fatma KOÇAK tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği (X) / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Hilmi Ziya Ülken’de Din-Siyaset İlişkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

..../..../.....

Fatma KOÇAK

İmza

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Hilmi Ziya Ülken’de Din-Siyaset İlişkisi
Fatma KOÇAK

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Bu çalışmada, Türkiye’nin son dönem yetiştirdiği düşünürlerinden Hilmi Ziya Ülken’in din-siyaset ilişkisine dair görüşleri, siyasî kavramlara yüklediği anlam çerçevesinde sistemli bir şekilde değerlendirilecektir.

Hilmi Ziya Ülken’in din-siyaset ilişkisine ilişkin görüşleri ele alınırken öncelikle siyasetin zemin bulduğu insan unsuru ve onu toplumsal hayatın bir parçası haline getiren ahlak ve değer konuları bir arada ele alınacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Hilmi Ziya Ülken’in siyasî kavramlara yüklediği anlam ve din-siyaset ilişkisi bağlamında hangi zemine oturduğu tespit edilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise Ülken’in siyasetin yürütülmesine ilişkin çözüm önerileri dile getirilmek suretiyle kurguladığı mertebeler devleti anlayışıyla günümüz problemlerine nasıl katkılar getirebileceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Siyaset, Din, Ahlak, Mertebeler.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Relationship Between Religion and Politics in Hilmi Ziya Ulken

Fatma KOÇAK

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

In this study, opinions on the issue of relationship between religion and politics, by Hilmi Ziya Ulken, one of most important thinkers of Turkey in recent periods, are systematically evaluated, in the context of his own interpretations of political concepts.

First of all, Hilmi Ziya Ulken's views on the relationship between religion and politics will be examined with both the human element on which politics found a basis, and the moral - value issues that make it a part of social life.

The second part of the study examines the meanings of the political concepts which Hilmi Ziya Ulken imposes and what basis these concepts and terms stand on in terms of religion and politics relationship. In the third and last part, Ulken's solution proposals related to the execution of politics will be stated and by this, his contributions to today's problems with his understanding of "State of Order" approach will be discussed.

Keywords: Philosophy, Politics, Religion, Morality, Order.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'DE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ KİŞİLİK VE AHLAK

1.1. BİR SİYASÎ VARLIK OLARAK İNSAN	22
1.1.1. İnsanın Toplumsal Bir Varlık Olması	22
1.1.2. İnsanın Biyolojik Olarak Evrimi	24
1.1.3. Kişiliğin Oluşumu ve Ruh-Beden İlişkisi	25
1.1.4. İnsanın Çözümlemesi ve Ruhun Geçirdiği Evreler	27
1.2. SİYASÎ ETKİNLİKTE AHLAK	32
1.2.1. Mertebeler Ahlakı	34
1.2.2. Ariflik	38
1.2.3. Ruhun Beş Asil Tutkusu	40
1.2.4. Ahlak Âleminin Eylem ve Hedefleri	42
1.3. SİYASÎ ETKİNLİKTE DEĞER	44
1.3.1. Değerin Mahiyeti	45
1.3.2. Değerin Kaynağı ve Gelişim Aşamaları	47
1.3.3. Değer Grupları	50
1.3.4. Olgu-İdeal-Hakikat İnancı	52

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASET VE DİN

2.1. ADALET	55
2.1.1. Geçmişten Günümüze Adalet	55
2.1.2. Mertebeler Ahlakında Adalet	57
2.1.3. Sosyal Adalet	60
2.1.4. Yararlılık-Ödev Düzeni	62
2.2. HÜRRİYET	63
2.2.1. Mertebeler Ahlakında Hürriyet	64
2.2.2. Hürriyet ve Din	66
2.2.3. Hürriyet İçin Atılan Adımlar	68
2.3. DEMOKRASİ	70
2.3.1. Demokrasi Nedir?	71
2.3.2. Demokrasi İdealinin Doğuşu ve Geçirdiği Değişim	73
2.3.3. Demokraside Hürriyet-Eşitlik Dikotomisi ve Şartlı Hürriyet	76
2.3.4. Hürlik ve Mesullük	81
2.3.5. Siyasî Partiler ve Parlamento	83
2.3.6. İslam ve Demokrasi	84
2.4. LAİKLİK	86
2.4.1. Laiklik Nedir?	87
2.4.2. Tolerans ve Fanatizm	91
2.4.3. Laikliğin Türkiye’de Doğuşu	92
2.5. HÂKİMİYET	95
2.5.1. Hâkimiyetin Tanımı	96
2.5.2. Hâkimiyet Şekillerinin Evrimi	97
2.5.3. Hâkimiyet ve Ahlak	101
2.5.4. İş Organizasyonu	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE SİYASETTE EĞİTİMİN ROLÜ

3.1. MİLLÎ EĞİTİM POLİTİKASI	107
3.1.1. Millî Eğitim	107
3.1.2. Eğitimde Eşitlik	112
3.2. BİR SİYASÎ ÇÖZÜM ÖNERİSİ OLARAK MİLLETLEŞME	113
3.2.1. Millet Kavramının Ortaya Çıkışı	114
3.2.2. Milletleşme Tekâmülü	115
3.2.3. Vicdan Muhasebesi, Millî Terbiye, Millî Vatan	117
3.3. DEVLET YÖNETİMİNDE BATILILAŞMAK	118
3.4. MERTEBELER DEVLETİ	120
SONUÇ	126
KAYNAKÇA	130

KISALTMALAR

bkz.	bakınız
c.	cilt
der.	derleyen
çev.	çeviren
ed.	editör
haz.	hazırlayan
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı felsefe, sosyoloji ve Türk düşünce tarihi gibi pek çok alana yönelik çalışmalarıyla tanınan Hilmi Ziya Ülken'in din ve siyasetle ilgili görüşlerini din-siyaset ilişkisi bağlamında ele almaktır.

1901-1974 yılları arasında yaşamış bir Türk düşünürümüz olarak Hilmi Ziya Ülken, felsefe literatürüne, Türk düşünce tarihine, sosyoloji gibi sosyal bilimler alanındaki pek çok bilim dalına eserler kazandırmıştır. Ülken, ilmî çalışmalarına Galatasaray Lisesi'nde felsefe öğretmenliği yaparken başlamıştır. Özellikle sosyoloji ve felsefe alanında yaptığı etraflıca çalışmalarla giderek uzmanlık alanını genişletmiştir. Ülken'in felsefe ve sosyoloji alanlarına ait olabildiğince geniş bir çalışma alanı vardır. Eserleri: felsefe, felsefe tarihi, İslam felsefesi, metafizik, bilgi teorisi, mantık, ontoloji, ahlak felsefesi, bilim felsefesi, din felsefesi, İslam düşüncesi, Türk İslam düşünce tarihi, sosyoloji, çağdaş toplumsal sorunlar, psikoloji, eğitim, eğitim felsefesi ve sosyolojisi, sanat tarihi alanlarında kitap, dergi ve gazete yazıları, roman, manzum eser, kitap ve dergi tanıtımlarından oluşur. Ülken'in 70'i kitap olmak üzere toplam 1344 civarında yayını bulunmaktadır.¹

Biz tez konumuz çerçevesinde Ülken'in daha çok din ve siyasete dair görüşlerini dile getirdiği kitap, makale ve gazete yazılarından faydalandık. Siyaset felsefesine dair görüşlerini neşrettiği kitaplarından *Aşk Ahlakı* (1933), yine *Aşk Ahlakı*'nın devamı niteliğinde olduğunu söylediği *İnsanî Vatanseverlik* (1933), *Millet ve Tarih Şuuru* (1948), Antik Yunandan itibaren siyaset felsefesi görüşlerini incelediği *İçtimaî Doktrinler Tarihi* (1941) ilk akla gelenlerdir. Bu kitapların yanı sıra çeşitli dergi ve gazetelerde siyaset felsefesine dair görüşleriyle de karşılaştık ve çalışmamızda bu kaynaklardan yararlandık. Ayrıca çalışmamız esnasında, daha önce *Aşk Ahlakı*'nda bahsettiği² ancak vefatından çok sonra, Nisan 2018 tarihinde Ali Utku tarafından yayın hayatına ilk kez sunulan *Hâkimiyet*³ adlı kitabı ile karşılaştık. Ülken'in kendi ifadesi ile “bir ömür sürdürdüğü çabayı taçlandırarak” iki temel eserinden biri olarak sunduğu⁴ *Hâkimiyet* kitabı bizim çalışmamızın seyrini de etkilemiştir. Ülken, mertebeler ahlakına dayandırdığı siyaset felsefesiyle ortaya

¹ Ali Utku, “Sunuş”, *Hâkimiyet*, Hilmi Ziya Ülken, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, s. 9.

² Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 43, 65.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Hâkimiyet*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.

⁴ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 11.

koymaya çalıştığı “mertebeler devleti” anlayışını *Hâkimiyet* kitabında etraflıca dile getirmektedir.

Ahlak (1946), *Bilgi ve Değer* (1965), *Varlık ve Oluş* (1968), *Siyasî Partiler ve Sosyalizm* (1963), *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* (1963), *Umumî İçtimaiyat* (1932), *Eğitim Felsefesi* (1967) Ülken’in başvurduğumuz diğer başlıca eserleridir.

1901 yılında dünyaya gelen Ülken, pek çok kişinin gerçek bir sınavdan geçtiği Mütareke döneminde yetişmiştir. Kimi âlimlerin Avrupa’dan yurda hiç dönmediği, kimilerinin yurt dışına çıkmanın yollarını aradığı, kiminin Malta’da sürgünde olduğu bu geçiş yıllarında Ülken’in, İmparatorluğun yıkılışından başlayıp Türkiye’nin kuruluş sonralarına kadar uzanan bir eser hazırlığı içinde olduğu görülür.⁵ Bu çabasını, bilimsel kitaplarının yanı sıra Edebiyat dünyasına kazandırdığı eserlerinde de görürüz. Ülken, *İnsan Meddücezri* (1941) adı altında, İmparatorluğun II. Meşrutiyet döneminden yıkılışına giden süreçte Türk milletinin kurtuluş çabasına dair bir roman dizisi yazmıştır. Bu roman dizisinin bugün yalnız iki kitabı *İnsan Meddücezri Posta Yolu*⁶ ve *İnsan Meddücezri Yarım Adam*⁷ yayın hayatına kazandırılmıştır.⁸

Ülken yeni kurulan Türkiye’nin fikir adamlarına olan ihtiyacını ayrıca şu ifadeleriyle ortaya koymaktadır: “*Esasen dönemimiz kadar düşüncenin irade ile birleştiği, fikir adamlarının sırf teori insanları olmaktan çıkarak, doğrudan doğruya sosyal eylem ve faaliyete katılan ve ona yön veren insanlar haline geldiği bir dönem yoktur.*”⁹ Kanaatimizce Ülken, Türkiye’nin ihtiyaçlarını çok iyi görmüş ve kendisi bizzat bir fikir adamı olarak üzerine düşen görevi olabildiğince geniş yelpazedeki çalışmalarıyla yerine getirmeye çalışmıştır.

Hilmi Ziya Ülken’de Din-Siyaset İlişkisi konu başlıklı bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm “Siyasî Kişilik ve Ahlak”ta öncelikle siyasetin öznesi olması bakımından Ülken’in “insan” anlayışı ele alınacaktır. Ülken’in eserlerinde insan psikolojik, sosyolojik, ruhsal, bedensel açılardan geniş bir

⁵ Rauf Mutluay, “Hilmi Ziya Ülken’in Roman Dünyası ‘İnsan Meddücezri’”, **İnsan Meddücezri Posta Yolu**, Hilmi Ziya Ülken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 273.

⁶ Hilmi Ziya Ülken, **İnsan Meddücezri Posta Yolu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, **İnsan Meddücezri Yarım Adam**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

⁸ Mutluay, “Roman Dünyası”, s. 286.

⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 21.

perspektifte yer bulmaktadır. Yine siyasete yön veren “ahlak” ve “değer” konuları da bu bölüm içerisinde incelenecektir. İkinci bölümümüz “Din ve Siyasetle İlgili Kavramlar” başlığı altında ise Ülken’in siyasî kavramlara yüklediği anlam ve bu kavramların din ile ilişkileri incelenmeye çalışılacaktır. Üçüncü ve son bölüm “Din ve Siyasette Eğitimin Rolü” başlığı altında ise Ülken’in siyaset felsefesine yönelik çözüm önerileri ele alınacaktır. Ülken’in eğitim politikası olarak öne sürdüğü “millî eğitim”e yüklediği anlam, devlet yönetimine dair sunduğu “batılılaşma”nın mahiyeti ve en son olarak mertebeler ahlakına dayanan “mertebeler devleti”nin yapısı tartışılacaktır. Çalışmanın ağırlık merkezinde siyasi kavramlar yer almıştır. Bunun bir sebebi, Ülken’in eserlerinde siyaset ve ilgili kavramların daha geniş yer bulmasıdır. Biz de bu doğrultuda başlıkları siyasî kavramlara göre belirleyip, din-siyaset ilişkisi bağlamında değerlendirmelerini sunduk.

Çalışmanın ana başlıklarına geçmeden önce Giriş bölümünün devamı niteliğinde din-siyaset ilişkisi ve Ülken’in siyaset felsefesine bakışı sunulacaktır.

A. Din-Siyaset İlişkisi

Felsefî gelenekte din-siyaset ilişkisi, kaynağını Eski Yunan felsefesinden (Platon, Aristoteles) almaktadır. Yine İslami gelenek içerisinde siyaset felsefesine dair görüşlerini dile getiren ilk filozoflardan Farabi’de de kaynaklar Eski Yunan siyaset felsefesine dayanmaktadır.

Siyaset felsefesinin en temel sorusu olarak “bir toplumu oluşturan bireylerin bir arada iyi ve mutlu bir şekilde yaşamasının yolunun ne olduğu”, din-siyaset ilişkisi kapsamında ele alınan en önemli meselelerden biri olmuştur. Bu hususta din, hakikatin taşıyıcısı olmak iddiasıyla gerçek mutluluğa ancak kendi kanalıyla ulaşılabilceğini öne sürerek devleti yönlendirmek eğilimindeyken, bir yandan artık felsefenin ortaya çıkışıyla bu misyonu üstlenmesi “yöneticinin kim olması ve nasıl bir yönetim anlayışının uygulanması gerektiği” sorusunu ortaya çıkarmıştır. Eski Yunan felsefesine baktığımızda Platon, filozofların yönetimi altında ideal bir yönetimi ön görürken, Aristoteles’in buna erdeme dayalı bir yönetim anlayışı eklediği görülmektedir. Farabi ise bu iki filozofun yöntemlerini birleştirmek suretiyle

erdemeye dayalı bir yönetimi “filozof” olan yöneticisiyle beraber ortaya koymaktadır.¹⁰ Farabi’nin, filozof yöneticilerin başında olduğu erdeme dayalı devlet anlayışının bir benzeri, ahlakî mertebelere göre oluşturulmuş bir toplum öngören Ülken’de de görülür. Ülken toplumu oluşturan bireyleri ahlakî düzeylerine göre sınıflara ayırır ve her birine farklı görevler verir. Mertebeler arası geçişlerde görev ve sorumluluklar artar ve maksat bütün bireyleri en üst basamak olan “insanî vatanseverlik” basamağına taşımaktır. Ülken’in ahlakî mertebelerinin en üst basamağı olan “insanî vatanseverlik” aynı zamanda Farabi’deki erdemli şehrin erdemli bireylerine karşılık gelir.

Din-siyaset ilişkisine dair daha alt sorunların neler olduğuna değinilecek olursa; filozofların siyaset felsefesinin merkezine hangi kavramı yerleştirdikleri, toplumsal hayatın kökeninin ne olduğu, insanların niçin toplum olarak yaşamaya gereksinim duydukları, toplumsal hayatın kuruluş ve işleyişine ilahî bir müdahalenin olup olmadığı ve eğer bu türden bir müdahale varsa zaman ve yer koşullarına göre değişken olup olmadığı vb. soruların olduğu görülür.¹¹ Yine bir yönetici ihtiyacının nereden doğduğu, toplumun kim tarafından hangi amaca ulaşmak için ve hangi ilkelere göre örgütleneceği problemi, insanın bu dünyada kazanabileceği en yüksek yetkinlik durumunun ne olduğu gibi sorular da din-siyaset ilişkisinin kapsamında ele alınmaktadır.

Filozofların din-siyaset ilişkisine dair sorulara verdikleri cevapları daha iyi anlayabilmek için din ve felsefe kavramlarına nasıl bir anlam yüklediklerinin tespiti çok önemlidir. Örneğin Farabi’de felsefe en üstün yetkinliklere ulaşmak için gerekli olan düşünsel ve davranışsal düzenlemelere karşılık gelirken, din ise bir toplumun felsefî birikiminin imgesel düzeyde o toplumun görüş ve davranış biçimlerine bir yansımasıdır ve dolayısıyla Farabi’de felsefe dini kapsamaktadır.¹² Farabi bunun yanı sıra seçkin bir yaklaşımla toplumda her bireyin yüksek ilkeleri düşünme ve kavrama yeteneğine sahip olmadığını sebep göstererek, bu bireylere bazı görüş ve davranışların din yoluyla verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Farabi dine bazı noktalarda işlevsellik yüklemekle birlikte, ona göre hakikatin dolaysız bilgisine

¹⁰ Mustafa Yıldız, “Farabi’de Felsefe, Din ve Devlet İlişkisi” (Din ve Devlet), **Felsefelogos Dergisi**, ed. Sinan Özbek, sayı. 43, İstanbul, 2011, ss. 57-58.

¹¹ Mustafa Yıldız, “Din-Siyaset İlişkileri Bağlamında Farabi ve Maturidi” (Farabi ve Maturidi), s. 81, (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219958>, 16.10.2019)

¹² Yıldız, “Din ve Devlet”, s. 58.

ancak felsefeyle varılabilecektir. Çünkü dinin ortaya çıktığı toplumun yapısına göre değişkenlik göstermesi biricik evrensel hakikate ulaşılmasının önünde bir engeldir.¹³ Dolayısıyla siyasal yaşama ilkeler koyma işi felsefenindir. Hilmi Ziya Ülken de din, bilim ve felsefenin alanlarını birbirinden tamamen ayırır. Öncelikle yöntemleri birbirinden farklıdır. Bilim tecrübe ve akıl delillerinden hareket ederken, felsefe akıl, tecrübe ve sezgiden hareket etmektedir. Din ise diğer ikisinden farklı olarak “*inananların ilahî hakikatle doğrudan doğruya teması girdikleri*” “mistik görme” delilinden hareket etmektedir.¹⁴ Hiç şüphesiz Hilmi Ziya Ülken de dinlere tarihsel bir değer yüklemekle birlikte, devletlerin yönetimi konusunda evrensel ilkeler koyarken bilimsel ve felsefi birikimden hareket eder. Özellikle felsefi antropoloji ve kültürel antropoloji gibi insanı ve toplumları yeni bakış açılarıyla ele alan bilim alanlarının verilerini kendi görüşlerine temel alır.

Farabi’nin siyaset felsefesinde aynı zamanda filozof olan devlet başkanı hem teorik bilgileri edinmiş, hem de onları olanakları ölçüsünde diğer bireyler için kullanma gücünde olan kimsedir. Yani Farabi felsefenin hem teorik yönünün hem de pratik yönünün ikisinin bir arada kullanılmasını ister. Bu bakımdan Farabi’nin erdemli devletinde filozof aynı zamanda gücün meşru kullanımını temsil etmektedir.¹⁵ Hilmi Ziya Ülken’de de siyaset felsefesi tam bir aksiyon felsefesi olarak görülür, zira Ülken siyaset felsefesini “*Cemiyet içinde neticelerine kadar ulaşan beşerî aksiyonun üzerinde etraflıca düşünmektir*”, diye tanımlar ve ardından ekler: “*Gözlem ve bilgi ile kanaat etmez. Bu bilgiyi iman haline getirmeye çalışır. Hâlbuki sanat ve ilim felsefelerinin böyle bir imana ulaşmak gayesi yoktur. Onlar sadece tespit eder.*”¹⁶

Farabi’nin erdemli devletinin ilk başkanı, gücünü nesnel ve rasyonel olarak kabul ettiği vahiyden alan peygamberdir. Bir peygamberin vahiy alabilmesi için bulunması gereken faal akıl basamağı, Farabi için erdemli bir devletin temel koşuludur.¹⁷ Bununla birlikte devlet yönetimi için gerekli yasalar peygambere vahiyle birdirilmesinin yanı sıra bir peygamber Allah’tan aldığı güçle gerektiği

¹³ Yıldız, “Din ve Devlet”, s. 59.

¹⁴ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, ss. 70-71.

¹⁵ Farabi, **Es-Siyaset’ül Medeniyye ve Mebadiu’l-Mevcudat**, (Es-Siyaset’ül Medeniyye), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 44.

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, **İçtimaî Doktrinler Tarihi**, Yenidevir Basımevi, İstanbul, 1941, ss. 3-4.

¹⁷ Farabi, **Es-Siyasetü’l-Medeniyye**, s. 46.

noktalarda kendisi de yasa koyabilmektedir.¹⁸ Benzer bir görüş Hilmi Ziya Ülken'de de görülür. Ülken bir peygamberin resul (gönderilmiş) ve nebi (haber getiren) özelliklerinin yanı sıra akla dayanan beşeri bir özelliğinin daha bulunduğunu ve bu özelliğiyle onun ayrıca “hâkim” olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmektedir. Ülken'e göre Hz. Muhammed peygamber olmakla birlikte bir hâkimdir, yani yeri geldiğinde yasa koyucudur ve hatta Ülken, hadis ve sünneti peygamberin hâkim sıfatının bir yansıması olarak değerlendirir.¹⁹ Hem Farabi hem de Hilmi Ziya Ülken Allah'tan elçi olarak seçilmiş peygamberlere görevlerini en üst düzeyde yerine getirdikleri için haklarını vermekle birlikte asıl sorunun peygamberlerin vefatından sonra başladığını düşünmektedirler. Farabi, peygamberin vefatından artıktan devlet yönetimi konusunda dini ön plana çıkarmaktansa evrensel bir yönetim anlayışına yönelir ve o günkü şartlarda pek çok etnik unsuru barındıran toplum yapısı için “millet” kavramının temel alındığı yönetimin felsefenin ışığında yürütülmesi gerektiğini ileri sürer.²⁰ Hilmi Ziya Ülken de çalışmamızın ilerleyen kısımlarında ortaya koyacağımız üzere integral (parçalardan oluşan bütün) bir anlayış ortaya koyarak devletin yönetimini dinlerin, ırkların, milletlerin üzerine çıkaran evrensel bir boyutta ele alacaktır.

Filozofları siyaset felsefesine yönelten en temel sebep hiç kuşkusuz yaşadıkları dönemin siyasî durumuyla ilgilidir. Platon'un hayat görüşünü büyük ölçüde değiştiren olay hocası Sokrates'in siyasî bir suçlu damgası yiyerek ölüme mahkûm edilmesidir. Bu olaydan sonra Platon eserlerini daha çok siyaset felsefesine yöneltmiş, hatta gittiği Sicilya adasında filozof yönetici uygulamasıyla ilgili bir girişimi bile söz konusu olmuştur.²¹ Farabi ise siyasete dair görüşlerini neşrederken yaşadığı dönem İslam dünyasındaki mezhebe dayalı bölünmüşlük ve bunun yanı sıra farklı dinsel ve etnik grupların bir arada yaşayabilmesinin sağlanması gibi sorunlara bir çözüm arayışı içerisinde olmuştur.²² Hilmi Ziya Ülken ise Türkiye'nin bilim, felsefe gibi alanlarda oldukça geri kaldığı, savaştan yeni çıkmış ve bir egemenlik

¹⁸ Yıldız, “Farabi ve Maturidi”, s. 88,

¹⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş Birinci Kısım**, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 15.

²⁰ Yıldız, “Farabi ve Maturidi”, s. 88.

²¹ Ahmet Cevizci, “Platon: Hayatı ve Yapıtları”, **Devlet Adamı**, Platon, Say Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 10-11.

²² Yıldız, “Farabi ve Maturidi”, s. 80.

mücadelesi verdiği dönemde yaşadığı için topluma yön verilmesi gerektiğini düşünmüş ve bunu kendine görev edinmiştir.

Hilmi Ziya Ülken'in İslam dinine bakışını ayrıca ele almak gerekirse, İslam dinini taşıdığı özellikler ve amaçları bakımından diğer dinlerden tamamen ayrı gördüğü söylenebilir. Diğer bütün dinler az çok efsanevi, mucizevi öğeler barındırırken, İslam dini olabildiğince efsanevi ve mucizevi öğelerden arındırılmış, akli bir dindir.²³ Bununla birlikte Ülken, Kur'an'ın insan anlayışını da realist bulur. İnsan, ne Hristiyanlıktaki gibi asli bir günahla yani kötü bir mayayla dünyaya gelmiştir, ne de J. J. Rousseau'daki gibi aslında iyi olup, sonradan bozulduğu anlayışı Kur'an'da kabul edilir. Kur'an, insanı iyi ve kötü iki yönüyle birlikte ele almaktadır. İnsan bedensel yönüne düşerse kötülüğe, ruhsal yönüne düşerse iyiliğe kayacaktır.²⁴ İnsanın bu iki cepheli görünüşü Ülken'de de kabul görür. Hatta Ülken, ileriki bölümlerde daha geniş açıklayacağımız üzere insanın hem bedensel hem ruhsal, iki yönünün bir arada geliştirilmesini ve birinden birisinin ihmal edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.

Kur'an'ın bu iki cepheli (iyi ve kötü) insan görüşüne göre, Ülken'in deyimiyle insanın “*kıvrantı (angoisse) halinde bir varlık*”²⁵ olması söz konusudur. İnsan bu kıvrantı haliyle kötüye meyletmektedir. Ancak Ülken'e göre Kur'an aynı zamanda sık sık kullandığı “Cehdediniz!” emriyle de, insanın iyiye yani ideal olana yükselebilecek bir iradeye sahip olduğunu hatırlatmaktadır. Ülken, bu yaklaşımı insandaki şartlı hürriyet olarak yorumlar²⁶ ve kendi düşüncelerine de yansıtır.

Hilmi Ziya Ülken, Kur'an'ın ahlak anlayışını da realist bulur: “İnsanlara akılları yettiği derecede hitap ediniz”²⁷ hadisi ve “Allah insana yalnız yapabileceği şeyleri teklif eder”²⁸ gibi ayetler Kur'an'da insanların bilgi ve idrak bakımından eşit seviyede görülmediğine birer işarettir.²⁹ Ülken de mertebeler ahlakında aynı anlayıştan hareket etmektedir. Hilmi Ziya Ülken'e göre Kur'an'da iyi fiiller içtimaî ahlakın kurulmasına yöneliktir ve ikili ilişkilerden topluma doğru çevrilir. Sırasıyla

²³ Hilmi Ziya Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1954, s. 10.

²⁴ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 49.

²⁵ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 52.

²⁶ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 52.

²⁷ Ebu Davud, Edeb, 20.

²⁸ Bakara, 2/286.

²⁹ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, ss. 69-70, 83

aile ahlakı, millî/devlet ahlak, insanlık ahlakı şeklinde gelişir. Ülken bu sıralamadan yola çıkarak Kur'an'da içtimaî ahlakın temellerinin ferdî ahlakta yani ferdin vicdanını kendisinin temizlemesinde olduğunu söyler.³⁰

Ülken'in mucizevi bir olay olarak vahye nasıl baktığına değinecek olursak, Ülken'e göre vahiy, peygamberler normal şartlar altında tabiatın düzen ve kanununa tabii iken, Allah'ın külli iradesiyle tabiatın düzen ve kanununu bizzat kendisinin bozduğu tabiatüstü bir tecrübedir. Hatta Ülken'e göre Allah'ın bu düzeni niçin bozduğu sorgulanamaz bile.³¹ Ülken, bilim, felsefe ve dinin alanlarını bilgiyi edinme ve işleme yöntemlerinin farklılığından dolayı birbirinden tamamen ayrı görmekte birlikte, bilgi ve imanı birbirini destekler mahiyette görür. İnsanın edinebileceği bilgi sınırlıdır ve bilgisini edinemediği konularda inanma duygusu devreye girer. Yine bazen inanmanın gerektirdiği şeyler duyu organları gibi bilimin verileriyle elde edilir.³² Fakat Ülken, sonuçta bir vahiy dinindeki ilahî hakikatle, bilim ve felsefedeki hakikati birbirinden tamamen ayrı tutar.³³

Tüm bunların yanı sıra Ülken'e göre, Kur'an demokratik bir karakterdedir. Özellikle istişareye yönelik ayetler bunun göstergesidir. Ayrıca Hz. Peygamberden başka diğer bütün başkanlar seçim yoluyla seçilmişlerdir.³⁴ Kur'an ayrıca bütün insanlığa hitap eden evrensel bir özellik de taşır. Hatta Ülken, İslamiyet'i "*kendi prensipleri içinde değişen ve devam eden unsurların terkibine elverişli*"³⁵ bulur. İslam dini özü itibarıyla insanî bir esasa dayanır, ancak Ülken bugünkü gelinen noktada İslam'ın yeni bir ifade ile tekrar ortaya konulması gerektiğini düşünür. Bunun yolu da "*İslam insaniyetçiliğinin garp insaniyetçiliği ile karşılaşmasına ve hesaplaşmasına yol açacak olan İslam modernisme'i*"nin³⁶ kurulmasından geçmektedir.

Hilmi Ziya Ülken'in kısaca değindiğimiz İslam dinine dair bu tespitleri, insan ve topluma dair kendi düşüncelerinin temelinde yer yer görülür. Ülken, Kur'an'ı ve Hz. Peygamberin görüş ve uygulamalarını hayata uygun, gerçekçi bulur. Ancak

³⁰ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 87

³¹ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 71.

³² Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 72.

³³ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 77

³⁴ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 95.

³⁵ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 121.

³⁶ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, ss. 150-151.

bugün gelinen nokta itibariyle İslam'ın bir dönüşüme, yanlış görüş ve uygulamalardan arındırılmaya ihtiyacı olduğu da çok açıktır. Zamanla yanlış uygulamaların İslam dinine sirayet etmesi ya da Kur'an'ın mesajının yeterince anlaşılabilmesi İslam dininde bazı deformasyonlara yol açmıştır. Bu yüzden Ülken Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalarla daha sonraki dönemlerin uygulamalarını birbirinden tamamen ayrı tutmaktadır. Ülken, İslam dininin bazı görüş ve uygulamalarını takdir etmekle birlikte, kendi görüş ve düşüncelerinde daha kapsayıcı, evrensel bir boyuta ulaşmaya çalışır.

Son olarak Ülken'in kendi tabiriyle "integral" (parçalardan oluşan bütün) insan görüşüne dayanan siyaset felsefesini ele alarak Giriş bölümünü tamamlayabiliriz.

B. Hilmi Ziya Ülken'in Siyaset Felsefesine Bakışı

Hilmi Ziya Ülken'in eserlerinden anladığımıza göre az sayıda insan hayatın gerçek anlamını sorgulayabilecek bir akıl seviyesine ulaşır; çoğunun ömrü yeme-içme, barınma, ısınma vb. temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmakla geçer. Hayata felsefe gözüyle bakabilmek ise çok geriden gelir. Ülken bu noktayı şöyle belirtir: *"İnsan kendiliğinden ilmî gerçeği aramaz. Aslında mitos, rüya veya fayda tasası içindedir. Ortalama 100 bin yıl sayılan insanlığın ömründe tam ilmî gerçek arayışının ancak 2500 yıllık tarihi vardır. Bunun da büyük bir kısmı yine Mitos'lar ve ilim dışı bilgilere doğru sapışlar ve çöküntülerle geçtikten sonra ancak son 300 yılda büyük bir hızla gelişmeye başlamıştır."*³⁷ Ayrıca Ülken son 300 yıldır harcanan bu çabanın da sağlam bir çaba olmadığını düşünmektedir. O, eleştirel felsefenin geç doğması sebebiyle insana ait ilimlerin yarı felsefî, yarı ilmî, alelacele sistemleştirilmeye çalışıldığı eleştirisinde bulunur.³⁸ Ülken bu görüşlerin, insan kaderini keşfedeceklerine dair bir vaat içerisinde bulunduklarını ancak içi insana şifa vermek isteyen faraziyeler ve hülyalarla yüklü, iyice araştırılmamış, peşin hükümlü, realiteye aykırı, üstüne üstlük tanınmış büyük filozofların adı geçtiği için insanı kolaylıkla cazibesine kaptırabilen fikirlerle dolu olduğunu ileri sürer.³⁹

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Bilim Felsefesi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1.

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1963, s. 9.

³⁹ Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, s. 9.

O halde Ülken'e göre siyaset felsefesi nasıl olmalıdır? Ülken, siyasete dair felsefe tarihindeki görüşleri eleştirirken bir yandan da nasıl bir siyaset felsefesi geliştirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Ülken'e göre felsefî düşüncenin bütün değeri hayatımıza anlam ve yön vermesindedir. Bu açıdan felsefe meselelerine girerken göz önüne alınacak en önemli nokta şüphe yok ki teori ve pratiğin ilişkisi olmalıdır.⁴⁰ Yani felsefe hayatın içine nüfuz ettiği kadarıyla tam bir felsefe haline gelebilir. Ülken felsefe alanları arasında şöyle bir sınıflandırma yapar:

"I: Bilgi felsefesi, İlim felsefesi, Sanat felsefesi.

*II: Aksiyon felsefesi, Ahlak felsefesi, Siyaset felsefesi."*⁴¹

Ülken söz konusu sınıflandırmayı yaparken felsefe alanlarının ne kadarının hayatın içinde aktif rol oynadığını ve ne kadarının sadece teoride kaldığını göz önünde bulundurmaktadır. Ona göre siyaset felsefesi tam bir aksiyon felsefesidir, zira siyaset felsefesini Ülken, tam aktif felsefe olmasından dolayı ahlak felsefesinin de üzerine çıkarır; hatta ahlak felsefesini kapsadığını ileri sürer. Çünkü Ülken'e göre ahlak felsefesi herhangi iki insan arasındaki ilişkiyi konu edinirken, siyaset felsefesi bunu daha da ileriye götürerek bu iki insanın ilişkisinin topluma nasıl yansıtacağını da ele almaktadır.⁴² Görüldüğü üzere Ülken siyaset felsefesine hayata her yönüyle dokunan bir felsefe olması sebebiyle diğer felsefe alanlarından daha fazla öncelik vermektedir.

Siyaset felsefesinin konusu insandır. Mevzusu insan olan bir felsefenin çıkış noktası da insan hakkında yapılan tarife göre şekillenmektedir. Ülken, tarihte insanın mahiyetine dair iki zıt görüş tespitinde bulunur. Bunlar:

"1: İnsana irca edilen görüş (egocentrisme veya anthropocentrisme) ki esası şudur: Âlemin merkezi insandır; her şey insan içindir. Sofistlerde, Vahdeti Vücut'da bu telâkkiyi görüyoruz.

*2: İnsanı izah eden felsefe ki, gayesi insanın sosyal varlığını izah etmektir. Bunlara içtimaî felsefeler diyebiliriz."*⁴³

Ülken bu tespitiyle toplum hayatının siyasî bir organizasyondan oluştuğunu sebep göstererek, temellerini İbn-i Haldun ve Vico'da bulduğumuz içtimaî (sosyal)

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 7.

⁴¹ Ülken, *İçtimaî Doktrinler Tarihi*, s. 4.

⁴² Ülken, *İçtimaî Doktrinler Tarihi*, ss. 3-4.

⁴³ Ülken, *İçtimaî Doktrinler Tarihi*, s. 4.

felsefelerin izahını daha makul bulmaktadır. Çünkü yaşadığımız toplumun açıklanması ve insan davranışlarına ona göre bir düzen verilmesi gerekmektedir.⁴⁴

Ülken “Çok mahir bir heykeltıraş vardı. En güzel modeller üzerinde hayalinin şaheserini yapmak istiyordu. Fakat ne yazık ki elinde mermer yoktu. Hatta alçı ve killi toprak bile yoktu. Sanatkârın latif şekillerine uymamakta inat eden kara toprak, onun bütün emeklerini boşa çıkardı. Heykeltıraş meyus ve kederliydi. Fakat o haksızdı. Çünkü eserini ortaya koymak için hamurunu hazırlamalı idi. Hâlbuki o bunu hiç de hatırına getirmemişti”⁴⁵ misalini vererek bir fikir inşa ederken temel yapı taşı olan insan unsurunun ne durumda olduğunu hesaba katmanın önemini belirtir. Bu durumda fikirler, teşkilatlar, idealler, partiler, siyasetler insan unsuru üzerine inşa edilmelidir. Eldeki mevcut halk kitlesi, niteliğine bakılmaksızın belli ideolojilere uydurulmaya çalışılıyorsa yöneticiler verilen örnekteki mimarın durumuna düşecektir. Kanunların bazı topraklarda kendine yer bulması ya da çabucak silinip gitmesi Ülken’e göre insan unsurunun niteliğinin göz önünde bulundurulmamasından kaynaklanmaktadır. İnsanın öncelikle ruh ve beden olarak ortaya konulması, ahlakın ve siyasetin bunun üzerine inşa edilmesi gerekmektedir. Burada ayrıca Ülken başka bir hususa dikkat çeker: Meselelerin birbirine zincirleme bağlı olması. Meselelerden biri tamamlanmadan ötekine geçilmemelidir, asıl düşünülen yanlış bu hususlar göz önünde bulundurulmadan bir siyaset tesis edilmeye çalışılmasıdır.⁴⁶

Ülken, siyasete yön veren fikir ve eylemlerin tümel gerçeğin bilgisine dayanmaları gerektiğini vurgular. Aksi takdirde, ilhamını tarihten almaya çalışan ideolojiler rüya ve yalanlarla beslenmekte oldukları için zaman içerisinde silinip gideceklerdir.⁴⁷ Dolayısıyla Ülken’in siyaset felsefesini oluştururken hareket noktası “insan”dır ve Ülken, bunun üzerine bir siyaset felsefesi inşa etmeye çalışır. Elindeki malzemeyi etraflıca tanımaya çalışan düşünürümüz buradan realiteye uygun bir görüş çıkarmaya çalışmaktadır.

Ülken’in siyaset yapma usulüne ilişkin *siyasetin ahlakiliğini* de tartışır. Eskilerin siyasette ahlak olamayacağını, doğru sözle iktidar mevkiine

⁴⁴ Ülken, *İçtimaî Doktrinler Tarihi*, s. 4.

⁴⁵ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 58.

⁴⁶ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 58-59.

⁴⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 37.

varılamayacağını iddia etmiş olmaları Ülken'in çok sert eleştirilerine maruz kalır. Ülken maksadın büyük, niyetin iyi olmasının hiçbir zaman zulmü ya da kötülüğü meşru kılmayacağını düşünür. *"Adaletle asla zulümle varılamaz. İyiliğe giden yol kötülükten geçmeyecektir. ...Hiçbir ideal yoktur ki zulmün elinde bayağılığa düşmesin. ...Ahlaksız siyaset vatan için değildir, insanlık için değildir. Hatta bir sınıfın ve bir zümrenin hukuku için değildir. O yalnız koltuk hırsını doyurmak içindir."*⁴⁸ Ülken toplumları yerinden kımıldatıp, yıkılmış uygarlıkların üzerine yeniden bir toplum inşa ettirebilme gücünü sadece ahlakın iktidarında görür. Ülken'e göre tarihe bakıldığında bu başarı, kullandıkları yöntem açısından Hz. İsa, Hz. Muhammet ve Gandhi'nin yürüttüğü kılıçsız siyasetlerde görülebilir.⁴⁹

Ülken'e göre ayrıca siyaset yoktan var etmek demek değildir ve hatta o, yıkıp baştan kurmak, ihtilal yapmak iddiasını bir anarşi olarak nitelendirir. Bu duruma Ülken, Eski İran'ı yıkan Mazdek'i örnek olarak verir. Mazdek Eski İran'ı harabeye çevirip, üzerinde sadece İslamiyet'in yayılmasına sebep olmuştur. Ülken'e göre *"siyaset yalnız gizli kuvvetleri aydınlığa çıkarmak, pas tutmuş olan cilalı yüzü temizleyerek içimizdeki gücü kanatlandırmaktır. Karanlığa ışık tutmak, uyuyan kuvvetlere bilinç vermektir"*⁵⁰der. Dolayısıyla siyaset nahoş gerçeklere göz yummaz, hatta düzeltmek için bir çaba içerisine girer.

Ülken, klasik felsefenin insan tarifinin yetmezliğinden dolayı siyaset felsefelerinin de yetmez olduklarını düşünmektedir. Ona göre felsefi antropolojinin ortaya çıkışı bu problemi ortadan kaldıracaktır. Ülken felsefi antropoloji aracılığıyla şu iki esasa dayanan insan tarifinden hareket etmeyi önermektedir:

"I) Antropolojinin yeni verilerinin esas alındığı bir tarif,

*II) Varlık derecelerinin her birinde krizi aşan yeni bir rythme olduğunun göz önünde tutulduğu ve üstün bir varlığı, daha aşağı bir varlıktan ayıran bu yeni ritmin hareket noktası alındığı bir tarif."*⁵¹ Ülken'in esas alınmasını istediği bu iki tarif metodu, gerek biyolojik gerek toplumsal açıdan insanın mahiyetinin henüz keşfedilmeye başlandığı bir dönemde ayakları yere sağlam basmaya çalışan bir çabadır. Bu iki tarife göre oluşturulan metodun kullanışlılığını daha yakından görmek

⁴⁸ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 109-110.

⁴⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 246-247.

⁵⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 247.

⁵¹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 33.

için geçmiş çağlardaki insan anlayışlarına ve bu anlayışlara göre ortaya çıkan siyaset felsefesi görüşlerine Ülken'in gözünden bir bakalım:

Ülken'in tespitlerine göre Antik Yunan'ın "logos" temelli insan görüşünde siyaset felsefesi, akıl ve tabiatın değişmez düzenine bağlı olarak ele alınmıştır. Doğadaki değişmez düzen gibi insanın siyasî hayatı da değişmez tabakalara (kastlara) bağlıdır. Dolayısıyla Ortaçağ'a gelindiğinde günahla savaşıyan Esprit (Ruh) şeklindeki insan görüşünde beden ve ruh, dünya ve ahiret birbirine zıt iki kuvvet olarak ele alınmış, insanın bedenle savaşıarak manevîliğini elde etmesi, göklere ulaşması amaçlanmıştır. Ortaçağ siyaset teorileri günden kurtulma savaşı veren Esprit'nin hâkimiyetini ideal olarak almıştır. Modern dönemin (Rönesans) siyaset felsefesi ise Antik Yunan'ın ideal sitesine ve Ortaçağ'ın ilahî sitesine karşı yalnızca kuvvete dayanan siteyi kurmak olarak ortaya çıkmıştır. Ahlakî ve dinî düzenleri yok sayan bu modern görüş her türlü düzene isyandan ibaret hürriyet ve her türlü mertebeye başkaldırıdan ibaret eşitliği savunmuştur. Buradan da birinin duyguya, ötekini akla dayandığı hürriyet ve eşitlik bir dikotomi oluşturarak parçalanmış bir insan görüşü ortaya çıkmıştır.⁵²

Ülken, Rönesans'ın mutlak hürriyetçi yaklaşımının oluşturduğu bu dikotominin aşılabilmesi için atılan bir adımın 19. yüzyılda natüralizmin hükmü altında doğan ve tamamen evrimin eseri bir insan görüşü olduğunu söyler. İnsan bu görüşe göre hayvan türleri arasında evrimin son halkasıdır ve çeşitli özelliklerde (alet kullanma, başın dik durması, zekânın gelişmesi, vokalli konuşma vb.) en üst dereceye çıkmıştır. Hayvanla insan arasında sadece derece farkı gören bu yaklaşıma tam felsefî ifadesini Ülken'e göre pragmatizm vermiştir.⁵³

Ülken'e göre, natüralist felsefeden de iki ayrı siyaset felsefesi doğmuştur.⁵⁴ Bunlardan birisi evrim fikrine ve fikrî ilerlemeye dayanan siyaset felsefesi, diğeri terakkici (gelişmeye, ilerlemeye dayanan) ve pozitivist siyaset felsefesidir.⁵⁵ Ülken, toplumu bütün olarak gören evrim fikrine ve fikrî ilerlemeye dayanan siyaset felsefesinin toplumdaki parçalanmaları (akıl-his parçalanması, bilgi-inanç parçalanması, devlet-kilise parçalanması) çözüme yoluna gittiğini ileri sürer. Fakat

⁵² Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 36-37.

⁵³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 36.

⁵⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 38.

⁵⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 38.

Ülken bu parçalanmalardan onları yapay olarak birleştiren bir sentezle çıkılamayacağını düşünmektedir. Bu durumda da sahneye terakkici ve pozitivist siyaset felsefesi çıkmıştır ancak Ülken, pozitivizmin de natüralist âlem görüşü içinde hissi akla, inancı bilgiye dayandırmak suretiyle kilise yerine insanlık dinini kurmaya çalışırken modern dönemin bir problemi olarak ortaya çıkan burjuvazi-proletarya ikiliğini aşamadığını ve başarısız olduğunu söyler.⁵⁶

Ülken, Rönesans'tan beri aşılamayan bir kriz olarak önümüzde duran insan görüşünü çözmek için ileri sürülen başka bir görüşten daha bahseder: insanı varlıklar ortasında bir kriz, hasta varlık halinde kavrayan görüş. Ülken'in *çok cephele bir anlayış* olarak tanımladığı bu görüşte insan, ilk defa kompleks bir varlık olarak görülmüştür. Ülken'e göre bu görüşte kompleks bir varlık olarak insan, psikolojik ve ferdî açıdan psikanalize, sosyolojik ve kolektif açıdan Durkheim sosyolojisine, toplumun ekonomi temelinde ve sınıf çatışması olarak açıklanması bakımından Marx sosyalizmine ve varoluş (existence) olarak bunalmanın kompleksini açıklayan varoluşçuluk anlayışlarına dayanarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ülken, yeni insan görüşünü eski görüşlere nazaran kuşatıcı bir açıklama olarak değerlendirir ve bundan dolayı da onu daha temelli bir siyaset felsefesi kurmaya elverişli bulur. İnsanın kendinin bir kriz hali olduğu ve her krizin yeni bir ritmi olduğu anlaşıldığına göre, Ülken, ezeli olanın yalnızca oluş içinde yeni ritimlerin aranması sayesinde bulunacağı sonucuna varır.⁵⁷ İnsanın bu kriz halinde sürekli yeni ritimler arayan bir varlık olması ilerleyen bölümlerde, Ülken'in Kur'an'dan atıflarla belirttiği hürriyete ulaşma çabası olarak da değerlendirilecektir.

Antropolojik bazı keşifler Ülken'e göre yeni insan görüşünü biraz daha aydınlatmıştır. Özellikle insanın biyolojik olarak *geçilmiş varlık* oluşu fikri, insanın anne karnından hayvan türlerinden farklı olarak cenin (foetus) halinde doğması ve dolayısıyla çevreye diğer hayvan türlerine göre daha geç intibak sağlıyor olması, Ülken'e göre insana iki şey kazandırmıştır: Eğitim ve Kültür. İnsanın dik duruşu, konuşması, soylu, akıllı, çiraklıktan geçen ve öğrenen varlık olması, hep bu iki vasfın neticeleridir.⁵⁸ İnsan türünün hayvan türleri gibi gelişimini anne karnında tamamlayamadan doğması ve dolayısıyla uzun süre bakıma muhtaç olması ayrıca

⁵⁶ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 38.

⁵⁷ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 40.

⁵⁸ Ülken, *Hâkimiyet*, ss. 40-41.

onun *gecikmiş varlık* olarak değerlendirilmesine de yol açmıştır. Bu durum hatta insanın toplumsal bir varlık olmasını da zorunlu kılmıştır.⁵⁹

Ülken, sosyoloji ve psikolojinin insanı, natüralist ya da pozitivist görüşlerin tesiri altında ayrı ayrı ele alma çabaları yüzünden insanın bütünlüğünün uzunca bir süre kavranmadığını düşünür. Yeni bakış açısı ise insanı bütün olarak görmeyi mümkün kılmıştır. Çünkü Ülken insanın başka insanlara açık varlık olduğu için sosyal, onlara karşı mukavemet ettiği için ferdî sayılması gerektiğini ileri sürer. İnsanın sosyal ve psişik her yönden ele alınması üzerinde önemle duran Ülken, yöntem olarak Descartes'ın koordinatlarına benzer bir metot ile iki görüşü birbirine bağlamayı ve integral (parçalardan oluşan bütün) görüşten hareket ederek sosyal psikoloji veya psişik sosyoloji yardımı ile onları karşılıklı birbiriyle tamamlamayı önerir.⁶⁰

Ülken'in bizzat kendisinin integral olarak nitelendirdiği, insanlığın yarattığı bütün değerleri ve bilgi birikimini önemseyerek bunları bir arada kullanmayı hedefleyen kuşatıcı bir felsefe anlayışı öne sürmek gibi bir çabası vardır. Burada Ülken'in integral insan görüşüne dayanan siyaset felsefesini ortaya koymadan önce integral felsefeyi, onun bugünkü savunucularından biri olan Ken Wilber'in açıklamalarıyla kısaca tanıtmakta fayda vardır.

B.A. İntegral Felsefe

Kelime anlamı bütünlemek, bir araya getirmek, birleşmek, birleştirmek, kapsamak anlamlarına gelen integral (entegral), felsefede sanatın, ahlakın, bilimin ve dinin ayrı ayrı meşruiyet kazandığı bir bakış açısı edinmek suretiyle insanlığın sahip olduğu bütün renkleri, farklılıkları korumak, bir kozmos oluşturmak⁶¹ amacına karşılık gelen bir kavramdır. Ken Wilber integral felsefe anlayışının ortaya çıkışını *“Soyutlanmış kabilelerden ve zümrelerden çiftçilerin küçük köylerine, antik uluslara, fetihler yapan feodal imparatorluklara, uluslararası birleşmiş devletlere, global köye, insanoğlunun kaderi gibi görünen entegral köye doğru olağanüstü bir*

⁵⁹ Takiyettin Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, ss. 255-256.

⁶⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 42-43.

⁶¹ Ken Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, Dharma Yayınları, İstanbul, 2004, s. 16.

büyümenin”⁶² söz konusu olması şekilde açıklar. Wilber, “*Bilincin evriminin eşlik ettiği bu değişimle insanın sahip olduğu bilginin, aklın ve teknolojinin tamamının neredeyse elimizin altında bulundurabileceğimiz bir seviyeye ulaşmış*”⁶³ olmasını da insanlığın birliğinin sağlanmasının ancak integral bir anlayışla gerçekleştirilebileceği şeklinde değerlendirir.

Bu integral anlayışla bir “Her Şeyin Teorisi” ortaya koymaya çalışan Ken Wilber, çeşitli kitaplarında çeşitli alanlara yönelik sunduğu bakış açılarını en son yayınladığı “*Her Şeyin Teorisi*” adlı kitabında bir araya getirerek, bu integral bakışını siyasetten tıpa, bilimden iş dünyasına kadar bütün alanlarda geçerli bir anlayış haline getirmeye çalışmıştır.

Ken Wilber integral bakış açısını ortaya koyarken öncelikle çeşitli bilim adamlarının⁶⁴ çalışmalarından esinlenerek oluşturduğu *Spiral Dinamik*’te insanları gelişim düzeylerine göre belirli basamaklara yerleştirir. Her birini *mim* olarak adlandırdığı dokuz basamaklı bu spiralde Wilber, iki tane de bilinç katı tasarlamıştır. Wilber’ın spiralinde birinci bilinç katı sırasıyla: 1) bej: arkaik-içgüdüsel gelişim safhası, 2) mor: sihirli-animistik gelişim safhası, 3) kırmızı: benmerkezci-tanrıların gücü gelişim safhası, 4) mavi: mitik mutlakiyetçilik-dindarlık gelişim safhası, 5) turuncu: bilimsel materyalizm gelişim safhası, 6) yeşil: duyarlı benlik-çoğulcu görelilik gelişim safhalarından meydana gelir. Ken Wilber yeşil mimi, birinci bilinç katından ikinci bilinç katına bir geçiş aşaması olarak görür.⁶⁵ İkinci bilinç katında ise 7. mim sarı: entegratif anlayışı, 8. mim firuze: holistik anlayışı, 9. mim mercan ise kişiötecil, entegratif-holistik en üst düzeyi temsil eder.⁶⁶

Wilber’a göre dünya nüfusunun ancak %2’si ikinci bilinç katında ve geri kalan %98’i birinci bilinç katında, özellikle mavi (mitik düzen) ve turuncu (bilimsel başarı) mimlerde bulunmaktadır.⁶⁷ O halde mimler arasında geçişler nasıl gerçekleştirilecektir? Wilber, bu geçişi, kişinin istekli olmasına bağlı görür. Kişi bulunduğu evrede tam doyuma ulaşarak ancak değişime açık hale gelecektir. Değişime açık birey Hilmi Ziya Ülken’in de ileri sürdüğü gibi bir *uyumsuz*

⁶² Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, s.15.

⁶³ Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, s.16.

⁶⁴ Clare Grave, Don Beck, Christopher Cowan.

⁶⁵ Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, ss. 25-28.

⁶⁶ Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, ss. 30-31.

⁶⁷ Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, ss. 27-28.

*heyecanlılık ve ket vurma*⁶⁸ süreçleri yaşayacak, eski ve yeni dalganın mücadelesine sahne olacaktır. Wilber’a göre durumun bilincinde olan birey gerçekten değişimi istediğinde evreler arası geçiş gerçekleşecektir. Bu kavrayış içe bakış, arkadaşlarla sohbet, terapi, meditasyon ya da sadece yaşayarak kolaylaşabilecektir.⁶⁹

Wilber ikinci bilinç katı evrensel entegralizme geçişte bir sorun tespit etmektedir. Özellikle yeşil mim (çoğulcu görelilik) basamağında bireyler Wilber’ın deyimiyle “narsisizm enfeksiyonu bulaşmış kültürel çoğulculuk” anlayışa saplanıp kalmış ve bu yanlış tutumdan vazgeçmemek konusunda direnç göstermektedirler.⁷⁰ Wilber, “*Bu anlayışa göre kişi kültürel açıdan her gerçeğin var olduğunu kabul eder ancak düşüncesinde kendi gerçeğini ön plana çıkarmaktadır. Yine o, aşkın gerçeklerin olmadığını öne sürmekle birlikte kendi aşkın gerçeğinin varlığından şüphe etmemektedir. Yine bu kişi, hiyerarşileri ve değer sıralamalarını reddetmekte ancak kendi değer sıralamasını önemsemektedir*”⁷¹ der. Wilber’a göre bu durum bireyin bilinç gelişiminin önünde büyük bir engeldir.

Ken Wilber evrensel entegralizmi ise şu şekilde kurgular: “*bilim, ahlak, estetik, Doğu ve Batı felsefesi, dünyadaki bütün büyük bilgelik yetenekleri vb. hepsinin çoğulcu bağlamda bir arada dokuyacak bir felsefe dünyası oluşturmaktır. Ayrıntılar düzeyinde olmasa da genellemeler düzeyinde bir Her Şeyin Teorisi tasarlamaya çalışmaktır.*”⁷²

Wilber’ın evrensel entegralizminin çalışmamızın amaçları doğrultusunda siyasete nasıl uyarlandığına bir göz atarak konumuzu tamamlayalım. Wilber’a göre siyasette iki tip insan vardır. Bunlar tipik liberal ve tipik muhafazakâr. Tipik liberal siyasette genellikle sorunlarda dışsal sebeplere (ekonomik koşullar, maddi refah, teknolojik ilerleme, toplumsal güvenlik ağı vb.) eğilirken, tipik muhafazakâr ise içsel sebeplere (değer, anlam, bilinç gelişimi vb.) yönelir. Wilber ise integral siyaset anlayışında hem içsel gelişmenin hem de dışsal gelişmenin bir arada göz önünde bulundurulmasını önemser.⁷³ Dolayısıyla ekonominin, toplumun ve maddi refahın

⁶⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 65.

⁶⁹ Wilber, *Her Şeyin Teorisi*, s. 62.

⁷⁰ Wilber, *Her Şeyin Teorisi*, s. 35.

⁷¹ Wilber, *Her Şeyin Teorisi*, s. 65.

⁷² Wilber, *Her Şeyin Teorisi*, s. 66.

⁷³ Wilber, *Her Şeyin Teorisi*, s. 128.

büyümesi ve gelişmesi kadar bilincin ve öznel refahın artması ve gelişmesi de hedeflenmelidir.⁷⁴

Sonuç olarak Ken Wilber, Hilmi Ziya Ülken'in de üzerinde durduğu gibi toplumu ve bireyleri çok yönlü açıklamak ve bunun üzerine bir siyaset inşa etmek taraftarıdır. Artık dünyadaki insanların küresel bir köyün bireyleri haline gelmesi, onların çok yönlü açıklanmasını kaçınılmaz bir hale getirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bireylerin, toplumların kendine has kültürel birikimlerinin asla gözden kaçırılmaması gerektiğidir. Ken Wilber'la birlikte tanımaya çalıştığımız integral felsefeyi, Ülken'in kendi siyaset anlayışına nasıl uyarladığına bir göz atarak konumuzu tamamlayalım.

B.B. Hilmi Ziya Ülken'in İntegral İnsan Görüşüne Dayanan Siyaset Felsefesi

Hilmi Ziya Ülken, toplum-kültür bütünü hakikî manzarasıyla görülebilmesi için şu iki disiplini önemser: Kültür antropolojisi ve felsefî antropoloji. Kültür antropolojisi bize yeryüzündeki kültür çevrelerinin çeşitliliğinin bilgisini verirken, felsefî antropoloji ise kültür çeşitliliğine rağmen insanın varlık olarak ortak karakterleri olduğunun bilgisini vermektedir. Ülken, kültür çoğulculuğa dayanan hümanizm olarak ortaya koyduğu integral insan görüşünü bu veriler ışığında açıklama yoluna gider. Onun integral insan görüşüne dayanan bu siyaset felsefesi de milletleri ve kültürel çoğulculuğu kuşatan insanî birlik yahut hümanizmin kültürel çoğulculuk halinde gerçekleşmesi şeklindedir.⁷⁵

Kültür antropolojisi bize yeryüzünde birbirine çevrilmesi imkânsız çeşitlilik gösteren pek çok kültür bünyesi olduğunu gösterir. Bu kültür çevrelerinin ayrı karakterleri vardır ancak bunlar değişmez sahalara değildir. Hatta kültürlerin değişmesi, onların esaslı bir vasfıdır. Bu değişme iki tarzda açıklanır: İçten, yani yeni kültür unsurlarının icadı suretiyle ve dıştan, yani kültür çevreleri arasında kültür unsurlarının yayılması (diffusionism) suretiyle. Ülken ikincisinin daha çok savunucu bulunduğunu söyler.⁷⁶ Küçük kültür çevreleri tarih boyunca genellikle büyük kültür çevrelerinin istilaları karşısında adetlerini ve üretici güçlerini kaybedip, cansız bir

⁷⁴ Wilber, **Her Şeyin Teorisi**, s. 131.

⁷⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 64.

⁷⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 64-65.

hale gelirler. Ancak Ülken, sayıları çok az olmakla birlikte bazı küçük kültür çevrelerinin (İsveç, Belçika, Yugoslavya vb.) emperyalist istilalara rağmen kültürlerinin orijinalliklerini koruyabildiklerini de dile getirir.⁷⁷

O halde kültürler nasıl bir değişme süreci izlerler? Ülken, bunun onların yeni teknik aletleri ve yeni şekilleri almalarıyla gerçekleşeceğini düşünür. Bununla birlikte medeniyet mahsullerinin, kolonileştirme gibi dışarıdan sokulmak suretiyle kültürün değiştirileceği fikri ise Ülken'e göre bir yanılgıdır. Kuzey Afrika, Hindistan, İslam memleketleri, yerli Amerikalılar bunun en göze çarpan örnekleridir. Kültürlerin değişmesini ancak temel zihniyetin değişmesi suretiyle mümkün gören Ülken, bunun da bir kültürün kendi geleneği içinde üstün bir kültür zihniyetini benimsemesi anlamına geldiğini ileri sürer. Buna göre: *"Japonlar 1870'de Meiji hareketi ile kendi gelenekleri içinde Batı zihniyetine (modern ilim zihniyetine) girmeye başlamışlar ve modern üretimi yapabilen yeni bir uzman sınıfı yetiştirdikleri için bütün Asya milletlerini aşmışlardır, Türkler ise Japonlardan daha önce bu girişimde bulunmuşlarsa da kâtip sınıfına dayanan bürokratik engeli aşamadıkları için Batılılaşma hareketinde başarısız kalmışlardır."*⁷⁸ Ayrıca Ülken, Akdeniz hâkimiyeti için Türk-İslam medeniyeti ve Avrupa kültürü arasında altı asır süren çekişmenin de bu nüfuzu engellediğini de bu sebeplere ekler.⁷⁹

Batı kültürünün Yunan'dan başlayan geleneği, son 300 yıldır çağdaş ilim zihniyeti ile bütün kültür çevrelerini aştığı ve dünya kültürü haline geldiği için eski kültürler değişme ritimlerini ona göre ayarlamak zorundadırlar. Yoksa Ülken'e göre bu içlerine kapanan kültürler mahvolmaya mahkûmdur.⁸⁰ Batı'nın istilasına karşısında ise Ülken, kültürlerin kendi geleneklerinin orijinal taraflarına dayanmalarını ve eğer varsa bunu kendi uzmanlarının derin çalışmalarıyla yeni bir iş organizasyonu kurma yoluna giderek yapmalarını önerir. Eğer kültürler kendi orijinalliklerine dayanmazlarsa üretim güçlerini yeni dünyanın içerisinde geliştiremezler ve bu milletler sömürge olmaktan da kurtulamazlar.⁸¹

Hilmi Ziya Ülken'e göre eğer dünya üzerinde evrensel bir iş organizasyonu kurulacaksa, bu her biri orijinal bir kültüre sahip olan milletlerin işbirliği sayesinde

⁷⁷ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 65.

⁷⁸ Ülken, *Hâkimiyet*, ss. 65-66.

⁷⁹ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 67.

⁸⁰ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 66.

⁸¹ Ülken, *Hâkimiyet*, s. 68.

gerçekleşecektir. Ülken, Batı'nın kültürel bakımdan üstünlüğünü kabul etmekle birlikte, kültürün üstün teknik değerlerinin sadece Batı kaynaklı görülmesini de kabul etmez. O, beyaz ırk üstünlüğünün güdülmesini, kapitalizm ve sosyalizmin Batı'dan doğduğunun iddia edilmesini, sadece Hristiyanlığın kapsayıcı bir din olduğu fikrini ve felsefe ve bilimin Yunan-Cermen temelli bir çaba olarak görülmesini, özellikle Avrupa dışı yazar ve düşünürlerce savunulmasını bir gaflet olarak değerlendirir. Oysaki karşılaştırmalı felsefe araştırmaları felsefî düşüncenin Çin-Hint-İran-Yunan medeniyetleri arasında paralel bir gelişme kaydettiğini göstermektedir.⁸² Ülken'e göre Herder'in (18. yüzyıl) "Tarih Felsefesi"nde insanın her yerde aynı olduğuna, ırklara ayrılışın hiçbir sağlam temele dayanmadığına, insanla maymun arasında mahiyet (nitelik) farkı bulunduğu dair tespitleri, Darwin'in cüretli evrim teorisine ve fizik antropolojinin iddialarına indirilmiş bir darbedir. İnsan bütün hayvanlar arasında biricik bir türdür. Doğuşundan itibaren sadece biyolojik farklarıyla öteki varlıklardan ayrılmakla kalmaz, kendi dünyasını yaratır ve içgüdüleriyle, zekâsı ve ruhu ile âlemi ve kendini obje olarak görür. Obje olmayan yalnız kişilik sahibi kendisidir. Öyle ise insan her yerde aynıdır ve bütün kültür değişmelerine rağmen değişmeyen bir insan vardır. Ülken, bu insanî birlik ve bütünlüğün, yeni dünya kültürünün bütün insanlar tarafından kendilerine mal edilmesinin temeli olacağını ve insanın integral görülüşünün birçok karşıt görüşlerin çatışmasını da ortadan kaldıracağını düşünür.⁸³

Ülken kültür-tabiat bütününe dayanan siyasî felsefesini ilimlerin "dört yol ağzı" olarak tabir ettiği disiplinler arası işbirliği neticesinde oluşturur. Birbirlerine daima koordinat sistemi ile bağlanmak ve tercüme edilmek suretiyle sosyoloji, psikoloji, kültür antropolojisi, felsefî antropoloji bilimleri, dört yol ağzının birinci dereceden disiplinlerini oluşturur. Ülken, ikinci dereceden insan biyolojisi, karakteroloji disiplinlerini bu dört yol ağzına katarken, üçüncü dereceden demografi, beşerî coğrafya, ekoloji ve fizik antropoloji verilerinden yararlanır. Demografinin rolü iş organizasyonunda nüfus faktörünün etkisini meydana çıkarmak, beşerî

⁸² Ülken, **Hâkimiyet**, s. 68.

⁸³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 69.

coğrafya ve ekolojinin rolleri ise yerleşmeler ve toprak zümrelerinin kuruluşlarındaki fizikî, coğrafi tabiat hususunu göstermektedir.⁸⁴

Hilmi Ziya Ülken'in integral insan görüşüne dayanan siyaset felsefesinde sonuç olarak Ken Wilber'ın açıklamalarında da rastladığımız, kültürlerin kendi orijinalliklerine dayanmaları önceliklidir. Ülken ikinci aşamada ise insan ve toplumun dolayısıyla siyasetin açıklanmasını yukarıda zikrettiğimiz pek çok bilim dalının verilerine göre yapmayı vazgeçilmez görür. Bununla birlikte Ülken'in siyasetin kılıcsız yürütülmesi noktasında Hz. Muhammet, Hz. İsa, Gandhi gibi evrensel nitelikli dinlerden örnekler vermesi siyasî görüşlerinde dinden faydalandığına birer işarettir. Ülken'in ayrıca İslam dinini *"kendi prensipleri içinde değişen ve devam eden unsurların terkebine elverişli"* bulmaktadır. Ülken'in *"İslamiyet hayat ve gerçek dinidir ve küllilikler içinde tekamülü ve devamı kabul eder"*⁸⁵ şeklindeki çıkarımı da İslam dinini toplumsal ve siyasî hayattan tamamen bağımsız görmediğini, siyaset ve din arasında bazı noktalarda uzlaşmaların olduğunu göstermektedir.

Giriş bölümünde öncelikle Hilmi Ziya Ülken'in hayatına ve özellikle çalışmada kullandığımız eserlerine değinilmiş, ardından din-siyaset ilişkisi ele alınmıştır. Son olarak da Hilmi Ziya Ülken'in integral insan görüşüne dayanan siyaset felsefesinin bütüncül bakışı aktarılmaya çalışılmıştır. Bu ön bilgilendirmenin ardından çalışmanın ana başlıklarına geçebiliriz.

⁸⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 100.

⁸⁵ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, s. 121.

BİRİNCİ BÖLÜM

SIYASÎ KİŞİLİK VE AHLAK

Siyaset felsefeleri, bu felsefe alanlarının insanı ele alış biçimine göre şekillenmektedir. Bu bakımdan Hilmi Ziya Ülken'in siyasetin öznesi olmak bakımından “insan” anlayışının ve insanın toplumsal hayatının vazgeçilmez unsurları olması bakımından “ahlak” ve “değer” anlayışlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla bu bölümde Hilmi Ziya Ülken'in öncelikle insan anlayışı ele alınacak ve devamında ahlak ve değer anlayışları siyaset temelinde tespit edilmeye ve din-siyaset ilişkisi bakımından bağlantıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. BİR SİYASÎ VARLIK OLARAK İNSAN

İnsan, değerler yaratabilen, keşfedebilen ve bu faaliyetlerini ilkel içgüdüleriyle sürekli bir çekişme içerisinde olduğu halde kendi kendini feda etmek pahasına ortaya dökabilen bir varlık olarak karşımıza çıkar. Yeryüzünde adını yarattığı değerlerle her çağa yazdırabilmiş başka bir varlık yoktur. Bu başlık altında öncelikle Ülken'in görüşleri çerçevesinde insanın toplumsal bir varlık olmasını ele alınacak, ardından diğer varlıklarla mahiyetinin farklılığını ortaya koymak bakımından biyolojik olarak geçirdiği evrim ve onu toplumsal hayatın dolayısıyla siyasal hayatın bir parçası haline getiren “kişilik” vasfı üzerinde durulacaktır. Ayrıca Ülken'in din-siyaset ilişkisi üzerinden insanın mahiyetinin anlaşılması noktasında kurduğu bağlantılar aktarılacaktır.

1.1.1. İnsanın Toplumsal Bir Varlık Olması

İnsan aynı vasıftaki diğer insanlarla birlikte toplumsal bir hayat kurmuştur. Çünkü insan varlığını tek başına sürdürebilecek bir yapıda değildir. Doğumdan itibaren sürekli çevrenin desteğine ihtiyacı olan insan, yetişkinliğinde bile psikolojik ya da bedensel ihtiyaçlarını karşılama noktasında yine toplum hayatına ihtiyaç duymaktadır. Toplumsal hayat Ülken'e göre bir manevî değerler hayatıdır. Bu toplumsal hayat içinde insanlar birbirlerine etki ederek manevî değerler ortaya

çıkarırlar ve bu manevî değerler onları birbirine bağlar, aralarındaki ilişkiyi düzenler. Bu durum insanları bir yandan da, her an içgüdülerıyla bir çekişme içinde bırakır, çünkü sadece içgüdüsel davranmak insanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen manevî değerlere sürekli ters düşecektir. Toplumsal hayat içinde bu içgüdüler dizgine vurulup maddî birer sembol halini alırlar. Ülken, insanın hayvan üstü bir varlık mertebesine çıkarken yalnız ruhî hayatı ile değil bütün kuvvetleri ile bu mertebeye ulaştığını söyler. Dolayısıyla içgüdülerine bu yolda dizgin vurması onları yok etmesi değil, bedenine ve doğal çevresine göre yeniden bir şekil vermesi, düzene koyması anlamına gelmektedir. İnsan hayvandan sadece ruhsal bir varlık olarak ayrılmaz. Ülken'e göre burada gözden kaçırılan nokta insanın beden yapısı ve kullandığı eşyalarla oluşturduğu farklı yaşam tarzıyla da hayvan topluluklarından ayrılmakta olduğudur.⁸⁶

Ülken ayrıca insanın alet yapıcılık yönünü temsil eden homo faber (teknik insan) ve akıl seviyesi olarak diğer varlıklardan ayrıldığını simgeleyen homo sapiens (düşünen insan) ayrımlarında, homo faberin homo sapiensten önce geldiği iddiasına da karşı çıkar. Çünkü alet icat edebilmek, düşünme, bilme ve inanma yetilerinin o insanda mevcut olmasını gerektirir.⁸⁷

İnsandaki inanma yetisi sadece bu görünen âlemle sınırlı kalmaz. İnsan içindeki inanma yetisiyle aşkın (transandantal) bir âleme ulaşma arzusu içine girecektir. Ülken, insanların içindeki bu arzunun, onları her zaman doğru fikirlerin peşinden koşmaktan alıkoyacağını da farkındadır. Üstün bir hayat vaadi kolayca insanı peşinden sürükleyebilir. Bulunduğu halden memnun olmamak insanın doğasındadır. Fakat Ülken bu memnun olmama durumunu hemen bir kötümserlik olarak algılamayı da doğru bulmaz, zira memnun olmamak insanın daha büyük emellerinin olmasından kaynaklanır. Toplum içinde bu memnun olmama durumu insanların kendi toplumlarını daha yüksek bir konuma yükseltmeleri için toplum içinde ortak bir çabanın oluşmasına zemin hazırlayacaktır. Bütün dinler, ahlak sistemleri kendi toplumlarını daha yetkin, daha güzel kılmak için uğraş vermişlerdir. Her toplum kendi millet olma bilinciyle hareket eden bir konuma gelirse, bu bütün

⁸⁶ Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, s. 234.

⁸⁷ Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, s. 235.

insanlık için ortak bir çaba olarak birleşecektir. Ülken'e göre insanlara bu duyguyu aşlamak gerekir.⁸⁸

İnsanın toplumsal bir varlık olması onun biyolojik gelişimiyle de alakalıdır. Hem bu alakayı göstermek hem de insanın mahiyetinin anlaşılması ve varlıklar arasındaki konumunun belirlenmesini sağlamak açısından burada insanın biyolojik olarak evrimine yer vermekte fayda vardır.

1.1.2. İnsanın Biyolojik Olarak Evrimi

Ülken, Darwin'in *İnsanın Aslı* adlı eserinde ispatlamaya çalıştığı 'insanın maymundan geldiği' yönündeki iddiasının son dönem antropoloji verilerinin ışığında yanlışlandığını, insanın kendi türünde en az yarım milyon yıllık bir tarihi olduğu ve geçirdiği evrimin yine kendi türü içerisinde kafatasının gelişmesi, boyunun uzaması, zekâsının gelişmesi vb. şekilde gerçekleştiği ileri sürer. Embriyolojinin, insan ve maymunun anne karnındaki gelişimine dair sunduğu veriler iki türün birbirinden tamamen ayrı olduğunu, hatta insan türünün bütün hayvan türlerinden ayrı olduğunu zaten göstermektedir. Ülken'e göre, insanın anne karnında diğer hayvanlara nazaran gelişimini tamamlamadan fetüs halinde doğması ve doğduktan sonra da uzun bir müddet çevreye intibakını sağlayamaması bunun en belirgin işaretidir.⁸⁹ Bu çevreye uzun süre intibak sağlayamama durumu insanın toplumsal bir varlık oluşunu zorunlu kılmıştır.

Ülken, yeni ontolojinin sunduğu verilere göre oluşturulan madde-bitki-hayvan-insan sınıflamasını daha uygun bulmaktadır. Bununla birlikte Darwin'in *yaşamak için savaşmak* ve *tabii seçkinleşme* fikirleri hala değerini korumaktadır. Fakat Ülken, yaşamak için savaşmanın yanı sıra hayatlılar arasında dayanışmanın da yeri olduğunun gösterilmesi gerektiğini ve tabii seçkinleşmenin sadece güçlünün hayatta kalması şeklinde düşünülmemesi gerektiğini de söyler: "*Aslında seçkinleşme mutlaka en kuvvetlinin devamı demek değil, en elverişlinin devamı demektir. Dinosaure (dinazor), Mastodonte (mastodon), Ichtyosaure (ihtiyozor) gibi yırtıcı hayvanlar, bu durumun hayvanlar âlemindeki en önemli örnekleridir. İnsanlık tarihi*

⁸⁸ Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, s. 235.

⁸⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 101-103.

*boyunca da Asurlular, Keldanlular, eski Mısırlular, Romalılar gibi yurtıcı kavimlerin tarih sahnesinden kalkmış, onun yerine kültür ve zekâları sayesinde yaratıcı olan Yunan ve İbranî medeniyetleri ise günümüze kadar varlıklarını devam ettirebilmiştir.”*⁹⁰

Darwin’ın insanın biyolojik olarak evrimine dair ortaya koyduğu görüşleri kendi dönemi içinde insanın anlaşılması noktasında büyük bir sıçrama iken, Ülken artık bu bilgilerle yetinilemeyeceğinin çok iyi farkındadır ve bilimlerin yeni verilerini dikkate alınarak daha iyiye ve yeniye dönük olunmasını önemli görmektedir.

1.1.3. Kişiliğin Oluşumu ve Ruh-Beden İlişkisi

Hilmi Ziya Ülken’e göre insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli vasfı onun kişilik sahibi olmasıdır. İnsanın eylemlerinin, seçimlerinin tüm varlıkları etkiliyor olması onu ahlakî varlık haline getirmektedir ve bu vasfı ile insan, Ülken’in gözünde “âlemin odak noktasıdır.”⁹¹ Çünkü âleme etki edebilme özelliği yalnızca insandadır. Bu noktada siyasetin öznesi olarak öncelikle insanın açıklanması önemlidir. Çünkü ahlak ve siyaset bu temel üzerine inşa edilecektir.

Ülken, kişiliği fertlik veya öznellik olarak tanımlamayıp, doğrudan doğruya değerlerin mihrakı ve eylem felsefesinin başlangıç noktası olarak görür.⁹² Kişilik bütün bir olgular süreci, bütün bir kuruluş olduğu için onun birdenbire ve her zaman için meydana çıkıvermesi mümkün değildir.⁹³

Ülken’e göre o halde kişilik nedir? Kişilik ruh ve bedenın karşılıklı gelişimine dayanan bir harmonidir. İnsan ruh ve beden olarak sürekli bir ilerleyiş halindedir. Hem ruhun hem de bedenın istek ve ihtiyaçları vardır. Bedenin arzuları tatminlere, ruhun arzuları sosyal değer ve amaçlara bağlıdır. İnsan bu anlamda hiçbir zaman tam özgür olamayacaktır. Bu arzular ihmal edilemez, ancak bu arzuların kölesi durumuna düşülmedikten sonra insanın ruh olarak ilerleyişine bir engel de teşkil etmez. Tarih, bedenî arzular yok edilmeden ruhsal özgürlüğe kavuşulamayacağına dair pek çok

⁹⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 105-106.

⁹¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 55.

⁹² Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 24.

⁹³ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 25.

öğreti ile doludur ve Ülken bu tip öğretilere şiddetle karşı çıkar. Ülken'e göre asıl mesele uzviyete dizgin vurmanın yollarını bulmak değil, insanın uzviyeti asıl ulaşılması gereken nokta olarak görmekten vazgeçip kendine, içine dönmesini sağlamaktır. İnsan bir kez bu duyguyu tatsa bütün ilkel eğilimlerini, gurur ve kibrini, küçük mutluluklarını zaten arkasında bırakacaktır.⁹⁴ Ülken'in bu yaklaşımı akıllara Hz. Muhammed'in "*Nefsiniz sizin bineğinizdir.*" hadisini getirir. Maksat eğer gerçekten insanı tanımaksa insanın hem ruh hem de beden olarak iki yönlü bir varlık olduğu gözden kaçırılmamalı ve birinden biri göz ardı edilmemelidir.

Ruh bedenle birdir, beden ruhun bir tezahürüdür. Yani ruhun arzu ve niyetleri ortaya ancak bedenle birlikte çıkabilir. Niyet eyleme dökülmedikten sonra varlığından nasıl haberdar olunur ki? Ülken, bunun tam tersini düşünenleri "*eskilerin gafletine düşerek, mezarlığın hayaletleri gibi aslı olmayan bir kuruntuya*"⁹⁵ inananlar olarak görmektedir. Ülken'e göre, yine ruhla ilgili yaygın bilinen bir yanlış da karanlık, esrarlı bir mahiyetinin olduğunun düşünülmesidir. Ruh Ülken'e göre bilinenin aksine aydınlanmanın belirtisidir. Ruhun ışığı sayesinde insan âlemi keşfeder, bilinmezi bilinir hale getirir. Ruh ne kadar berraksa, kötü duygu ve düşüncelerden ne kadar arınmışsa âlemin akisleri o ruhta o kadar ortaya çıkacaktır.⁹⁶

Ülken'e göre insan bir amaca ulaşmak için her an gayret içinde, tutkulu bir ruha sahip olmalıdır, ancak tutkusunun kölesi de olmamalıdır. Ulaşmayı hedef edindiği amaç için kimi zaman yılgınlığa da düşebilir ki, Ülken bu inişli çıkışlı duygu halini insanın yaşaması gerektiğini düşünür. Önemli olan ruhun amacından sapmayan bilinçli bir tutkusunun olmasıdır.⁹⁷

Ruha güç aşılayan sevgi, sevinç duygularıdır. Sevinci olmayan bir ruh Ülken'e göre "*umutsuz, kırılmış bir ruhtur, artık onun kudreti ve büyüklüğü kalmamıştır.*"⁹⁸ Ülken, aşkı tutkunun kemale gelmiş hali olarak tanımlar. Aşk, sevinç duygusunun kaybedilmeden ruh ve beden olgunluğuna ulaşılmış halidir. Sonsuz arzular kesintili bedensel hazlardan ve toplum hedeflerine kul olmaktan kurtulduğu

⁹⁴ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 56.

⁹⁵ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 66.

⁹⁶ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 66.

⁹⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 55-56.

⁹⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 66.

an aşk ortaya çıkar. Çünkü bir insan içten sevincini, tutkusunu kaybettiğinde hayattaki yönünü de kaybedecektir.⁹⁹

İnsanları birbirine yakınlaştıran, temelde bir olduklarını hissettirebilen yegâne yol Ülken'e göre ruh birliğinin sağlanmasıdır. Sadece maddeye dayanan bir anlayış, birliği yakalamayı imkânsız hale getirir. Çünkü insanların dış görünüş ya da yaşadıkları coğrafya ve buna bağlı olarak yaşayışlarındaki farklılıklar, insanları birbirinden öyle uzak gösterir ki, yan yana gelinebileceği hiç düşünülmez bile: “*Bir asker, bir tüccar, bir şair, bir Hintli, bir Avrupalı ve bir köylü birbirinden gezegenler kadar uzak görünmezler mi?*”¹⁰⁰ Ancak Ülken, yaşam tarzını, coğrafyayı, mesleği, serveti yalnızca birer araç olarak görür. Hakikat ruh cevherindedir ve insanlar birbirine bu ruh penceresinden bakarak ancak birbirine yakınlık duyabilir, yaşamın ortak amacına varabilirler.¹⁰¹ Bu yüzden insanlara kendi alıştıkları dilden hitap ederek yol göstermek bu yakınlığı kurmayı kolaylaştıracak ve yakalanan bu ruh birliği insanların bir arada yaşamalarını sağlayacaktır.

1.1.4. İnsanın Çözümlemesi ve Ruhun Geçirdiği Evreler

Evren içinde insanın yeri meselesi, felsefenin en önemli konularından birini oluşturur. Ülken, “*Ne âlem, insandan gafil olarak tek başına araştırmalara konu olabilir; ne insan, âlemden ayrılarak bir ‘büyük nüsha’ gibi ele alınabilir*”, der.¹⁰² Dolayısıyla insan laboratuvar ortamında incelemekle çözümlenebilecek bir varlık değildir. Bu yüzden Ülken insanın sadece biyoloji ya da sosyoloji gibi alanlarda insanın ele alınmasına karşı çıkar. Çünkü bilim, insanın ruhsal yönü ile ilgili pek çok noktayı açıklamakta yetersizdir.¹⁰³

Yeryüzünde bugüne kadar süregelen ya da çoktan tarihin tozlu sayfalarına gömülmüş pek çok fikir anlaşılabilmek için hala insanın çözümlemesini beklemektedir. Her türlü fikir akımı dayanak noktasını insandan aldığı için insanın çözümlemesi elzemdir. Ülken bu yüzden insanı yani ruh ve beden meselesini, meselelerin meselesi olarak görür. Yani insan toplumun temeli olduğu için her

⁹⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 67.

¹⁰⁰ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 57.

¹⁰¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 57.

¹⁰² Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 71.

¹⁰³ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 59.

yönüyle çözümlenmeli ve devamında bu sonuçların üzerine bir ahlak anlayışı oluşturulup bir toplum inşa edilmeye çalışılmalıdır. Bu birbirine zincirleme bağlı bir süreçtir. Bu süreçlerden herhangi birisi ne yer değiştirmeli ne de göz ardı edilmelidir. Ülken'e göre topluma yön veren bir siyasî oluşum ancak bu aşamaları tek tek geçerek hedefine ulaşabilir.¹⁰⁴

Ülken insanı anlamak için yine kendimize dönüp bakmamız gerektiğini söyler. Ona göre insan âlemin küçük bir nüshasıdır, âlemdeki bütün özellikler insanda mevcuttur. Dolayısıyla bir insana bakıp tabiat kanunlarının nasıl işlediğini, insanın yaşayışına bakıp bir toplumun nasıl varlığını sürdürdüğünü görebiliriz.¹⁰⁵

İnsanın ruhsal olarak gelişimini Ülken, tutkular temelinde ele alır. İnsanda tutkular birbirini aşarak yükselecek ve insanî ahlakın hedefi olan “akıl”a erecektir. Burada izah edilmesi gereken bir nokta vardır: Akıl meselesi. Ülken insanî ahlakın hedefi olan “akıl”la ortak duyunun “akıl”ını birbirinden ayrı tutar. İnsanî ahlakın hedefi olan “akıl”, mertebelerin ulaştığı zirve, değerler piramidinde evrensele, aydınlığa ve insanlığa doğru yükselişin hedefidir. Ülken “*buna bulanıktan aydına, karmaşıktan basite, özelden evrensele doğru yükseliş halindeki evrim diyoruz*”¹⁰⁶ der.

Ülken, insanlığın toplum ve ruh olarak gelişiminde art arda gelen iki büyük süreçten bahseder.¹⁰⁷ Bunlar:

(1)Uyumsuz heyecanlılık süreci: Bu süreçte insan toplulukları birbirleri ve tabiatla bir çatışma ve yetişme safhasındadır. Ülken'e göre tepkiler tabiatı aşamayan başarısız bir bocalama içindedir.

(2)Ket vurma, durdurma süreci: Burada tepkiler olgunlaşmış, uyumlu ve başarılı eylemler halini almıştır. İnsanlık tarihinde tutkuların yücelerek *akıl* ve *irade* yetilerinin kurulması bu aşamada ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁸

İnsan ruhunun heyecanlılıktan ket vurmaya doğru geçirdiği gelişme süreci, aynı zamanda tarihte ve ferdin ruhunda geçirilen dört mühim merhaleye de kaynaklık eder. Bu merhaleler¹⁰⁹:

¹⁰⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 59.

¹⁰⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 60.

¹⁰⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 65.

¹⁰⁷ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 65; **Hâkimiyet**, s. 110.

¹⁰⁸ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 65.

¹⁰⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 121.

(a)Korku merhalesi: Bu safhada heyecanlılık mistik kuvvetler veya gerçek tabiat kuvvetleri karşısında korku ile başlamaktadır. Çocuğun eğitiminde ya da ilkel toplumların yönetiminde korku ilk aşamadır. Ülken'e göre olgun toplumlarda dahi halkın korku merhalesinden geçerek yetiştiği ve halkın birçoğunun da bu merhalede kaldığını görülür.

(b)Ümit merhalesi: Heyecanlılık, bu safhada hayret ve merak gibi yaratıcı eğilimlerin harekete geçirilmesine vesile olmaktadır. Çocuğun araştırmacı gücü ümit merhalesine karşılık gelir. Çocuğun eğitiminde ona ümit vermek, yani gözünü gelecekteki başarıya doğru çevirmek onun yetişmesinde mühim rol oynar. Halkın yetişmesinde ümit merhalesi basit halk seviyesinden sistemli vatandaş seviyesine yükselmenin göstergesidir. Ülken ümit üzerine kurulmuş hâkimiyeti, ideolojilerin rol oynamaya başladığı hâkimiyet şekli olarak görür.

(c)Gurur merhalesi: Bu evrede heyecanlılık ket vurma ve durdurma ile birlikte rol oynamaya başlamıştır. Gururda kişilik kuvvetlenmiştir, ancak hala temeli kamu sanısıdır. Gururlu kimse kamu sanısının hükmünü kendinde toplamak için çalışır. Gurur üzerine kurulu hâkimiyet etnosantrik (benmerkezci) devletlerde görülür. Hükümdarların, imparatorlukların, koloni kurmuş ve istila yapmış milletlerin hâkimiyeti gurur temeline dayanmaktadır.

(d)Aşk merhalesi: Bu evrede artık kişilik bağımsızlığını kazanmış ve hareketi beğenilmek için değil, gayesi kendinde (autoteliq) olarak yapmaya başlamıştır. Aşk merhalesi ahlakta ve kişilikte mutlak hareketin göstergesidir. Bu merhale insanın ferdî hayatında güç kazandığı bütün eğitim safhalarından sonra gelir ve her durumda belirli insanlar bu seviyeye ulaşır.

Ülken, aşk merhalesine ulaşmış bu insanları, toplumu idare etme gücüne sahip siyaset, sanat, bilgi ve teknik adamları olarak görür. Dolayısıyla hâkimiyetin en yüksek derecesi aşk ahlakındadır.¹¹⁰

Yukarıda verilen gelişim safhalarına paralel insanlığın geçirdiği dört mühim evre Ülken tarafından şu şekilde de tespit edilmiştir: 1) İnsanlığın çocukluk dönemi (Vahşi toplum, çöl uygarlıkları), 2) İnsanlığın hayal gücü dönemi (Hint'in sırrılığı,

¹¹⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 121-122.

İslam'ın batıniligi), 3) İnsanlığın irade dönemi (Batı uygarlıkları),¹¹¹ 4) İnsanlığın tutku dönemi (Hz. Muhammed, Hz. İsa, Buddha).¹¹²

İnsanlık bu dönemlerden zaman zaman geçmektedir. Bazı toplumlar tutku dönemini yaşarken bazı toplumlar henüz hayal gücü döneminde olabilir. Ancak en nihayetinde bu dönemler geçilecek ve birliğin olgunlaşmış hali olan ruhun özgürlüğüne ulaşılacaktır.¹¹³

Bir fikir akımının bir topluma ilk giriş safhasında toplumun önyargılı yaklaşımı ya da tekinsiz muamelesi gayet normal karşılanması gereken bir durumdur. Bu insanın doğasında vardır. Farklılıklara karşı ilk başta bir güvensizlik duyulur ancak zamanla insan temkinli yaklaştığı duruma alışmış görülür. Ülken'in bu ilk aşama için ayrıca şöyle bir iddiası vardır: “*İlmile amel (bilgisi ve söyledikleriyle yaptıkları birbirini tutan) olmaya ne gerek vardır.*”¹¹⁴ Yani bazen bir şeyi yaparken ilk başta bu işe inanç olmayabilir, ancak insan zamanla uyguladıkça inanır hale gelebilir. Bir fikrin toplumda yeşerebilmesi için önce doğabilmesi, faaliyete geçebilmesi gerekmektedir. İnsanlar ilk başta ne yaptıklarını tam olarak anlamadan endişeye düşerler, ancak zamanla görülür ki fikir meyvelerini verecek ve yaşam tarzı haline gelecektir.¹¹⁵ Ülken ayrıca insanlara hakikat arayışında gereken rehberliğin mutlaka yapılmasını önemser: “*İnsan ruhu boşluk kabul etmez ve boşlukta kalırsa iyilerin yerini kötüler çok çabuk doldurabilir.*” Ülken devamında ekler: “*...eylemle, cüretle ruhun binek atını kırbaçlayan insan, tutkuya, sevgiye ve insanlığa dair düşünceyle akışına yatak bulmuş, cüretine hedef vermiş olacaktır.*”¹¹⁶

İnsanlık sevgisine ulaşmak için insan kibir ve gururundan arınmış olmalıdır. Toplum bazında düşünürsek insanlık sevgisine ulaşmayı hedefleyenler millî kinleri, sınıf kinlerini aşmalı, bütün insanlığa sevgiyle yaklaşabilmelidir. Allah'a ulaşabilmek yani sonsuz birliğe ulaşabilmek için bireyde toplumu, insanda insanlığı sevebilme seviyesine ulaşılması gerekir.¹¹⁷ Âlem bir bütündür ve bu âlem içinde her

¹¹¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 105-107.

¹¹² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 107.

¹¹³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 106.

¹¹⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 90.

¹¹⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 69.

¹¹⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 72.

¹¹⁷ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 74.

kim horlanır dışlanırsa bu, birliği bozacak ve dolayısıyla aşk ahlakı uygarlığı yıkılmaya başlayacaktır.

Ülken ruhu faaliyet ve harekete geçirilmiş insana, insanî hedef olarak sosyal adaleti gösterir. İç özgürlüğünü kazanmış bireyler, toplum içinde birbirini sevecek, kardeşlik bilincini geliştirecek, iyilik ve güzelliklerin yaygınlaştığı bir toplum oluşturacaktır.¹¹⁸

Sanat ve bilgelik insanlığa bir yön vermek için Ülken'in önerdiği iki yoldur. Sanat Ülken'e göre, *“şekillerin vuzuh ve kemaline ruh derinliğini katmaktır. ...Bilgelik, aklın sükûn ve ahengini tutkunun kuvvetiyle uzlaştırmaktır. ...Beden ve ruh ağacının beslenmesi için ona dışarıdan vereceğimiz aşılardır; onun gelişmesi için yapacağımız zihni ve insanî öğretiler bunlardır.”*¹¹⁹ Bu yolda insanlar vaktini iyi değerlendirmeli, kendini ihmal etmemeli, tereddüt ve şüphelerle yolundan dönmemelidir.¹²⁰ Sabır ve sükûn, bu yolun yolcularının elinde bir anahtardır.¹²¹ İnsan karşılaştığı kötülükler noktasında da öncelikle kendisini sorgulamalıdır, kendisindeki hatayı başkalarına ya da âleme aksettirmektense, bir an önce kendinde düzeltip yoluna devam etmelidir.¹²² Ülken, *“Şöhret ve unvanınızın, makam ve rütbenizin geri alınma tehdidinden korkmayınız!”*¹²³ der ve ekler: *“zulüm ve kahr dönemleri ruhlar için birer imtihan meydanıdır.”*¹²⁴ Başarma duygusu bu endişelerden insanı uzaklaştıracaktır.

Ülken'e göre insan, Rousseau'nun ileri sürdüğü gibi başlangıçta iyi olarak doğmaz. Rousseau insanın özgür doğduğunu ancak daha sonra toplumun zincirlerine girerek özgürlüğünü kaybettiğini savunurken, Ülken bu konuda Nietzsche'ye yaklaşır ve insanın eksik ve kusurlu olarak doğduğunu kabul eder. Ancak Nietzsche'nin insanın büyük tutkularla doğduğu teorisini de gerçekçi bulmaz. Ülken'e göre insan tutkularını sonradan edinmektedir.¹²⁵ Ülken, Kur'an'ın insan anlayışını bu noktada daha realist bulur. Kur'an, insanla ilgili ayetlerinde onun hem iyi hem de kötü taraflarını bilhassa zıtlıklar içindeki buhranını açıklar, ona acır ve yol

¹¹⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 75.

¹¹⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 76.

¹²⁰ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 77-78.

¹²¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 81.

¹²² Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 83.

¹²³ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 84.

¹²⁴ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 85.

¹²⁵ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 79.

gösterir. Ayrıca mağfiret kapılarının daima açık olması, insanın devamlı bir manevi yükselişe müsait olmasını da sağlamıştır.¹²⁶ İnsanın doğru anlaşılması, onu doğru yola yönlendirebilmek için çok önemlidir. Ülken'in deyimiyle: *“Marangozun meziyeti tahtasını tanımaktır. Çiftçinin meziyeti toprağını ve tohumunu tanımaktır. Bilgenin meziyeti de insanı tanımak olmalıdır. Çünkü o, ülküsünü insana telkin edecek, ahlaki ve siyasi yapısını insan üzerine kuracaktır.”*¹²⁷

Ülken'in eserlerinden yola çıkarak ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştığımız insanın “kişilik” vasfı, insanın toplumsal dolayısıyla siyasal bir varlık olmasının anahtarıdır. İnsan tek başına yaşayan bir varlık olsaydı onun siyasal ve ahlakî bir varlık olarak “kişilik” vasfı mevzu bahis olmazdı. Ülken insanda kişiliğin gelişimini ruh ve beden olarak iki yönlü ele almakta ve gelişimsel açıdan birinin birine tercih edilmesini kesinlikle kabul etmemektedir. İnsan ruhsal ve bedensel gelişimini tamamladığı oranda toplumda arzu edilen aşk ahlakına ulaşacak, yüksek değerlerle donanmış bir varlık haline gelebilecektir.

Hilmi Ziya Ülken'in Kur'an'ın iki cepheli insan anlayışını gerçeğe uygun bulması ve insanın anlaşılması noktasında bu anlayışı görüşlerine yansıtması din-siyaset ilişkisi bağlamında dinle bir uzlaşma içinde olduğunu göstermektedir.

1.2. SİYASÎ ETKİNLİKTE AHLAK

Birinci bölümde bu başlığa kadar insan, toplumsal ve siyasal hayatın öznesi olarak ele alınmış ve Ülken'in gözünden tahlili yapılmıştır. Bu başlıktan itibaren de insan ve toplum davranışlarına yön veren ahlak ve değer kavramlarından bahsedilecektir. Ülken'in “aşamalar etiği” olarak da nitelendirdiği ahlak görüşleri yine din-siyaset ilişkisi bağlamında da değerlendirilecektir.

Klasik felsefede ahlak problemi bilgi ve varlık problemlerinden sonra ele alınır. Ancak Hilmi Ziya Ülken, bugünkü toplumun içinde bulunduğu toplumsal geçiş krizinin ahlak meselesini bilgi ve âlemin düzenlenmesi meselesinden daha

¹²⁶ Ülken, *İslam Düşüncesine Giriş*, s. 66.

¹²⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 80-81.

önemli bir konuma getirdiğini düşünür. Çünkü “sarsılmış bir dünyada ilk düşünülen şey, bilginin ve âlemin düzeninden önce eylemlere bir düzen vermek”¹²⁸ ihtiyacıdır.

Öncelikle Ülken’in ahlak anlayışının ahlak kuramları arasında nereye oturduğuna bakılacak olursa, Ülken’in bizzat kendisi ahlak anlayışını, “psikolojik ve sosyolojik verileri aşan ve insan felsefesine dayanan”¹²⁹ bir ahlak olarak nitelendirmektedir. Ülken’in bu benzetmesi onun ahlak anlayışını bizim, son dönem ortaya atılmış antropolojik ve ontolojik temellere dayanan¹³⁰ bir ahlak anlayışı içinde değerlendirmeye itmektedir. Çünkü her iki ahlak anlayışı da, insan ve ahlak anlayışlarının temelinde “insanı ontik ve somut bir bütün olarak ele alan”¹³¹ felsefi antropolojinin verilerini kullanmaktadır.

Ahlak meselesi üzerinde duran pek çok bilim dalı vardır ve her birinden çeşitli teoriler ortaya çıkmıştır. Bu teorileri Ülken, fizik üzerine kurulmuş ahlaklar, biyolojik ahlaklar, psikolojik ahlaklar ve sosyolojik ahlaklar olarak gruplandırır. Her biri incelendiğinde Ülken hepsinde ortak bir nokta, daha doğrusu ortak bir yetmezlik görür. Bu, hepsinin kendi gerçeği üzerinden hareket ederek insana bütün zamanlar için bir düstur aramış olmalarıdır.¹³² Ülken ise bütün olarak insanın gelişmesine dayanan bir ahlak anlayışı savunmaktadır.

Ülken *Aşk Ahlakı* kitabında ortaya koyduğu ahlak anlayışını “aşamalar etiği” olarak nitelendirir. Nasıl ki insanın gelişiminde geçilen aşamalar varsa ahlak anlayışında da insanlığın geçirdiği aşamalar vardır.¹³³ Ülken’in aşamalar etiğine dair bazen Kur’an ayetlerinden ya da Hz. Peygamberin hadislerinden referanslar aldığı da görülür. Örneğin: “Herkes gücüne göre teklif ediniz”¹³⁴ ayeti Ülken’e göre mertebelerin varlığına birer işaretir ve Kur’an’ın bu tutumunu Ülken, realist bir ahlak anlayışı olarak nitelendirir.¹³⁵ Bunun yanı sıra Ülken, “Kur’an’ın ahlaki kanunları hem sevgiye, hem ümide, hem korkuya yani beşeri kabiliyetlerin mecmuuna dayanmaktadır. İnsanlar kabiliyetlerine göre bu kanunu anlar ve onu

¹²⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 36-37.

¹²⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 33.

¹³⁰ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, s. 270.

¹³¹ Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, s. 270.

¹³² Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 31-32.

¹³³ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 37.

¹³⁴ Bakara, 2/286.

¹³⁵ Ülken, *İslam Düşüncesine Giriş*, s. 84.

kabul ederler”¹³⁶ şeklinde bir çıkarımda bulunarak herkesin Kur’an ayetlerinden aklı ölçüsünce ödevlendirildiği sonucuna da varır.

Ülken’in “aşamalar etiği” ya da “mertebeler ahlakı” olarak adlandırdığı ahlak anlayışı ve bu ahlak anlayışında inşa ettiği mertebelerin ne olduğuna daha yakından bakmakta fayda vardır.

1.2.1. Mertebeler Ahlakı

İnsanlık için bir ideal aranıyorsa Ülken’e göre sevgi ve onun gelişmesinden doğan bir ahlak anlayışı ideal olabilir. Ahlak kişinin benliğinden geçerek imanını bütün zamanlar ve bütün mekânlar için düstur olacak bir eylem haline koymaksa, bu tutku ve aşk üzerine bina edilmiş bir ahlak olmalıdır. Ülken, bedenın arzuları ya da toplumun değişken değerleri üzerine kesinlikle ahlak inşa edilemeyeceğini düşünür.¹³⁷ Çünkü onun gözünde bu ahlak anlayışları insanı ve ruhu göz ardı etmektedir.

Ahlak korku üzerine kurulmuş olmamalıdır, dışımızdan gelen bir emre boyun eğmek üzere kurulmuş olmamalıdır, umut üzerine, benlik iddiası ve gurur üzerine de kurulmuş olmamalıdır, Ülken’e göre yalnız tutku ve sevgi üzerine kurulmuş bir ahlak olmalıdır. Ahlakî bir harekette çıkar veya takdir beklentisi olmamalıdır. Ahlakî hareket yalnız insanlık için olmalıdır. Ülken’e göre, insanlığı bir eylem haline koyacak olan büyük ülkücüler, aşk ahlakına erişmiş olan kimseler arasından çıkmıştır.¹³⁸

Toplumla bedenın sürekli çarpışmasından ruhî faaliyet meydana gelir. Bu çarpışmanın ilk eseri devamlı heyecan ve duygululuk halidir. İkinci eser hayal gücü, üçüncü eser irade ve dördüncü eser ruhun kemali ve kişiliğin temeli olan tutku haline ulaşmaktır.¹³⁹ Devamlı heyecan ve duygu devresi insanlığın çocukluk dönemidir. İnsanlığın hayal gücü devresi ise insanın toplumun sınırlarını aşmak istediği, kahramanlar hayal ettiği ancak mitoslar içerisinde hapis kaldığı bir dönemdir. Ülken irade dönemine gelindiğinde, insanlığın toplumun dar çerçevesini kırdığını,

¹³⁶ Ülken, *İslam Düşüncesine Giriş*, s. 83.

¹³⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 101.

¹³⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 102.

¹³⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 105.

saltanatlar kurduğunu ve bu dönemin gelecekteki insanlık için bir geçiş dönemi olduğunu söyler. İnsanlığın tutku dönemine gelindiğinde toplum, artık bir aile ve bir toprak olmaktan çıkarak bir işleyiş ocağı haline dönüşmüştür. Toplumun özgür bireyler yetiştirdiği tutku dönemi, insanın yaratıcı gücünün son derece gelişmesiyle birlikte sanat, bilim ve teknik gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ülken, tutku döneminde soyluluk, servet ve zorbalık üzerine kurulan sınıfların bir bir yıkılarak yerine yalnızca ruh asilliğine dayanan yeni mertebelerin geçeceğini düşünür. Ülken, Türk toplumunu hâlihazırda irade döneminde değerlendirir. Ülken’e göre vahşi toplum ve çöl uygarlıkları heyecanlılık devresinde, Eski Doğu devletleri (Hint’in sırrılığı, İslam’ın batınlılığı gibi) hayal gücü devresindedir. Eski Yunan hayal gücü devresinden irade devresine bir geçişi temsil eder. Batı uygarlığı ise henüz tutkuya ulaşamamış bir irade uygarlığıdır.¹⁴⁰ Bunun sağlanması için de Ülken, “iç âleme dönmek, hayal gücünün kaybolan değeri yeniden kazanmak, irade ile telkini birleştirmek, dünyaya hükmetmek için ruha hâkim olmak gerektiğini”¹⁴¹ söyler. İnsanlık dönem dönem bu devreye girmiştir, Hz. Muhammet, Hz. İsa, Buddha ya da büyük ahlakçılar, sosyalistler ve insaniyetçiler dönemlerinde tutku devresinin (ruhun özgürlüğü) yaşanmıştır. Ülken, tutku dönemlerinin yeniden yaşanacağına dair umudunu da korur.¹⁴²

Ülken ahlakî mertebeleri toplumsal düzeyde de bir gruplandırmaya tabi tutar. Sosyal ve organik gerçekliklerin aynı derecede aktif olduklarını göz önüne alan karşılıklı etki etme metoduna göre ortaya çıkan dört merteye şunlardır:

(1) Birinci merteye: Halk mertebesidir. Korku ahlakına karşılık gelir.

(2) İkinci merteye: Vatandaş mertebesidir. Umut ahlakına karşılık gelir.

(3) Üçüncü merteye: Vatansever mertebesidir. Gurur ahlakına karşılıktır.

(4) Dördüncü merteye: İnsanî vatansever mertebesidir. Aşk ahlakına karşılıktır.¹⁴³

Ülken, bir zümreye bağlı herkesi halk mertebesinde görür. Halk mertebesinde olanlar bulunduğu zümreye bağlı olduğunun farkında bile olmadan korku ahlakıyla bir bağlılık hissederek. Kendiliğinden teşebbüse girmezler, başkasının

¹⁴⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 106-107.

¹⁴¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 107.

¹⁴² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 107.

¹⁴³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 328.

yönlendirmesine muhtaçtırlar.¹⁴⁴ Ülken, “*halk öyle bir mertebedir ki, insan onunla yola çıkar ve oradan olgunluğa yükselir*”, der ve ekler: “*halk bilinçsiz bir yığındır ve ona bilinç verilmelidir.*” Ayrıca Ülken, halkı çocuk gibi görür ve bir yandan sevgi ve şefkatle yaklaşılmasını bir yandan da halka disiplinle muamele edilmesi gerektiğini öğütler.¹⁴⁵

İkinci mertebe vatandaş mertebesidir. Eksikliğini fark edip daha güzel daha yüksek bir hayat yaşama arzusunu içinde hissedenler Ülken’e göre vatandaş seviyesine çıkmışlardır. Bu yüzden hayata umut ahlakıyla sarılırlar. Gelecekte beklentileri vardır ve bunun için zorluklara katlanmaya razıdırlar. Vatandaşın ruhunda kendini aşmaya bir hazırlık vardır. Bu onu bir üst mertebeye hazırlar.¹⁴⁶ Ülken ayrıca vatandaşı Yeniçağ’ın ideal insanı olarak değerlendirir. Vatandaş kanunlarını kendisi yapan, bir işin iradesinden başka hiçbir kuvvetin hükmünü kabul etmeyen, cenneti yeryüzüne indirerek insanlığı en yüksek amaç haline getiren kimsedir. Vatandaş bütün gayesini vatanların barıştığı bir insanlığa yöneltir, gerektiğinde hürriyeti ve insanî ideali korumak için çarpışır. Ülken’e göre Ortaçağın ideal tipi Esprit’nin din uğrunda savaşı yerine artık vatandaşın insanlık ideali uğrunda savaşı ön plana çıkmıştır.¹⁴⁷ Ayrıca çağdaş hayatın ruhu olan demokrasi de vatandaş uygarlığının bir sonucudur.¹⁴⁸

Üçüncü mertebeye gelindiğinde, yurtsever mertebesiyle karşılaşılır. Ülken’in deyimiyle “*içinde gurur olan, benlik davasından geçmeyen ve kendi özgürlüğünü her şeyin üstünde gören herkes bu mertebeye ermiştir. Yurtseverin gözünde âlemin mihveri kendisidir. Vatan onun kahramanlığına sadece bir sahnedir.*”¹⁴⁹ Yurtsever gurur ahlakı ile hareket ettiği için kendi iradesinin, kendi heveslerinin peşinden gider. Yurtsever takdir ahlakı ile hareket ettiği için alkışlanmayı sever ve bunun için zorluklara katlanabilir.¹⁵⁰

Ülken’in ahlakî mertebelerinde dördüncü ve nihaî mertebe tutkuyu aşarak aşka ulaşan, varlığın oluşuna katılan ve kemal için yola çıkanların mertebesi olan

¹⁴⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 144.

¹⁴⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 168.

¹⁴⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 145-146.

¹⁴⁷ Hilmi Ziya Ülken, “İnsan İdeali”, **İnsan Dergisi**, sayı: 20, Şubat, 1943, s. 2.

¹⁴⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 194.

¹⁴⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 146.

¹⁵⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 146.

insanî vatansever mertebesi vardır. İnsanî vatansever kendisi için hareket etmez, kendini ve âlemi bir düşünür ve bütün çabasını bu birliğin kurulmasına yönlendirir. İnsanî yurtsever, bütün mertebelerden tek tek geçerek aşk ahlakına yükselmiştir.¹⁵¹ İnsanî vatansever insanî mertebelere göre adaleti uygular. Herkesten gücünün yettiği kadar görev ve sorumluluk bekler. Toplumun bütün sorumluluğu onun omuzlarındadır. İnsanî vatansever asla takdir toplamak için hizmet etmez, bütün çabası hakikat için ve insanî birliğin gerçekleşmesi içindir.¹⁵²

Sosyal bir ideal olarak anlaşılan “insanî vatancılık” Ülken’e göre ancak ilerleyen bir gerçeklik, bir oluş (devenir) olan insanî ruh üzerine dayanabilir. İnsanî ruh sabit bir kategori ve soyut bir şekil olmadığı için insanî vatancılık da her zaman ve her mekânda aynı kalmaz. O gerçekliğin ilerleyici bir parçası olmak bakımından somuttur. Bununla beraber insanî vatancılık, gittikçe daha geniş ve daha itinalı olan ruhî gerçekliğe dayandığı için her devirde ve her yerde çeşitli ve izafidir. O zümrelerin sınırını aşmaya ve her an daha geniş dairelere doğru yayılmaya elverişli olduğu için evrenseldir. Bunun içindir ki insanî vatancılık, “somut evrensel” olan insanî ruhun ilerleyen gerçekliğine dayanır.¹⁵³ Buradan yola çıkarak Ülken’in çağlara ve değişen şartlara göre insanlık idealini bir gelişme seyri üzere gördüğünü söyleyebiliriz. Hatta bizlere nihaî hedef olarak sunduğu insanî vatansever mertebesi bile onun gözünde son nokta değildir. İnsanî vatansever mertebesi yine içinde bulunulan zaman dilimi ve mekâna göre kendini yenileyecek, kendini daha ileri hedeflere yöneltecektir.

Hilmi Ziya Ülken’in mertebeler ahlakının bir benzerini Farabi’nin “erdemli şehri”nde de görürüz. Erdemli şehrini sağlıklı bir vücuda benzeten Farabi, tıpkı bütün organların, vücudun sağlığına hizmet etmesi gibi erdemli şehrin halkını da erdemli şehrin geleceğine hizmet eden bireyler olarak görmektedir. Farabi’nin erdemli şehirde mertebeler her ferdin düşünme erdemine göre kurulur.¹⁵⁴ En tepede “reis” vardır ve reisin altından itibaren an alt tabakaya kadar halk kabiliyet ve melekelerine göre sınıflara ayrılmaktadır. Her tabaka bir üsttekinin verdiği görevlerini yerine

¹⁵¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 147.

¹⁵² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 172.

¹⁵³ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 120-121.

¹⁵⁴ Farabi, **Tahsil’us-Saade**, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 47.

getirir ve nihayetinde hepsi reise bağlıdır.¹⁵⁵ Farabi'nin erdemli toplumunda halk genel olarak seçkinler ve avam olarak gruplandırılır¹⁵⁶ ve yönetim işi sadece mertebelerinin yüksekliğinden dolayı seçkinlerindir. Başkan sadece seçkinler (aydınlar) içinden seçim yoluyla gelir.¹⁵⁷

Ülken de daha ayrıntılı bir şekilde gördüğümüz mertebeler Farabi'deki gibi düşünme erdemine göre oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Farabi'nin yalnızca aristokrasinin yine kendi içinde başkanını seçtiği seçim usulü Ülken'de de benzer şekilde görülür. Ülken halka rağmen yine halk için beyan ettiği bir görüşünde halkın tamamının en iyi sonuca varamayacağı gerekçesiyle seçimlerde oylarına başvurmamayı önermektedir.¹⁵⁸

Ülken'in ahlakî mertebelere göre oluşturulmuş toplumunda topluma yön veren ve “arif” olarak nitelendirdiği aşk ahlakına ulaşmış bireyler bulunur. “Arif” kimseyi biraz daha yakından tanımak da fayda vardır.

1.2.2. Ariflik

Ülken, ruhunda hareket ihtiyacını duymuş olan kişinin asla boş durmak istemeyeceğini, kendine bir iş edineceğini, inandığı şeyi gerçekleştirmek için bıkkınlık göstermeden fikirlerinin arkasında koşacağını söyler. Çünkü inançsızlık bir işi başarmak noktasında insanların sürekli şüphe içinde kalmalarına, kendilerine takip edebilecekleri bir yol çizemedikleri için amaçsız davranışlarıyla başka insanlara zarar vermelerine sebep olacaktır.¹⁵⁹ İnanmak Ülken'e göre, insanın bütünlüğünün bozulmadan yetkinliğe doğru yol almasıdır. İnanmak gerçekleri görmek, dünyaya hâkim olmaktır. Bilimle imanı ayırmaya çalışmak Ülken'e göre boşa kürek çekmektir ve bu şekilde ruh parçalara bölünüp gidecektir. Bilim insanı bir noktaya ulaştırmayı amaçlar, ancak inanç yoksa bilim hakikat için ne işe yarayacaktır? Ancak bilim ve imanı birleştirebilenler gerçeğe ulaşan insanlar olabilirler. Bilimsel bir çaba

¹⁵⁵ Farabi, **El-Medinet'ül Fazıla**, çev. Nafiz Danışman, Meb Yayınları, Ankara, 2001, s. 81.

¹⁵⁶ Farabi, **Tahsil'us-Saade**, s. 50.

¹⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 64.

¹⁵⁸ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 150.

¹⁵⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 93.

içerisinde olması ve yaptığı bu işe inanması insanın yılmadan yıkılmadan, yaptığı işten emin bir şekilde yoluna devam etmesine yardımcı olur.¹⁶⁰

Ülken'e göre arif olmak, irfan sahibi olmak için kişinin bireysel iradesini silmesi, tabiatın bir parçası olan ruhun kaderine razı gelmesi gerekmektedir. Ülken'in "Nirvana"ya ulaşmak olarak da tabir ettiği ruhun özgürlüğü ancak kişinin kendini tabiata vermesi, düşkünlüklerinden, zincirlerinden kurtularak benlik yükünü üzerinden atması ile gerçekleşecektir.¹⁶¹

İrfana ulaşmanın Ülken'e göre iki adımı vardır:

(1)Kendine bakmak,

(2)Kendinde aşkı görmek.¹⁶²

Kendine bakmak adımı Ülken'e göre en zor adımdır. İnsan, ruhunu gerçek anlamda tanımadığı müddetçe de bu adımı aşamaz. Ülken ruhun belirsiz, bir gölge olarak görülmekten vazgeçilmesini, eşyanın gerçekliği gibi ruhun da bir enerji, hayat gibi faaliyet olarak görülmesi gerektiğini düşünür. Kişinin kendine bakabilmesi ruhunu çıkar, kuruntu, korku, vicdan azabı, keder, kırıklık gibi dünyevi zincirlerinden kurtarabilmesidir.¹⁶³

İrfana ulaşmada ikinci adım kişinin kendinde aşkı görmesidir. Aşk ruhun olgunluğudur. Aslında hem bir zaaf hem bir kuvvettir. Aşk bir hedefte sona ermeyen, tatmin edilemeyen bir tutkudur. Tutku derecesine ulaşan aşk açlık, susuzluk gibi bedensel istekler ya da toplumun arzuları gibi sonuca ulaştığında sona eren bir duygu değildir. Ülken tutkuyu beden ve toplumun bağlarından kurtulmuş özgür bir ruh rehberi olarak görür.¹⁶⁴

Ülken âlemin bir parçasını temsil eden insanı sürekli bir oluş halinde tasavvur ederken âlemin de sürekli bir oluş hali içerisinde olduğunu ve insanlığın âlemin bu oluş hali içerisinde ulaştığı son nokta olduğunu düşünür. İnsanlık, âlemin potansiyel olarak bulundurduğu bütün güçlerin ortaya çıktığı bir aşamadır ve hakikat insanlıkta ortaya çıkacaktır.¹⁶⁵ Bu henüz varılamamış menzili Ülken, iyi bir siyaset için zemin olarak görmekte ve insanlığın bu noktaya getirilmesini hedef olarak göstermektedir.

¹⁶⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 93-94.

¹⁶¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 97.

¹⁶² Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 98-100.

¹⁶³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 98-99.

¹⁶⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 100-101.

¹⁶⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 96-97.

Dolayısıyla bu, Ülken'in siyaset içinde yer almasını istediği kişinin ne gibi bir vasıfta olmasını arzu ettiğini göstermektedir. Ne yaptığını bilen ayrıca yaptığı şeye inanarak kalbinden sonsuz destek veren bu “arif” kimsen Ülken'in gözünde bir vatandaş ya da bir yönetici olarak gereken sıfatlara sahiptir. Bu çalışmanın son bölümünde üzerinde duracağımız ideal devlet adamlarının da Ülken'in arif kimse olarak tanımladığı kimseyle aynı olduğu görüşündeyiz. Farabi'nin erdemli devletinde de “reis” olarak adlandırdığı devlet adamı, bedenleri tedavi eden doktor misaline benzetilerek, ruhları tedavi edebilecek¹⁶⁶ en yüksek bilgilerle ve becerilerle donanmış¹⁶⁷ bir kimse olarak tasvir edilir. Fakat Farabi, siyasetle ilgili eserlerinde genellikle tek bir kişinin reisliği ve daha alt tabakalara indikçe ona yardımcı unsurlardan bahsederken Ülken'de bir kişinin yönetiminden ziyade günümüz demokratik yönetimlerinde üstün vasıflar taşıyan, “arif” olarak nitelendirdiği yöneticiler olduğu görülür. Aradaki bu fark elbette zaman içinde yönetim biçimlerinin mutlakıyetçi anlayışlardan demokratik anlayışlara evrilmesiyle ilgilidir. Yoksa açık olarak görüldüğü üzere yöneticilik yapacak kişilerden her zaman için üstün vasıflara sahip olması beklenir. Konumuzu Ülken'in mertebeler ahlakında en üst mertebeye ulaşmasını arzu ettiği kimselerin taşıdığı özellikleri tanımaya devam ederek sürdürebiliriz.

1.2.3. Ruhun Beş Asil Tutkusu

Hilmi Ziya Ülken, haz üzerine ya da hazzın yok edilmesi üzerine, dayanma ve katlanma üzerine, fayda üzerine, toplum üzerine vb. kurulmaya çalışılan ahlak sistemlerini ahlakın asıl öznesi olan insanı yani ruhu göz ardı ettiği için kesinlikle yeterli bulmaz.¹⁶⁸ Bunun yerine tutku ve sevgi temelinde kurulan bir ahlakı önerir.¹⁶⁹

Ülken'e göre, bizleri insanî ahlaka ve insanî siyasete götüren ruhun beş asil tutkusu şunlardır: Hakikat tutkusu, iş tutkusu, etki etme aşkı, sonsuzluk duygusu, açıklık tutkusu.¹⁷⁰ Ülken hakikat tutkusunu ahlaka ve insanlığa götüren birinci yol olarak görür. Ülken'e göre, peygamberler, filozoflar, bilgeler (hâkimler), sanatçılar

¹⁶⁶ Farabi, **Fusulü'l-Medeni**, çev. Hanifi Özcan, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 46.

¹⁶⁷ Farabi, **Es-Siyaset'ül Medeniyye**, ss. 44-45.

¹⁶⁸ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 112-113.

¹⁶⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 111-112.

¹⁷⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 119-126.

ve bilginler, hepsi hakikat kapısında aynı kapının kullarıdır. Peygamberler insanlara ırkların, dillerin, asırların, ülkelerin üstünde yükselen birlik duygusunu vermeye çalışmışlar, filozoflar ise peygamberlerin bir adım ötesine, tümel gerçekliğe insanlığı ulaştırmaya çalışmışlardır. Bilgeler (hâkimler), birliğe ve varlığın düzenine uygun yaşayarak mutlu ve erdemli olmanın yollarını göstermeye çalışırken, bilginler ise daima insanın bilgisini, tabiatın kanunlarını yani insanlığı aramışlardır.¹⁷¹

İkinci yol iş tutkusu, işine insanın dört elle sarılması, işini her şeyin üstünde görmesi, gerekirse rahatından bile vazgeçebilmesidir. Ülken korkuyla ya da şöhret elde etme amacı ile yani dıştan herhangi bir uyarıcıyla yapılan işe kıymet vermez. İş tutkusu insana ayrıca hayat sevinci verir, güçlü ve sabırlı olmayı öğretir.¹⁷²

Ülken üçüncü olarak, etki etme sevgisi üzerinde durur. Etki etme sevgisi insanın kendini aşarak bencilliğinden kurtulması, inancını eylem haline koymasidir. Bu uğurda peygamberler recme bile uğramışlardır. İsa insanlığı yaratmak için kendini feda etmiştir. Bilim adamı hakikate ulaşmak yolunda kendi hayatından vazgeçmiş, eseriyle yaşamıştır. Ülken'e göre etki etme sevgisi, insana yaratıcılık, alçakgönüllülük, kin beslememek ve nefsi feda gibi bazı özellikler kazandırmaktadır.¹⁷³

Dördüncü tutku, sonsuzluk tutkusudur. Sonsuzluk tutkusu insanın, insanlığa doğru bir yolculuk halinde bulunması, ideal olanın peşinde olması demektir. Ülken, sonsuzluk duygusu sayesinde insanın bütün dünyevi arzulardan, onların azap ve pişmanlığından, bütün geçici değerlerden, korkulardan ve umutlardan kurtulacağını düşünür.¹⁷⁴

Beşinci tutku ise açıklık tutkusudur. Ülken, açıklık tutkusunu ahlakın çatısı olarak nitelendirir. Açıklık tutkusu, insanın özgürlüğe ulaşması ve ahlakî bir varlık olmasıdır. Açıklık tutkusu insanlık kahramanlarının erdemidir. Doğru fiilini halka rağmen ilan etmek ve yanlış fiilini ise halka örnek teşkil etmek için açığa vurmaktır. Yine açıklık tutkusu kişinin kendi suçunu da itiraf edebilmesidir. Gizli suçlar ve vicdan azabıyla insan gerçek bir hayat yaşayamaz. Açıklık tutkusuyla insan her

¹⁷¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 118-119.

¹⁷² Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 121-122.

¹⁷³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 123-124.

¹⁷⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 125-126.

şeyden önce doğruluğu öğrenecektir, ancak bu doğruluk, korku kaynaklı değil, içten gelen bir doğruluktur.¹⁷⁵

Ülken, *“Hayata inmeyip bulutlarda gezen fikre dokunmaya gerek yoktur. Çünkü o, göklerdeki zindanında açlığından ölecektir”,* der ve ekler *“Muhammet gökten yere indiği, Hakkı kuvvetle bir kıldığı için “fahr-i kâinat” olmuştur.”*¹⁷⁶

Açıklık tutkusuyla ruhu temizlenen bir insanı Ülken, artık ahlak âlemine girmiş saymaktadır. Ülken’e göre ahlak âlemi, ideal olan insanlık âlemi ile gerçek olan ruh âleminin birleştiği yerdir. Ahlak âlemi artık ruhun arınmış, seçkinleşmiş ve üstün bir hedefe çevrilmiş olan eylemlerinin âlemidir ve orada yalnızca hedefler ve eylemler vardır. Ahlak âleminin hedef ve eylemleri: Birlik, kendine yetme, sükûn, mertebeler ve adalettir. Bir sonraki konu başlığında bunları açıklayalım.

1.2.4. Ahlak Âleminin Eylem ve Hedefleri

Birinci hedef, birliktir. Bu hedefte bütün sınıf çatışmaları, kinler son bulur ve gerçek bir birlik anlayışı tesis edilir. Birlik hedefinde milliyet davaları, sınıf kinleri geride bırakılmış, vatan sevgisinden insanlık idealine yükselinmiştir. *“İnsaniyetçilik tek başına sadece bir sevgi ve bir ülkücülüktür. ...Yurtseverlik ise tek başına bir zafer veya gerçektir. ...Gerçek ideal tek başına alınınca noksanlık ve hayalciliktir. Hakikat ancak bunların birleşmesindedir. ...Birlik ise yalnız insanî yurtseverliktir.”*¹⁷⁷

Ülken vatani bir menzil olarak görür. Vatan savunması eğer insanlık sevgisiyle yapılmıyorsa bu ruhun gerçek bir hamlesi sayılmaz. Ülken bu noktada bize Gandhi örneğini verir. Gandhi’nin Hint’in bağımsızlığı için verdiği çabayı insanlığın kurtuluşu için bir menzil olarak görür. İnsanlıktan geçmeyen vatan sevgisini, Ülken bir hayvanın inine bağlanışına benzetir.¹⁷⁸

İkinci hedef kendine yetme oluşun her aşamasında ulaşılan yeni bir konaktır. İnsan tam olmak için sürekli bir yol üzeredir. Ulaşılması imkânsız olsa bile insanlık eksiklikten tamlığa geçmek için sürekli bir çaba içerisinde. Bununla birlikte

¹⁷⁵ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 129-131.

¹⁷⁶ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 133.

¹⁷⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 134.

¹⁷⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 135-136.

Ülken'e göre hayatın salgın ve ıstırap şeklinde bir eksikliği olmasaydı, onu düzeltmek için hiç bir teşebbüs de olmazdı.¹⁷⁹

Üçüncü hedef sükûna varmak, dinginlik hali, ruhun tam olmaya başlamasıdır. Ülken *“İnsan eksiklik ve yetmezliğin azabından kurtuldukça dinginliğe ulaşacaktır”*¹⁸⁰ der. Dinginliğe eren kişi, hakikat aşkına ve iş tutkusuna ulaşmıştır. Kimsenin emeğini, çabasını hor görmez, kendi zaaflarının imtihanlarından da kurtulmuştur. Ülken'e göre sükûna eren kimse kararını verip tam inanca ulaşmış, hoşgörü ve sabır erdemiyle donanmış kimsedir.¹⁸¹

Dördüncü hedef mertebelerdir. Ülken mertebeleri birlik ahlakının esası olarak görür. Adaletin, doğruluğun yolu mertebelerden geçer. Ülken *“Âlem bir mertebeler düzenidir. İnsan da bir mertebeler düzenidir. Maddeden hayata, toplumdan ruha yükseliş mertebeler ile”*¹⁸² der. Eşitliğin sağlanması ve sınıf kavgalarının son bulması mertebeler düzeniyle ortaya çıkacaktır. Çünkü Ülken mertebeler ahlakına göre insanları toplum içerisinde ruh ve eylem kudretine göre derecelere ayırır ve mertebeler arası geçiş sadece insanların çabasına bağlıdır. Peygamberler dâhil bu mertebelerden geçerek makamlarına yükselmişlerdir. Ülken'in gözünde *“Büyük insan, büyük doğan değil, fakat kendi kendini yaratarak içinde devrimler geçiren ve mertebeleri aşşa birliğe ve kemale ulaşan insandır.”*¹⁸³

Beşinci ve son hedef olarak karşımıza adalet çıkar. Ülken, adaleti birlik ahlakının sonucu olarak görür. Adalet Ülken'in deyimiyle *“Taştan fazlasını taştan istememektedir. Sevgisini âlemin mertebelerine göre vermektir”*¹⁸⁴ ve adalet, Ülken'e göre *“gerçeğin derin bir tahlili üzerine insanî ideali bina etmek fikrinden, olanla olması gerekeni “hakikat”te birleştirme tasasından, hakikati mertebelerde görme, insanî eşitlik ve özgürlük idealine mertebeler yoluyla safha safha yükselme arzusundan doğacaktır.”*¹⁸⁵ Adil kimse insanları ahlakî mertebelere ayırmalı, işleri ve görevleri bu mertebelere göre aynılık gözetilmeden dağıtmalıdır. İnsanlar soy asilliğine, servet asilliğine göre değil, ruh asilliğine ve ahlak asilliğine göre ayrılmalı

¹⁷⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 136-138.

¹⁸⁰ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 141.

¹⁸¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 142.

¹⁸² Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 142-143.

¹⁸³ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 143.

¹⁸⁴ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 149.

¹⁸⁵ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 153.

ve görevlendirilmelidir.¹⁸⁶ Ülken, adaleti uygulayan kişilerin görev duygusu, Allah korkusu, kanun korkusu ya da gelecek umuduyla değil, insanî ideale yönelen etki etme aşkıyla yerine getirmeleri gerektiğini düşünür.¹⁸⁷

Sonuç olarak Hilmi Ziya Ülken toplumdaki bireyleri toplumsal bilinç ve düşünme gücü seviyelerine göre çeşitli ahlakî mertebelere ayırmaktadır. Bu ahlakî mertebeler özellikle siyasi organizasyonda toplumdaki bireyleri bilinç ve ahlaki seviyelerine göre görevlendirmek ve bu şekilde toplumsal düzeni temin etmek gayesi taşımaktadır. Ülken ahlaki mertebelerinde en üst nokta olan aşk ahlakına ulaşmış “insanî vatanperver” ya da irfan sahibi “arif” olarak tabir ettiği kimseleri ön plana çıkarır. Çünkü bu mertebeler toplumunun siyasî, kültürel, teknolojik, bilimsel, düşünsel her alanda önderleri bu kimseler olacaktır. Bu kimseler bir yandan da toplumdaki bütün bireylerin eğitim yoluyla en üst mertebeye yükseltilmesinde görevlidirler. Toplumdaki bireyler arasında görülen bu mertebe farklılıkları Ülken tarafından Kur’an’dan ve Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarından da delillendirilmektedir. Herkese anlayabileceği bir dille hitap edilmesi ya da kimseye gücünden fazla yük yüklenmemesi gibi tavsiyeler İslam dininde insanların bulundukları seviyeye göre muamele göreceklerine birer işarettir. Görüldüğü üzere Kur’an’ın insan ve ahlak anlayışında realist olduğunu söyleyen Ülken, düşüncelerini açıklarken zaman zaman buralardan atıflar da yapmaktadır.

1.3. SİYASÎ ETKİNLİKTE DEĞER

İnsan ve toplum hayatına yön veren, üzerinde duracağımız bir diğer kavram değerdir. Değer insan ve toplum hayatında determine edici bir unsurdur. Toplum hayatında bir geleneğin devamlılığının sağlanması ya da yok olması, o topluma yeni bir görüşün girebilmesi gibi durumlarda belirleyici unsur değer olarak karşımıza çıkar ve insan hayatı değerlerle çepeçevre sarılmış, değerler tarafından yönetilmektedir.¹⁸⁸ Değer geniş kapsamlı bir kavramdır. Değerin içine “*her türlü amaç ve hedef, her türlü ilgi ve çıkar, her türlü ideal, her türlü güç ve iktidar etkenleri, her türlü ün ve şan hırsı, yerme, övme, saygı ve saygısızlık, inanma ve*

¹⁸⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 154.

¹⁸⁷ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 150-151.

¹⁸⁸ Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, s. 197.

inanmama, sözünde durma ya da durmama, dürüstlük, sevgi, nefret gibi”¹⁸⁹ insan hayatına yön veren her şey girer.

Değer insan hayatını yönlendiren bir unsur olmakla birlikte Hilmi Ziya Ülken değerın kaynağını da yine insanda görmektedir. Bir başka deyişle Ülken’e göre *“değer, fert-toplum olguları dediğimiz karşılıklı-etkiler sırasında zuhur ederek varlık ve insan münasebetinin ideal düzenini ifade eden bir öz(essence)dür.”*¹⁹⁰ İnsan “bilen” bir varlık olarak bu ihtiyacına yönelik içkin değerleri, “inanana” bir varlık olarak bu ihtiyacına yönelik aşkın değerleri, bu içkin ve aşkın değerler de bir arada kültür bütününu oluşturur.¹⁹¹ Bu başlık altında Ülken’in gözünden toplum ve insan hayatında düzen oluşturucu bir güç olarak değerin mahiyeti ve çeşitleri, değerin siyasetteki belirleyici unsur oluşu ve din-siyaset ilişkisi bağlamında değerin nasıl ele alındığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.3.1. Değerin Mahiyeti

Bilginin ruhî hayatımızdaki temeli ve teşkil edici kuvveti çaba ve telkin iken, değerler alanının teşkil edici kuvveti arzu ve mâniadır (engel). Bilgi süreci çabadiirenç çatışması içinde geliştiğı halde değer süreci arzu-mâniya çatışması içinde gelişir.¹⁹² Değer duyulara dayanır, kaynağını arzu ve meyillerden, ihtiyaçlardan ve onların mertebelenmesinden alır. Bundan dolayı Ülken, her değerde birbirine zıt iki karakter görüldüğünü söyler. Bunlar: Kararlılık ve iğretiliktir.¹⁹³ Ülken her değeri, önce bir kararda kalma temayülü içerisinde görür, zira değer değişmekte olan görünüşlere ve olaylara rağmen devam edecek, sarsılmayacak bir şey hissi vermektedir. Ancak kaynağını arzu ve ihtiyaçlardan alan değer hayatî, ruhî ve sosyal gerçeklere bağlı olarak değişmeye elverişli iğreti bir hal de almaktadır. Ülken, bu iki zıt durumun ortaya çıkardığı rekabetin, değerin yükseltici ve mertebelendirici karakterini ortaya koyduğunu söyler.¹⁹⁴ Sonuç olarak değer alanı her türlü rekabete açık bir alandır.

¹⁸⁹ Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, s. 198.

¹⁹⁰ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 24.

¹⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, **Eğitim Felsefesi**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 21.

¹⁹² Hilmi Ziya Ülken, **Ahlak**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 152.

¹⁹³ Ülken, **Ahlak**, s. 153.

¹⁹⁴ Ülken, **Ahlak**, s. 153.

Değer olup bitmiş değil, olmakta olan zamanî bir süreçtir. Fakat zamanî olması kaybolacak olan gölgeden ibaret olması anlamına da gelmez. Hareket gibi değer de zamanın içindedir. Düzen ve kuvvet değerın devamlılığını sağlayan iki vasfıdır. Değer köklerini arzu, temayül, niyet, irade ve ihtiraslardan alması bakımından bir kuvvet, tabiat kanunları, sosyal disiplin, sosyal ideal gibi alanları oluşturmaları bakımından bir düzendir. Kuvvet olmak bakımından sübjektif, düzen olmak bakımından objektiftir.¹⁹⁵

Değer kararlılık olmak bakımından ideal olur, kararsızlık ve değışme olmak bakımından reel olur. Ülken'e göre sadece kararlılık olarak alınan değer mutlak zorunluluğa, sadece kararsızlık, değışme olarak alınan değer ise mutlak hürlüğe sebep olacaktır. Buna çözüm olarak Ülken, mutlak zorunlulukla mutlak hürlük arasında bulunan ve asıl gerçeğin vasıflarına uygun bulunan *muhtemel alanını* sunar.¹⁹⁶ Muhtemel alanını pozitif ve negatif olmak üzere iki çift değer taşıyan ihtimaliyet kadrosu oluşturmaktadır. Pozitif ve negatif değer sürekli birbirini reddeder ancak ikisinden biri de yok sayılamaz. İkisi de aktif halde bulunur. Buna Ülken şöyle bir örnek verir: *“Doğru söz bir değer olduğu gibi, yalan söz de bir değerdir. Fakat yalan menfi bir değerdir. Bundan dolayı ikisi de aktiftirler, diyoruz. Yalancının yalancı olabilmesi için doğru söyleyebilecek bir halde bulunması lazımdır. Nitekim doğru söylemenin de bir değer olabilmesi için doğru söyleyen yalan söyleyebilecek halde bulunmalı, fakat doğru söylemelidir.”*¹⁹⁷ Dolayısıyla Ülken, eşyada veya hareketlerde bulduğumuz değeri ancak onun karşısına negatif bir değer koymakla anlayabileceğimizi ileri sürer.¹⁹⁸

Değerleri asıl kavrayan ve değerlendiren Ülken'e göre insanın teessürî-fiilî hayatıdır. Teessürî hayatı heyecanlar, hisler, iştihalar; fiilî hayatı arzular, temayüller, istekler oluşturur. Ülken yine birinden birini tercih eden görüşleri reddeder ve insanın insanla ya da tabiatla ilişkilerinde teessürî ve fiilî olayların birbirleriyle karşılıklı tesir halinde harekete geçtiklerini söyler.¹⁹⁹ Teessürî-fiilî hayatın bir kutbunda üzüntüler, acılar, kinler bulunurken öteki kutbunda hazlar, sevinçler ve

¹⁹⁵ Ülken, **Ahlak**, s. 154.

¹⁹⁶ Ülken, **Ahlak**, s. 155.

¹⁹⁷ Ülken, **Ahlak**, s. 156.

¹⁹⁸ Ülken, **Ahlak**, s. 156.

¹⁹⁹ Ülken, **Ahlak**, s. 157.

aşklar bulunur.²⁰⁰ Hazzın kökü arzular, elemin kökü duyulardır. Hazlar insanın kendinden çevreye doğru yayılan, genişleyen kuvvetlerken, elemeler ise çevreden insana doğru çevrilen, çevrenin baskısı yüzünden insanın toplanıp büzülmesine sebep olan kuvvetlerdir. Bu iki kutup karşılıklı olarak birbirlerine bağlıdırlar. Haz ve elem birbirlerini takip etmeyen, karşılıklı, zıt iki kutup olduğu için ikisi aynı anda bulunabilir.²⁰¹

Sonuç olarak Ülken'e göre değerler haz ve elemin bir arada bulunabilmesi açısından çift kutuplu bir mahiyete ve pozitif-negatif değerlerin bir arada bulunabilmesi açısından çift değerliliğe sahiptir. O halde değerın kaynağı nedir ve hangi aşamalardan geçerek toplum hayatının determine edici unsuru haline gelmektedir?

1.3.2. Değerin Kaynağı ve Gelişim Aşamaları

Toplum ve insan hayatındaki ihtiyaçlardan türeyen değerde, Hilmi Ziya Ülken üç ana unsurdan bahseder. Bunlar: İhtiyaç duyulan hedef olarak *aşkın obje*, ihtiyacı duyan insan olarak *değerlendiren kimse* ve ihtiyacın duyu veya zihin muhtevasıyla doldurulması olarak *değer muhtevasıdır*.²⁰² Bu değerleştirme faaliyetinde değer kişiliği ile aşkın obje ve değer muhtevası arasında diyalektik bir münasebet vardır. Buna göre “*aşkın obje değer kişisini harekete geçirir, değer kişiliği aşkın objeyi şuur verileri ile ifade eder, değer muhtevası aşkın objeye dönen değer kişinin yaratıcı gücünü artırır.*”²⁰³

Ülken, “değer”i diyalektik yaratıcı bir süreç olarak gördüğü için “değer”in her zaman her üç kutupla birlikte ele alınması gerektiğini düşünür. Aşkın obje daima ilk harekete geçiricidir, buna değer açlığı veya aşkın objenin insanı değer yaratışına sevk edici gücü denilebilir. Değerde yaratıcı gücü asıl varlık olarak gören Ülken, bunu değerler ontolojisi olarak adlandırır.²⁰⁴

Ülken, değer felsefesinde iki ağırlık merkezinden bahseder. Bunlar:

(a) Aşkın objeye ait inanma,

²⁰⁰ Ülken, **Ahlak**, s. 158.

²⁰¹ Ülken, **Ahlak**, s. 161.

²⁰² Ülken, **Hâkimiyet**, s. 83.

²⁰³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 83.

²⁰⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 84.

(b)Değer muhtevasına ait olan bilme.²⁰⁵

Değerde aşkın obje, değer açlığını harekete getiren varlık inancının (örneğin gıda açlığını doyuran aç olma hali) temelini oluşturur. İnsan vehimlerine değil, değeri yaratan yarı açlığın varlığına inanır. Ayrıca her değerde değer muhtevası bilmeye aittir. Bu durumda her değer bir yandan inanma, diğer yandan bilmeye dayanır. Ülken, bilmenin karakterini ise tecrübe veya akılla kontrol edilebilir olmasına dayandırır. Her değerde inanç ve bilme payları değişmekle birlikte ortak rollere sahiptir.²⁰⁶

Hilmi Ziya Ülken'e göre toplumda zamanla yaşanan inanç değişimleri, değerlerin de zamanla değerini kaybetmesine yol açacaktır. Fakat Ülken inançların değişimine rağmen hayatımıza giren bütün öğelerin eskilerin devamı niteliğinde olacağını, büsbütün yeni bir şeyin ortaya çıkmayacağını söyler. Yıpranan, terkedilen, kaybolan öğelere rağmen, girilen her “âlem” hakikatten fethedilmiş bir kıtadır. Bilinen ve inanılan asla “mutlak” değilse de “hayal”, “yanılma” ve “bilinç oyunu” hiç değildir. Her adım eskilerinin verdiği kuvvetle kazanılmıştır.²⁰⁷

Ülken, değerler âlemini üç safhadan oluşan bir gelişim seyrinde görür. Bunlar:

- (1)*İçten Değerler Âlemi,*
- (2)*Yetkin Değerler Âlemi,*
- (3)*Amaç-Değerler Âlemidir.*²⁰⁸

İçten değerler âlemi, insanın doğa içinde bir çocuk gibi tepkilerini düzenleyemediği, eşya ile münasebetlerini ancak hareketlerle ifade etme gücünde olduğu tarihî bir devre olan “boş heyecanlılık” dönemine karşılık gelir. İnsanla doğanın karşılıklı etkisinden doğan ve doğduktan sonra insan üzerinde etkili olarak ona kendi renk ve hüviyetini veren bir değerler sistemidir. Ülken'e göre bu dünya görüşünde değer, asıl şeylerin içinde gizli ve sırlı bir güç olarak düşünülmektedir. Bu devre, bir çocuğun animist ruh haline karşılık gelir. Tarihte klanlar, fratriler, bir kısım kabile toplumları, totemist ve animist inançlar bu safhayı teşkil eder.²⁰⁹

²⁰⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 84.

²⁰⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 84.

²⁰⁷ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 107-108.

²⁰⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 109-112.

²⁰⁹ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 109-110.

Yetkin değerler âleminin ise Ülken, *“insanın tabii olaylar karşısında tepkilerini düzenleme gücünde olarak, disiplinli ve frenli hareketlerle birlikte onları ifade etmeye, arzu ve eğilimlerini hapsedmeye, impulsif eylemlerine yön vermeye başladığı bir ikinci tarihî devre”*²¹⁰ olarak “durdurma” safhasına denk geldiğini söyler. Baz toplumlar bu devreyi geçmiş, bazı toplumların ise hala geçmektedir. Ülken’e göre bu devrede insan, *“binlerce yıl geçirdiği “boş heyecanlılık” tecrübeleri sonucunda “kendine hâkim olmak”, “arzularına karşı direnmek”, “kendini yenmek” gibi bazı yetkinliklerini kazanmış ve böylece “itilmeye” uğramış eğilimler, hayaller ve heyecanlardan oluşan zengin bir iç hayat (ruh âlemi) kurmuştur.”*²¹¹ Tarihte Hz. Muhammed, Hz. İsa ve Buddha’yı yetiştiren bu safha, toplumların evriminde de tam sitelerin olgunluk ve çöküşüne, büyük siyasî iktidarın (imparatorluk) kuruluşuna, sosyal sınıflar arasında piramitli bir mertebeler sisteminin kuruluşuna karşılık gelmektedir.²¹²

Amaç-değerler âlemi, insanlığın üçüncü dönemidir. İnsanın kendini âlemin bir parçası olarak gördüğü, doğanın düzen ve ahengine uygun bir yaşam sürdüğü, boş kuruntu ve hayallerinden arındığı bir dönemdir. Ülken’e göre toplum henüz bu döneme geçiş aşamasındadır. Ülken, şimdiki halde insanın ruh-beden bünyesinin en son şeklini bize vermekte olan bu safhayı kişilik devresi olarak da adlandırır. İhtiraslar halinde gelişerek doğa ve eşyaya uyum sağlayan insan, objeyle suje ve âlemle kişilik arasında hakikî ve uygun bir köprünün kurulmasını ilk defa başarmıştır. Burada değer bizzat eylemlerin yöneldikleri hedefler ve amaçlar haline gelir. Orada artık “teknik”, “siyaset” ve “hukuk” daima daha güzel, daha iyi ve daha doğruya ulaşmak için yapılan insanî hamlelerin araçları olmuştur.²¹³

Ülken’in açıklamalarından anlaşıldığı üzere nasıl ki insan ve ahlak gelişiminde geçilen safhalar varsa değerlerin de insan bilincinin gelişimine paralel geçirdiği değişim safhaları vardır. İçten değerler âlemi arkaik toplumlar için geçerli bir safha iken yetkin değerler âlemi hümanist dinlerin yaygın olduğu bir safhaya denk gelir. Amaç değerler âlemi ise Ülken için mertebeler ahlakının uygulamaya geçirilmesini sağlayacak, ulaşılması arzu edilen en üst aşamadır. Orada bütün

²¹⁰ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 110.

²¹¹ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 110.

²¹² Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 111.

²¹³ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, ss. 111-112.

değerler, daha güzel ve daha doğruya ulaşmak için bir arada bulunur ve ortak bir amaç için hareket ederler.

Değerin kaynağına tekrar geri dönecek olursak, insanın inanma ve bilme ihtiyacı çeşitli kültürel değerler ortaya çıkarmıştır. Ülken'e göre bu değerler iki grupta incelenir.

1.3.3. Değer Grupları

Ülken, değerleri şuur verilerinin üstün olmasına göre *içkin değerler* ve aşkın objenin şuur verilerine üstün olmasına göre *aşkın değerler* olmak üzere iki gruba ayırır.²¹⁴

İçkin değerler insanın doğadaki mevcut şeyleri kullanarak meydana getireceği kültürü oluşturur.²¹⁵ Ülken yine kendi içinde içkin değerleri teknik değerler (aletler, makineler), sanat değeri (resim, heykel, mimari) ve fikir (bilgi, kavram) değeri olmak üzere üç gruba ayırır. Teknik değerde fayda amacı güdülürken, sanat değeri aşkın objenin duyu ve duygu verileri ile gerçekleşmesidir, fikir değeri ise kavramlara dayanır, içeriği tecrübeyle ve akılla kontrol edilmiş bilgi sistemleridir.²¹⁶ Her üçünü de insan doğadan esinlenerek, zihninde tasarlayıp bulur.

Aşkın değerler insanın kişi olarak başka insanlarla dünyada ve dünyadan ayrıldıktan sonrakilerle ilişkilerine ait değerlerdir.²¹⁷ Ülken, aşkın değerleri ahlak değerleri ve din değerleri olmak üzere iki gruba ayırır. Ahlak değerlerinde başka insanlar, insan için aşkın obje olarak alınırlar. Bir insan başka bir insana “şey” veya “alet” gözüyle bakmaz, gaye olarak gördüğü için “kişi” gözüyle bakar. Aşkın değerlerin ikincisi din değeridir. Burada hayatın ötesi aşkın obje olarak alınmıştır. Artık insanların münasebeti, insanın bütün değerler alanını aşan en geniş sahayı oluşturur.²¹⁸ Ülken ayrıca her değerde bilgi ve inancın bir arada bulunduğunu ileri sürer. Buna göre içkin değerler tecrübe ve akıl mahsulü oldukları için daha çok

²¹⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 85.

²¹⁵ Ülken, **Eğitim Felsefesi**, s. 298.

²¹⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 85-86.

²¹⁷ Ülken, **Eğitim Felsefesi**, s. 298.

²¹⁸ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 87.

“bilgi”ye²¹⁹, aşkın değerler ise “başkası” ve “başka alem”le ilgili ilişkiler üzerine olduğu için daha çok “inanç”a²²⁰ aittir.

Ülken, fiil, fikir ve yaşam olarak değerlerin insanlar arasındaki münasebetlerde değişikliklere uğradığını düşünür ve değiştirilme vasfının bütün değerlerde belli ölçü değerleriyle meydana gelebileceğini söyler. Ayrıca bu ölçü değerleri, kendi başlarına değer olmamakla birlikte, yalnızca bütün değerlerin değiştirilebilmesi açısından onları ölçtükleri için değer sayılırlar.²²¹ Ülken’e göre üç türlü ölçü değer vardır. Bunlar: Hukuk normu, dil normu, iktisat normudur.

Hukuk normu, her türlü değere (teknik, fikir, sanat, ahlak vb.) ait üretimin ve bunlarla ilgili şekiller ve fiillerin değişmesinin ölçüsüdür. Dil normu, her türlü değere ait yaratışın kelimeler, kavramlar halinde değiştirilmesinin normudur. İktisat normu ise, teknik kültür, sanat, fikir mahsullerinin vb. insanlar arası değişim mahsulleri halini aldığı ve onların değişiminin belirli bir ölçüyle (ayar, itibar, manevi değerlendirme, patenta) ölçüldüğü normdur.²²²

Ülken, değerleri ayrıca toplumdaki işlevselliklerine göre de vasıta değerler ve gaye değerler olmak üzere ikiye ayırır. Vasıta değerler, iktisadî, teknik, hukukî, siyasî vb. insan hayatını kolaylaştıran maddi değerlerdir; gaye değerler ise fikrî, ahlakî, estetik, dinî şeklinde asıl amaç olan manevi değerlerdir. Ülken vasıta değerleri gaye değerlerin gelişmesine yardımcı değerler olarak görmektedir.²²³ Ülken, vasıta ve gaye değer ayrımını demokratik düzende hürriyetin nasıl uygulanacağı konusunda dikkate almaktadır. İkinci bölümde ilgili konuda da işleyeceğimiz üzere vasıta değerlere dozundan fazla hürriyet hakkının tanınması gaye kıymetlerin çöküşüne, dolayısıyla toplumun çöküşüne sebep olmaktadır.

Bu başlıkta son olarak değeri oluşturan unsurlardan birisi olarak inançların belirleyici gücü üzerinde durulacaktır.

²¹⁹ Ülken, **Eğitim Felsefesi**, s. 299.

²²⁰ Ülken, **Eğitim Felsefesi**, s. 298.

²²¹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 88.

²²² Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 88-89.

²²³ Hilmi Ziya Ülken, **Siyasî Partiler ve Sosyalizm (Siyasî Partiler)**, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1963, s. 117.

1.3.4. Olgu-İdeal-Hakikat İnancı

Bilmek ve inanmak, insan ruhunun iki temel teşkil edici kuvvetidir ve insan her ne kadar vahşi ya da mitik zihniyetten mantıkî ve aklî zihniyete geçmiş olursa olsun hiçbir zaman ikisi de kuvvetini kaybetmemiştir. Hilmi Ziya Ülken'e göre "inanmak" ruhî hayatın bütün kuvvetidir ve "bilmek" ve "faydalanmak" da insan hayatına inanma özelliğinin bir getirisi. Ülken, insana güç veren ve doğa üzerine hükmetmesini temin eden bütün inançları iki kategoriye ayırır:

“(1)Ayırt edici inançlar: Bir kısım insanlara ve şeylere vergili olup başka şeyler ve başka insanları dışta bırakan inançlardır.

(2)Birleştirici İnançlar: Bütün insanlara, bütün şeylere yaygın veya hiç değilse yaygın olmaya çalışan inançlardır.”²²⁴

Ayırt edici inançlar belirli bir toplumun kanaat, örf ve adetlerinden hareket ederler. Bütün İlkçağ dinleri, İlkçağ felsefe ve ahlakları, bütün vahşi kavimlerin dinleri ve inançları, aşiret zihniyeti Ülken'e göre ayırt edici inançlardır. Ülken ayırıcı bütün inançları, belirli bir toplum şekline, fiiline ve olguya göre oluştukları için “olgu inancı” olarak tanımlar.²²⁵

Birleştirici inançlar, hareket noktalarını doğrudan doğruya insanî ruhtan, kişilikten alırlar ki, amaçları da insaniyette dolayısıyla kâinat ve Allah'ta biter. Sırrilik hareketlerini, aklî ve insanî dinleri (Hristiyanlık, İslamiyet, Budizm), iktisadî ve fikrî hareketleri (hümanizm, demokrasi, kosmopolitizm vb.) Ülken birleştirici inançlar kategorisinin içine yerleştirir. Ülken, birleştirici inançları insanî birliğe, toplumların gelecekteki birleşmesine, olması gereken ve beklenen bir hal almasına dayandıkları için ayrıca “ideal inançları” olarak tanımlar.²²⁶

Olgu inançları insanı eşyaya, toprağa, belirli örf ve adetlere bağlı kılarken, ideal inançları insanı bu belirli örf ve adetlerden kurtararak genel ahlakın prensiplerine doğru çekmeye çalışır. Ancak Ülken ideal inançlarının, toplumların ve örf-adetlerin insan karakterleri üzerindeki büyük etkisini, toplum ve uygarlık seviyesinin farklarını hesaba katmadan hareket ettiğinde sonunda bir ütopyaya dönüşebileceğini düşünür. Bu zıtlık yüzünden olgu inançları ve ideal inançları sürekli

²²⁴ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 49.

²²⁵ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 50.

²²⁶ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, ss. 51-52.

bir çarpışma içindedir. Tarih boyunca olgu ve ideal inançları belli noktalarda birbirlerine galip gelmişlerdir. Örneğin: Hz. Muhammed'in Ebu Cehil'e galip gelmesi ideal inancının galibiyetine, Sokrat'ın Atina sitesi karşısındaki mağlubiyeti ise olgu inancının galibiyetine birer örnektir.²²⁷

Olgu inancı sosyal bir inanç halini aldığı zaman “vatanseverlik”, ideal inançları ise “insanîyetçilik” şeklinde gün yüzüne çıkar.²²⁸ Ancak olgu inancının ayırıcılığı ve ideal inancının hayalciliği ikisini de tek başlarına yetersiz kılmaktadır. Ülken, bütün toplumlar ve türlü uygarlık şekilleri için hakikatin ideal ve olgunun birliğinden doğan “insanî vatanseverlik”te ortaya çıkacağını ileri sürer. İnsanî vatanseverlik, insanî ideale vatan gerçeğinden başlar, vatanın kendine has olan rengiyle insanlığa adım atar ve yeni bir kişilik meydana getirir. Hakikat, olanla olması gerekenin, gerçek ile idealin birleşmesindedir. Bir toplumun hakikî millet haline gelmesi ancak insanî bir ideal ortaya koyması ve bunun için insanlığa farklı bir açıdan, yani vatanın özel karakteri ve kişiliğiyle bakmasından doğar. Ülken, Muhammed'i, Sokrat'ı, Goethe ve Tolstoy'u bu hakikate erişmiş insanlar olarak görür.²²⁹

Ülken, Hz. Musa'nın dinini vatanseverliğin, İsa'nın dinini insanîyetçiliğin dini olarak görür. Hz. Muhammed'in dini ise, tam anlamıyla insanî vatanseverliğin dinidir. Çünkü İslamiyet insanî birliği amaç diye kabul etmekle birlikte buna ancak farklı örf ve adetler yoluyla ulaşılabileceğine inanır; ahlakı siyasetle, imanı millî karaktere göre değişen hukuk doktrinleri ile, teoriyi pratikle, ideali çeşitli olgularla, kısaca insanîyeti vatancılıkla, hürriyeti geleneklerle uzlaştırmıştır. İslam dini kendini bir kavmin geleneğine bağlamamış ve insanî birliğin örf ve adetler çeşitliliği içinde gerçekleşeceğini kabul etmiştir. Fakat Ülken İslamiyet'in Hz. Muhammed'den sonra bir emperyalizme dönüştüğünü ve Hz. Muhammed dönemindeki İslam'la yan yana getirilemeyeceğini söyler. Bununla birlikte Hz. Ali ve Hz. Hüseyin timsalinde toplanan Âl-i Aba'da, Anadolu Selçuklularında, Osmanlıların beylik devrinde tekrar eski anlamını kazanmaya da başlamıştır.²³⁰

²²⁷ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, ss. 52-53.

²²⁸ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, ss. 58-59.

²²⁹ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, ss. 55-56.

²³⁰ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 62.

Sonuç olarak hüküm ve inançlar gerçeklik ve ideal alanına göre çeşitli kategorilere ayrılarak insan ve toplum hayatına etki eden değerlere yön verirler. Hilmi Ziya Ülken siyasal alanda olgu hüküm ve inançlarının dolayısıyla olgu değerlerinin “vatanseverlik” anlayışını beslendiğini, ideal hüküm ve inançlarının ise ideal değerlere karşılık gelmesi sebebiyle “insaniyetçilik” anlayışını beslediğini ileri sürmektedir. Ülken’in aşk ahlakına ulaşmasını umduğu toplumunda ise olgu ve ideal değerleri birleşerek “insanî vatanseverlik” anlayışını besleyecektir.

Çalışmanın bu ilk bölümünde Ülken’in gözünden ele aldığımız insan, ahlak ve değer konularında Ülken’in hep sentezci bir yaklaşım içerisinde olduğu görülür. Ülken’in hiç bir parçayı ayırt etmeksizin parçalardan bütüne doğru giden integral bakışı, siyasetin öznesi olması bakımından insan anlayışında ve siyasete yön veren güç olarak ahlak ve değer anlayışlarında her zaman yansımalarını bulmaktadır. Elbette integral anlayış içinde göz ardı edilmeyen din de, Ülken tarafından gerçeklik ve siyasete uygunluk payına göre kullanılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASET VE DİN

Bu bölümde siyasetle ilgili adalet, hürriyet, demokrasi, laiklik ve hâkimiyet kavramları Hilmi Ziya Ülken'in gözünden ele alınacaktır. Günümüz siyasî düzeninde artık vazgeçilmez bir hale gelen bu kavramlar öncelikle Ülken'in gözünden analiz edilecek ve ardından din-siyaset ilişkisi bağlamında din ile ilgili bağlantıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. ADALET

Adalet, Sokrates'in, Platon'un *Devlet* adlı eserinin başında “adaletin ne olduğu”nu sorduğundan beri toplumsal ve siyasal hayatı hep meşgul eden ve bugün de aynı tazeliğini koruyan bir meseledir. Adaletin ne olduğu sorusu insanların sadece haksızlığa uğradıklarında sordukları bir soru değil, aynı zamanda iyi bir hayatın ne olduğu, nasıl yaşandığı gibi sorularından da kapsamına girmektedir.²³¹ Bu başlıkta Ülken'in adalet anlayışı ele alınacaktır. Mertebeler ahlakına dayanan toplumunda Ülken'in adalet bakışının ne olduğu, yine son dönem ortaya çıkan sosyal adalet kavramının yetmezlikleri ve son olarak adaletin toplumda kurulabilmesi için Ülken'in sunduğu çözüm önerisi dile getirilecektir.

2.1.1. Geçmişten Günümüze Adalet

Hilmi Ziya Ülken'e göre “adil olma” fikri çok eskidir. İlk kullanımına çiftçi toplumlarında toprak ölçümünde rastlanılan adalet, Yunancada “dike” kelimesi ile bu anlamda kullanılmıştır. Antik Yunanda zaman zaman insanların eşitliğini vurgulayan görüşler ortaya çıkmışsa da kölelik kurumunun varlığı her zaman için gerçek adaletin önünde bir engel olmuştur. Hristiyanlık ise köleler arasında doğan bir din olduğu için kölelerin özgürlüğünü temin etmiştir. Fakat yeni dinde adalet yerine “ihsan” veya “şefkat(charite)” fikri daha revaçtadır. Bu, Allah sevgisinde insanların birbirini sevmesi demektir. Bu suretle insanî birliğe doğru önemli bir adım atılmıştır.

²³¹ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, Elis Yayınları, Ankara, 2005, s. 175.

Yunanlılardaki “adalet” fikri Hristiyanlık’ta kısmen kaybolmuştur. Yunan ahlakı göreceli bir adalet fikrine, Hristiyan ahlakı “charite” fikrine dayanmaktadır.²³²

Ülken’e göre İslam dini yeniden adalet fikrini canlandırır: “Allah adalet ve şefkati emreder”²³³ ayeti, adaleti “charite” ile birleştirmektedir. Hz. Muhammed ve ilk halifeler döneminde bu adalet görüşüne uygun hareket edilmiştir. Fakat İslam’daki adalet tam insanlık fikri ile birleşemediği için yarım kalmıştır. İlerleyen dönemlerde görülen köleliğin resmen kaldırılamaması, Arap-Arap olmayan üstünlük tartışmaları, azatlı kölelere ayrımcılık yapılması, ilahî adaletin daima esrarlı görülmesi ve hikmetinin anlaşılamayacağı inançları vb. durumlar adaletin istenilen düzeyde toplumda yer bulmasına engel olmuştur.²³⁴

Modern toplumlara gelindiğinde ise insanlık fikrinin doğmasıyla beraber, adalet fikri de yeniden gelişmeye başlamıştır. Fakat Ülken’e göre “İnsan Hakları Beyannamesi”nde adalet fikri eşitlikle karşılaştırıldığı için bir dikotomi ortaya çıkarmıştır. Zira insanların yetenek farklarına göre adalet gerçekleşince eşitlik kaybolmakta, mutlak eşitliği uygulamaya kalkınca da insanların bir kısmına karşı adaletsizlik yapılmış olmaktadır. Bu yüzden Ülken, modernlerin adalet fikrini bir tür ütopya olarak değerlendirir.²³⁵

Ülken ise gerçek adaleti, tabiatın düzenine uygun olup olmamakta arar. Çünkü tabiatın var olan düzeninde adalet mündemiçtir. Ahlakî mertebeleri tabiatın düzeninden esinlenerek oluşturan Ülken’e göre gerçek adalet yalnızca “*eşyanın hakikatine dair keşfedilen en derin bilgiler*”²³⁶ dayanılarak oluşturulan ahlakî mertebelerin uygulandığı toplumlarda ortaya çıkacaktır. Ülken’e göre böyle bir adalet henüz gerçekleşmemiştir ancak bir plan halindedir. Bugün ise bütün insanları eşitlik gözetmeksizin özgür diye kabul eden liberal demokrasilerde adalet yoktur. Bu yüzden kuvvetliler zayıfları ezebilir. Eşitlik gerçekleştiğinde özgürlük, özgürlük gerçekleştiğinde adalet kaybolacaktır. Ülken’e göre komünizmde (genellikle mutlak eşitliği güden toplumlarda) ise adalet hiç yoktur. Çünkü adaleti eşitliğe göre gerçekleştirirken özgürlüğü ortadan kaldırmaktadır. Ülken bu durumda adaletin gerçekleşmesine yaklaşan toplumun ancak mertebeler sistemine göre kurulmuş bir

²³² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 329.

²³³ Nahl 16/ 90.

²³⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 329-330.

²³⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 330.

²³⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 165.

cooperatisme (sosyalizm) olabileceğini söyler. Ülken özgürlük ve eşitlik idealine derece derece, mertebelere uygun olarak sosyal adaletin tatbiki ile yükselmenin mümkün olduğunu düşünür.²³⁷ O halde mertebeler ahlakında adalet nasıl tesis edilecektir?

2.1.2. Mertebeler Ahlakında Adalet

Ülken adaleti daha önce zikrettiğimiz üzere bütün erdemlerin bir araya geldiği nihaî hedef olarak görür. Adalet kişiliğe bağlı olan ve olmayan değerlerin zirvesidir. Adil bir eylem aynı zamanda iyi ve faydalıdır. Nitekim yine adil bir eylem aynı zamanda doğru, güzel ve hoştur. Hâlbuki başka hiçbir değer, bütün ötekileri içermez.²³⁸ Bununla birlikte erdemlerin adalette toplanabilmesi için toplumun ve insan ruhunun ilerleyişe elverişli yani mertebelere göre oluşturulmuş bir düzen içinde olması gerekir.²³⁹

Adaleti en üst derecede nesnel ve ideal olarak gören Ülken, nesnel adaletin sağlanabilmesi için ilahî bilincin araya karışması fikrini de, insanın tabiatı tam anlamıyla anlayamayacağı gerekçesiyle reddeder. Çünkü Ülken, ruhun düzeni ile tabiatın düzeni arasında (ruhtan tabiata doğru çevrilmek şartıyla) ahenk ve uyum bulunduğunu ve insanın tabiat hakkında sevgisi buradan geldiği için, kendi değer düzeniyle tabiat düzeni arasında ortaya çıkan bu nadir uyum sayesinde evrensel adaleti elde edeceğini düşünür. Fakat Ülken'e göre bu ahenk yalnız tutku ve sevgi derecesinde ortaya çıkmaktadır.²⁴⁰

Adalet, birlik ahlakının sonucudur.²⁴¹ Ülken birlik anlayışını bütün insanlara eşit gözlerle bakmak ve milliyet davalarını, sınıf kinlerini aşarak insanlığa ulaşmak olarak belirtir.²⁴² Adalet, *“taştan fazlasını taştan istememek, sevgiyi âlemin mertebelerine göre vermektir. Şiddet asla vaat yerine kullanılamaz. Kayzerin hakkını kayzere vermek ve eşyanın düzenini bozmamaktır.”*²⁴³ Adil olmak bütün hisleri zindana koymak değildir. Fakat adalet duygusu taşıyan bir kimse içinde öyle bir

²³⁷ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 330.

²³⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 23.

²³⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 332.

²⁴⁰ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 331.

²⁴¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 149.

²⁴² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 133.

²⁴³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 149.

sevgi taşır ki içinde, günün sevgileri, küçük tercihler, ilgiler onun yanında sönük kalır.²⁴⁴

Adalet, herkese gücü yettiği kadar görev vermektir; kimseden, yapmasına imkân olmayan şeyi beklememektir. Ülken en alt mertebe olan korku ahlakı seviyesindekilere sorumluluğu ağır olan işlerin verilmemesini, kurtuluşları namına onların oylarına bile danışılmamasını önerir. Bu, Ülken'e göre halka rağmen fakat daima halk için olmaktır. Yine umut ahlakında olanlardan kahramanca hareketler beklememek, onlara daima ufku dar, vaatlerle dolu işler vermek, vatandaş ise heyecanlı ve vaat edici öğütlerle yönetmek gerekmektedir. Vatandaşın umudunu asla hırsa döndürecek kadar körüklememeli, umutsuzluğa sürükleyecek kadar da söndürmemelidir. Gurur ahlakında olanlara yalnız kahramanlık ve şöhret işlerini vermeli, hiçbir övünme payı ayırmayan büyük ve insanî görevleri onlara asla vermemelidir. Toplumun büyük yükü ise aşk ahlakında olanların omzundadır. En ağır görevleri ve en fayda götmez işleri onlar üstlenecektir. Cüret, nefsi feda, feragat onlardan beklenebilir. Özgürlük ve yetki de onlara verilecek, fakat en büyük sorumluluk yine onların omuzlarına yüklenecektir. Mertebeleri düzenlemek ve adaleti uygulamak onların görevi olacaktır. Ülken'e göre görev mecbur olmaktır ve mecbur olmak iç kaderin emirlerine bağlanmaktır; iç kader yalnız tutku ve aşk olduğu için, tam görev duygusu, sadece aşk ahlakına yükselenlerde vardır.²⁴⁵

Ülken adaletin sırlar âleminin kanunlarıyla yerine getirilmeye çalışılmasına şiddetle karşı çıkar. Çünkü Allah ya mukadderata düzen vermiştir: düzeni kendisi bozmayacaktır, o halde onun adaletine lüzum yoktur ya da her an ona yeniden düzen vermektedir, o halde bu sürekli değişme durumunda haklı ve haksızı belirtmeye imkân yoktur. Allah adaletle düzen vermiş olamaz: çünkü mükemmeldir. İnsanın zaaflarını ve ıstıraplarını, noksanlarını ve günahlarını tatmamıştır. Ülken bu noktada akıllara ezeli bir sorunun gelebileceğini de hatırlatır: “*Madem iyilik ve kötülük Allah'tandır, öyleyse niçin kötülüğü ayıplar ve günahları cezalandırır?*”²⁴⁶ Bunun yanı sıra şeytan da adaletle düzen verici olarak görülemez: çünkü nokсандır ve noksan kalmaya mahkûmdur. Olgunluğun ve birliğin zevkini tatmamıştır. Kalpsiz bir zekâ ve duygusuz bir akla sahiptir. Bu durumda Ülken'in sadece insanın adaletle

²⁴⁴ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 149.

²⁴⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 150.

²⁴⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 151.

düzen verici olduğunu düşündüğü görülür. Çünkü birlik ve çokluk insanda vardır. İnsan mertebelerin geçiş sahnesidir ki; bütün derecelerden geçerek bu durumuna yükselmiştir. Ülken'e göre insan noksandan kemale, zaafıtan kudrete, kötülüğten iyiliğe sürekli bir ilerleme yoludur. Çünkü insan, eksiğin tam olmak ve hayvanın ruh olmak için sonsuz çabayla açtığı bir savaş meydanıdır.²⁴⁷

Sınıflar ve kastlar halindeki bir toplumda adalet sağlanamaz. Çünkü orada insanlar birbirinden uçurumlarla ayrılmıştır. Hâkim sınıfın mahkûm sınıfa, yüksek sınıftan birinin aşağı sınıftan birine karşı adil olmasının önü tıkanmıştır. Çünkü refah içinde olanlar sefalet çekenlerin halinden anlamayacaktır. Sınıflar, kastlar halindeki toplumda yalnız sınıf menfaatleri, tahakküm korkuları ve sahte asillik gururu hâkimdir. Ülken'e göre, asilliğini soydan alarak bununla övünenler, ruh asilliğine asla erişemeyecek, benlik davası güdenler kibir ahlakında kalacaklardır.²⁴⁸

Ülken'e göre soyluluk fikri, servet zorbalığı, kılıç zorbalığı üzerine kurulmuş bütün hukuk mitosları ve adalet kuralları ilkel hayattan arta kalanlardır. O, insanın iç özgürlüğü ve kişiliğin özerkliğini kazandıktan, tutkunun ve sevginin kudreti ile adetleri ve gelenekleri aşarak topluma hâkim olduktan sonra, eski dönemlerin masallar üzerine kurulmuş hukukuna zaten inanmayacağını söyler. Adalet artık bu çürük temel üstüne kurulamaz.²⁴⁹

Adalet, aşk ahlakına ulaştıran mertebelerin sonucunda kazanılan “irfan”ın eseridir. İrfan, bütün (integral) hakikatin bilgisi olduğu halde, bilimler ancak parçalı ve eksik gerçeklere ait izafî bilgilerdir. Ülken, bundan dolayı gerçekliğin sadece bir yanını ele alan eksik bilimleri adalet ve siyasete temel olarak görmez. Ona göre gerçekliği bütün halde göremeyen *hayal içindeki romantik siyasî*, asla adaleti uygulayamaz.²⁵⁰

Hilmi Ziya Ülken'in adalet anlayışını kısaca özetleyecek olursak toplumda bireylerin bulundukları ahlakî mertebelerin ve ihtiyaçlarının baz alındığı ve hak, görev ve sorumlulukların bu esasa göre bireylere dağıtıldığı bir çerçeve çizdiği görülür. Buna göre Ülken, toplumda adaletin dağıtılması ve diğer tüm sorumlulukları aşk ahlakına ulaşan irfan sahibi bireylere vermektedir. Aynı tutum Farabi'de de

²⁴⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 151.

²⁴⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 151.

²⁴⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 153.

²⁵⁰ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 27.

görülür. Farabi de erdemli şehrinde fertleri reisten başlayarak ahlakî mertebelerine göre sıralar ve görev ve sorumlulukları da bu sıralamaya göre dağıtır. En üst mertebede bulunanlar özellikle toplumda “iyi” olarak addedilen şeylerin bireylere dağıtılmasında ve teminat altına alınması noktasında en üst sorumluluğu almışlardır.²⁵¹ Her dönem için toplumda yetkilerin yetkin insanların elinde olması önemsenmiştir.

Ülken, modern dönem sonrası gündeme gelen sosyal adalet meselesine de değinir. Ülken’in sosyal adaletle dair eleştirilerine burada yer vermekte fayda vardır.

2.1.3. Sosyal Adalet

Hilmi Ziya Ülken’e göre tüm insanların eşit haklara sahip olduğu kabul edileli beri bunun neticesi olarak toplumlar sosyal adalet fikrinin peşinden sürüklenmektedir. Aslında insanların çabası mutlak adaletin gerçekleşmesindedir, ancak insanlar henüz haklı ile haksız, masum ile suçluyu mutlak anlamda ayırabilecek bilgi ve yeteneğe ulaşmış değildir. Bu yüzden insanlar olaylar üzerinde bir hükme varırken olayların sonucuna göre karar verip, sonucu ortaya çıkaran ilk sebeplere hakikî anlamda inememektedir. Ancak Ülken bu konuda tam anlamıyla umutsuz değildir ve hatta insanların sosyal adaletle yetinmelerine razı da gelmez.²⁵²

Ülken mahkemelerce uygulanmaya çalışılan sosyal adaleti yetersiz görür. Mahkemeler, hükümlerinde hukuk alanını aşmadığı için fiillerdeki iyi niyeti ölçemez ve nice masumlar suçlu, nice suçlularda da masum gözükebilir. Ayrıca mahkemelerin derin bir araştırmaya girip ilk sebepleri bulmasını beklemek mahkemeleri işleyemez bir hale de getirir. Ülken çözümü, sebepler zincirine inerek hastalığın derin tespitinde görmektedir. Belki suçlu kişi değil cemiyeettir. Bu yüzden Ülken sosyal adalette yönümüzü cemiyeete çevirmemizi ve onun yararı için çalışmamızı önerir.²⁵³

Ülken, iyi hareketin eğer herkes için geçerli ise ahlakî sayılacağını ve aynı şekilde vazifenin de bütün insanlar için yapıldığında ahlakî bir değer taşıyacağını düşünür. Ülken’e göre ayrıca ahlakî davranışlar yalnız niyetler ve sözler sahasında

²⁵¹ Farabi, **Fususü’l-Medeni**, s. 95.

²⁵² Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 126.

²⁵³ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 127.

kalmamalı ve fiil ve madde haline dönüştürülmelidir. Eşitsizlikler atalarımızdan miras bile kalsa (zenginlik-fakirlik gibi), bu eşitsizliklerden vazgeçmedikten sonra sadece niyetlerde iyi olduğumuzu dile getirmemiz asla yeterli değildir. Ülken'e göre, ahlakî bir hareketin hedefi yalnız bütün insanlara eşit davranmak olamaz, aynı zamanda bu davranışa engel olan bütün eşitsizlikleri ortadan kaldırmak da gerekmektedir.²⁵⁴

Ülken'e göre sosyal adalet, Yunan filozoflarının rasyonel ve soyut, dinlerin ise ilahî adaletinden farklı olarak sosyal nizamın eşitlik prensibine göre ayarlanması demektir. Sosyal adalet umumiyetle sosyalist cereyanların prensibidir: kolektivizm, sosyalizm, solidarizm, kooperatizm. Sosyal adalet, sosyalistlerle ilk defa eşitlik prensibini kabulde birleşir, yalnız tatbikatta ve gayeye ulaşma yolunda ayrılır. Proudhon, Fourier, Saint Simon bunların başında gelir. Proudhon'un görüşü sonradan Jaures ve Fransa'daki yeni liberal sosyalist doktrinine tesir etmiştir. Bir yandan da Spencer ve Mill sosyal adalet fikrini hürriyetle eşitliğin uzlaşması, ferdî menfaatlerin ahenkli bir düzene konması şeklinde anlamışlardır. Marx kendi doktrininde sosyal adaleti mutlak surette eşitleme için yapılan revolution (devrim) hareketlerinin gayesi olarak gösterir. Görülüyor ki sosyal adalet mefhumunun türlü tefsirleri vardır. Müşterek ve umumî bir manası yoktur. Fakat bu mefhumlardan ferdiyetçi liberal görüş bir yana bırakılırsa, sosyalist temayüldeki partilerde eşitleşme sürecinin türlü derece ve nispette tatbikine göre yakın veya uzak gaye olarak alındığı söylenebilir. Adaletle kanun arasındaki münasebet ahlakî ideal ile ampirik ahlak (örf ve adetler) münasebeti kadar farklıdır. Adalet, kanunun ideal şekil vazifesini görür. Ahlakî ideal tamamen gerçekleşmez; insanların kendisine yöneldikleri ve yaklaştıkları nihaî bir gaye olarak kalır.²⁵⁵

Ülken'in adaletin bir topluma tatbiki noktasında ileri sürdüğü bir çözüm önerisi vardır. Yararlık-ödev düzeni olarak nitelendirdiği bu çözüm önerisine değinerek adalet bahsimizi tamamlayabiliriz.

²⁵⁴ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 128.

²⁵⁵ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 130.

2.1.4. Yararlılık-Ödev Düzeni

Hilmi Ziya Ülken adaletin uygulanmasında bugün için çözüm olarak yararlılık-ödev düzenini sunar. Yararlılık-ödev düzeni kişinin topluma sağladığı fayda kadar üzerine sorumluluk yüklendiği bir sistemdir ve Ülken yararlılığı sadece ideal değerler alanında görür. Bu sistem mutlak özgürlüğün oluşturduğu adaletsizliği ortadan kaldıracaktır. Yararlılık-ödev düzeninde insanlar gösterdiği yararlılığa (bilginin keşif yapması, sanatçının büyük eser vermesi, teknikçinin icatlar yapması, cesaret ve kahramanlık gibi) göre hak ve sorumluluklar elde edecektir. Ülken, yararlılıkta aşılın her derecenin ödevlerde de daha üstün bir yükü doğurduğunu söyler. Bu yük aslında sosyal hizmettir ve en ağır hizmet en büyük yararlığa karşılıktır. Toplum bu düzene uyarak dirlik-düzeni sağlar. Uyulmazsa, araçlar idealleri ezmeye başlar ve dirlik-düzen kaybolur.²⁵⁶

Tam aksine öne sürülen bir de hak-ödev düzeni vardır ki, Ülken bu düzeni görelî ve değişici gördüğü için uygun bulmamaktadır. Çünkü haklar belirli bir sosyal düzenin kanunla verdiği özel ayrıcalıktır ve mirasla yeni kuşağa geçer. Bunun yanı sıra bir toplumda hak olan başka bir toplumda değildir. Hak bazen sosyal değişmelerle yük ve baskı olmaya başlar. Hanedanlar, beylikler bir zamanlar hak iken toplum değişince yük olmaya başlamışlardır. Ülken böyle bir durumda değişen hak ve ödevlerle bir düzen kurulamayacağını ileri sürer. Ona göre toplumun sırtında yük olan hak ile bir ödev karşılaşınca “hak”lar kötü görülecek ve ödev temelsiz kalacaktır. En ağır ödevleri yerine getirenlerle yük haline gelmiş “hak”lar nasıl karşılanabilir ki? “Hak yok ödev var” demek için, gerçekten hakkın bir imtiyaz olmaktan çıkmış olması gerekir. Oysaki her dönemin kanunları nazarında haklar imtiyazdır. Karşılıklarında hiçbir ödev yoktur. Ödevlerse, böyle bir durumda, imtiyazların ezdiği kimseler elindedir. O zaman “Hak yok ödev var” sözü “Hak yok haksızlık var” sözüyle aynı anlama gelmiş olur. Çünkü böyle bir durumda büyük yetkisi olan büyük yararlık sahibi değil, yalnız güç ve “hak” sahibi olan sayılacaktır.²⁵⁷

²⁵⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 155-156.

²⁵⁷ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 156.

İdeal-değerleri canlı olan bir toplumda hak-ödev düzeni değil, yararlık-ödev düzeni vardır. Ülken insanlık araç-değerleri bir hal olarak değil, ödev saydığı zaman toplumun düzeni yakalayacağını söyler. Eski toplumların ideal değerleri savaşta toplandığı için kahramanlara, yiğitlere yararlılar denmiş ve üstün ödevleri onlar üzerlerine almışlardır. Ülken bunun örneğini Oğuz töresinden verir. Oğuz töresinde bu kahramanlara nişan verilmektedir.²⁵⁸

Kahramanlık aynı zamanda fikir, sanat, teknik, bilim, ahlak, dil gibi barış dönemlerinin ideal-değerlerinde de vardır. Ülken ideal değerlerde elde edilen bütün yararlıkların ayrı ayrı onurlandırılması gerektiğini düşünür. Bununla birlikte elde edilen bu onura göre yararlık kazananların kendileri has ödevleri ortaya çıkacaktır. İdeal-değerler geliştikçe yararlıklar ve ödevler de çeşitlenecektir.²⁵⁹

Ülken'in görüşlerini bir bütün olarak ele alırsak gerçek adaletin uygulanması noktasında bir mertebeler sistemi önerdiğini görürüz. Mertebeler ahlakında Ülken adaletin dağıtımını bireylerin toplum içindeki konumlarına göre yapar. Ancak görev ve sorumluluklar da aynı oranda artacaktır. Ülken adaletin toplumda uygulamasına herkesin beceri ve yeteneğine göre onurlandırılıp, ödevlendirildiği bir yararlık-ödev düzeni öne sürer.

2.2. HÜRRİYET

Hürriyet, düşünce tarihi boyunca, tercihler konusunda insanın önünde sınırlamaların olmaması şeklinde anlaşılmış pratik bir sorundur. Eğer insanın önüne tek bir seçenek konuluyorsa burada zaten hürriyetten bahsedilemez.²⁶⁰ İnsan için hürriyet, bilinçli bir varlık olması sebebiyle dünyayı anlama, anlamlandırma yolu olmuştur, ancak insanın bu değiştirme ve dönüştürme çabası hürriyeti bir sorun haline de getirmiştir. Çünkü bu çaba insanın insana, topluma ve dünyaya egemenlik kurması haline gelince bir takım zorlamalar, yasaklamalar, engellemeler meydana getirmiş ve nihayetinde hürriyet problemini ortaya çıkarmıştır.²⁶¹

²⁵⁸ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 155-156.

²⁵⁹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 156.

²⁶⁰ Can, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, s. 221.

²⁶¹ Can, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, s. 220.

Hürriyet aslında öncelikle ontolojinin konusudur ve bundan dolayı Hilmi Ziya Ülken, hürriyet fikrinin son dönemde Rönesans, Reform hareketleri ile ön plana çıkması üzerine sadece toplumsal evrimle ilişkilendirilmesini doğru bulmaz. Hürriyeti öncelikle varlığa ait bir mesele olarak görür ve *Varlık ve Oluş*²⁶² kitabında da etraflıca bu meseleyi inceler. Ancak çalışmamızın konusu itibarıyla bu başlık altında Ülken'in daha çok siyasî ve ahlakî hürlik hakkındaki görüşlerine değinilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle Ülken'in hürriyet anlayışını ortaya konulacak, ardından Ülken'in hürriyet anlayışında dinden aldığı referanslar gösterilerek din-siyaset ilişkisi bağlamında değerlendirmesi yapılacaktır.

2.2.1. Mertebeler Ahlakında Hürriyet

Hilmi Ziya Ülken, hürriyet fikrinin köklerini, insanlık ve fikir tarihinde çok eskilerde aramaz. İlkel insan için böyle bir problem yoktur. O kendini kutsal ve yaygın bir gerçeğin, *Mana*'nın hükmü altında görür ve kendinde ve çevresinde her ne olursa bunu *Mana*'nın çarpıcı kudretine bağlar.²⁶³ Anlaşıldığı üzere Ülken'e göre hürriyet fikri, bilinç gelişimine paralel ortaya çıkmıştır.

Ülken, insanın siyasî ve ahlakî alanda *hür* sayılmasının sebebini onu kanunların ve vicdanın önünde sorumlu görmek için olduğunu ileri sürer. Bu şekilde kanunları çiğneyen kimse bunun cezasını çekecektir, çünkü akıllı ve sorumludur, yani seçimlerinde hürdür. Ayrıca bu hürlik insana verilen bir değer hükmü de olabilir. Gök dinleri "*İşlediğiniz günahların cezasını çekeceksiniz. Çünkü onun yükünü bilerek üzerinize aldınız*" derken buna mukabil Ülken, "*İnsanlarda bu "verilmiş" hürlüğü kabul etmezsek ne hukuk, ne vicdan mahkemeleri işleyebilir*", der.²⁶⁴

Rönesans'ın ideal insan tipi hür insandır. Hür insan, her türlü disiplinden, dış baskıdan kaçan, içine ve kendi ruh güçlerine dayanarak yaşayan insandır. Ülken Rönesans'ın ortaya koyduğu bu mutlak hürriyet anlayışının bir süre sonra çıkmaza girip gittikçe ölçülü bir hal aldığını belirtir. Bu mutlak hürriyet anlayışı, Reform hareketleriyle mezhep, vicdan ve inanç hürriyeti olarak sınırlanmış, Fransız

²⁶² Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

²⁶³ Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 417.

²⁶⁴ Ülken, *Varlık ve Oluş*, ss. 417-418.

Devrimi'nde siyasî hürriyet şeklini almış, devrimden sonra fikir hürlüğü, Üçüncü Cumhuriyetten sonra Basın ve Yayın hürlüğü şekillerine girmiştir. Son yüzyılda kadınların sosyal ve siyasî alanda baskıdan kurtulmasına yönelik devam etmektedir. Ancak Ülken bu çabanın henüz başarıya ulaşamadığını söyler. Hürriyet kavgalarının sonuncusu ise futurizm diye anılan sanatta bir tür şekil hürriyetinin aranmasıdır.²⁶⁵

Hürriyet karşıt güçlerin çarpışmasından doğar. Karşıt güçler arasında oluşan denge iki kuvvetten herhangi birinin ötekini yok etmeyecek bir hale gelmesini ve böylece mutlak gerektirmelerin dışına çıkmak, karşılaştırmak, seçmek ve tercih edebilmek iradesini kullanmak imkânını doğurmuştur. Ülken'e göre bu denge günümüzde parlamenter devletlerde en yetkin şekliyle görülebilir. Demokrasi günümüz toplumlarındaki nisbi hürriyeti parlamenter sistem sayesinde korumaktadır.²⁶⁶

Hürriyet fikri ilk ortaya çıktığında ferdî, dinî ve sultanî bütün otoritelerden kurtulmak anlamında bir amaç olarak görülürken onun cazip bir kudreti vardır. Hatta bilim ve sanatın büyük eserleri İtalya'da ve Fransa'da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ancak gitgide kiliseler ve saltanatlar ortadan kalktıkça yerini vatandaş idealinin ve millî hayatın alması artık hürriyeti bir araç haline getirmiştir. Ülken'e göre, hürriyetin temel prensip olarak alındığı bir yerde ferdin gelişmesinin yolu açılmış demektir. Ancak toplum bazen kendi özerkliğini korumak için hürriyetleri sınırlandırır. Bu durumda hürriyetlerden ya fedakârlık yapılır yahut toplum anarşizme ya da zıttı olarak komünizme kayabilir.²⁶⁷

Hürriyet sadece tabii ve sosyal düzen içinde bulunabilir. İnsan nasıl ki doğanın zıddına gittiğinde hastalık ve ölüm şeklinde hürriyeti kısıtlanıyorsa, topluma zıt hareketlerinde de ceza şeklinde hürriyetini sınırlandırmış olur. Bununla birlikte Ülken, insanın doğa ve topluma uygun her davranışının hürriyet olarak nitelendirilemeyeceğini de söyler. Korku, ümit ve gururdan ileri gelen davranışlar dış etkilere bağlıdır ve orada hürriyetten bahsedilemez. Ülken'e göre hürriyet duygusu ancak içimizden gelmelidir, içgüdüsel değil, bilince dayanan bir duygu ile olmalıdır.²⁶⁸

²⁶⁵ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 92.

²⁶⁶ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 93.

²⁶⁷ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 206-207.

²⁶⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 167.

2.2.2. Hürriyet ve Din

Hilmi Ziya Ülken'in eserlerinden anladığımız kadarıyla insan, hürriyetini ölümü hiçe sayarak ancak ölümü aşmak için çaba ile kazanmaktadır. İnsan kendini insanlıkla aşarak hür olur. Bundan dolayı insan bir krizdir ve krizi aşma kendinden kurtulma ile mümkün olacaktır. İnsan niçin bir krizdir diye soracak olursak Ülken, bu soruyu insanın sonlu bir varlık olarak bulanıklık, belirsizlik içinde ortaya çıktığı ve bu bulanıklık ve belirsizlikten kurtulmak için sonsuz varlığa ulaşma çabası içinde olduğu şeklinde cevaplandırır. Bu bulanıklıktan kurtuluş çabası bir yandan krizler aşıldıkça yeni ritimleri meydana getirecek, bu da hür fiilin kapısını açacak, bir yandan da hür fiil kendi kurduğu yeni düzene bağlanacak ve bu da bağlaşılmayı meydana getirecektir. Ülken bu durumu kör bağlaşılmayla hedefli çabanın sürekli çatışması hali olarak açıklar. Belirsizliklerden gerektirmelere doğru yükselişte her aşama bir varlık çatlaması, bir kriz aşılması, hürriyet için savaş ve yeni düzenin gerekliliğidir.²⁶⁹ Varlık, oluşları ile varlık olur. Bu yüzden insan zirve varlık değil, bir geçittir. Ülken kör bağlaşılmayla hedefli çabanın çatışmasında hedefli çabanın ilerlemesiyle şuur ve hürriyetin galip geleceğini ve sonsuz varlığın şuuruna ve iradesine adım adım yaklaşılabileceğini ileri sürer.²⁷⁰

Sonsuz varlık diğer varlıklara nazaran en zirve haliyle insanda görülebilir. İnsan sonsuz şuur olarak kudret, ancak yaratık olarak güçsüzlüktür. Ülken insanda kudretle zaafın, hürriyetle kulluğun, olgunlukla aşağılığın hep yan yana bulunduğunu ve insanın hep bir kriz halinde bunları aşmaya çalıştığını ileri sürer. Ülken bu duruma Kur'an'dan şu ayetleri örnek verir: "Biz insanı şekillerin en güzelinde yarattık, sonra aşağıların en aşağısına attık"²⁷¹, "İnsan zayıf olarak yaratıldı"²⁷² gibi. Ülken "İnsanı topraktan yarattım ve ona ruhumdan üfledim"²⁷³ ayetini de insanda sonsuzluk şuuruna ile acziyetin bir arada bulunduğu dair bir örnek olarak göstermektedir.²⁷⁴

²⁶⁹ Ülken, **Varlık ve Oluş**, ss. 437-438.

²⁷⁰ Ülken, **Varlık ve Oluş**, s. 438.

²⁷¹ Tin 95/4.

²⁷² Nisa 4/28.

²⁷³ Secde 32/7-9.

²⁷⁴ Ülken, **Varlık ve Oluş**, s. 439.

Ülken Kur'an'da sık sık geçen "Cehdediniz!"²⁷⁵ ve "Çalışmaktan başka insan için yapacak iş yoktur"²⁷⁶ ayetlerini de insanın çabalarıyla varlığını ve hürriyetini kazandığına dair örnekler olarak bizlere sunar. Ayrıca Ülken, Kur'an'da geçen "İnsan çoğu şeyle savaş halinde idi"²⁷⁷ ayetini insandaki iki zıt vasıf, ruh olarak hürriyet ve beden olarak acziyet, şeklinde yorumlar ve insanı anlaşılması güç bir kördüğüm olarak görür.²⁷⁸

Kur'an'da çeşitli yerlerde geçen "Her milletin bir sonu vardır. Onların sonu gelince ne geciktirebilirler, ne öne alabilirler"²⁷⁹ ayetleri Ülken'e göre, insanın görünüşte hür oluşunu açıklamakta çelişen ayetlerdir. Bu ayetlere göre insan biyolojik, psikolojik, sosyolojik gerektirmelere bağlı doğum ve ölümle çepeçevre sarılmış, sınırlandırılmış bir varlıktır. Ayrıca dinen ve hukuken insana davranışlarının sonuçlarından dolayı sorumluluk da yüklenir. Bu durumda insanın özgürlüğü ve sorumluluğu nasıl anlaşılmalıdır? Ülken ilk etapta insanın dinen özgürlüğü ve sorumluluğunun, Allah'ın kanunları önünde vicdan muhtarlığından ibaret görüldüğünü söyler, ancak bu hürlüğün dayandığı bu anlayış, ona göre doyurucu bir cevap değildir. Sadece vicdan hürlüğü, insanların kanun karşısındaki sorumluluğunu boşlukta bırakacaktır. Ülken, insanın sorumluluğunu sonsuzluk şuuru ile karanlıktan çıkmaya çalışan bir varlık olmasında aramaktadır. Örneğin: "Biz emaneti göklere ve yere verdik, onlar kabulden çekindiler. Sonra insana verdik, o kabul etti. Çünkü zalim ve cahildi"²⁸⁰ ayeti Ülken'e göre insanın diğer yaratılmış varlıklar arasında krizin en yüksek derecesinde olduğunu ve zıtları birleştiren varlık olduğunu göstermektedir. Zira ayette insanın "zalim ve cahil" olarak anılması onun düştüğü buhranın bir göstergesidir. Yine "Sizi karanlıklardan Nur'a çıkardı"²⁸¹, "Biz bu kitabı sana halkı karanlıklardan aydınlığa çıkarasın diye gönderdik"²⁸² ayetleri insanın karanlıktan aydınlığa, belirsizlikten açık olana doğru sürekli bir açılış, evrimsel bir olgunlaşma içinde olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte Ülken'e göre, insanda çabanın esas olmasıyla birlikte, insana gücünden fazla bir yükümlülük

²⁷⁵ Hac 22/78; Saf 61/10.

²⁷⁶ Necm 53/39.

²⁷⁷ Kehf 18/54.

²⁷⁸ Ülken, **Varlık ve Oluş**, s. 439.

²⁷⁹ Araf 7/34; Yunus 10/49.

²⁸⁰ Ahzap 33/72.

²⁸¹ Ahzap 33/43.

²⁸² İbrahim 14/1.

verilmeyecek olması da (Bakara 2/286) insanlar arasında işlenen işlere göre derece farklarının ve mertebelerin olduğu anlamına gelmektedir.²⁸³

Ülken, insanın hürlüğü'nün ahlakî postüla (Kant) ya da varoluştan ibaret olarak ele alındığı ontolojik hürlük (Kierkegaard, Heidegger, Sartre) şeklinde açıklanmasını insanın gerçek hürriyetinin açıklanmasında yeterli görmez.²⁸⁴ Ona göre hürriyetin ahlakî postüla olarak ele alınması hürriyeti kader veya tabi determinizmler arasında temelsiz bırakacak, varoluşa dayanan ontolojik hürlük anlayışı ise hürriyeti anarşiye sürükleyecektir. İnsanın hürlüğü Ülken'e göre daha üstün bir düzenin, aşağı bir derece üzerinde hâkim olması demektir. Teknik madde üzerinde, bilgi teknik üzerinde, düşünce bilgi üzerinde, inanma düşünce üzerinde daha üstün bir hürriyet derecesidir. Ülken insanlığa ve sonsuzluğa açık olan inanışı hürriyetler arasında en yüksek mertebe olarak değerlendirir.²⁸⁵

Ülken'in bu açıklamalarından yola çıkarak insanda ve toplumlarda hürriyetin de bir gelişim sürecinden geçerek ortaya çıktığını görebiliriz. İnsanın kişilik olarak gelişimi, toplumların ve siyaset anlayışlarının da gelişimi demektir. Hürriyetin bu gelişim safhalarından geçerken hangi adımlarla desteklenmeye çalışıldığına değinerek konumuzu tamamlayalım.

2.2.3. Hürriyet İçin Atılan Adımlar

Hürriyet bütün demokrasi akımlarının, bütün millî hareketlerin ve insanî davaların esasını teşkil eder. Ülken'in, insanlığın en son ve en büyük ideali olarak nitelendirdiği hürriyete²⁸⁶ hangi yollardan varılmaya çalışıldığına dair şu görüşlerine rastlıyoruz:

Birinci yol demagojinin yoludur. Ülken'e göre, demagoji kısa yoldan hedefe varmak için hürriyeti, henüz nasıl kullanacağını bilmeyen bir halkın eline doğrudan vermek ve onu bir nevi uçuruma sürüklemek yoludur. Ülken, "hür olunuz!" demekle, bir anda içimizde hürriyeti duyamayacağımızı, ancak eğitim yoluyla çaba sarf ederek hürriyet duygusuna hakikî manada ulaşabileceğimizi ileri sürer. Demagoji yolu

²⁸³ Ülken, **Varlık ve Oluş**, ss. 439-440.

²⁸⁴ Ülken, **Varlık ve Oluş**, s. 442.

²⁸⁵ Ülken, **Varlık ve Oluş**, s. 447.

²⁸⁶ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 168.

bilerek veya bilmeyerek hile, fesat, servet tahakkümüne yol açmış ve hatta insanî hürriyete ulaşanların yollarını bile tıkamıştır. Kısaca demagoji yolu, hürriyete doğru atılmış ilk ve yanlış bir adım olmuştur.²⁸⁷

İkinci yol sosyalizmin yoludur. Ülken'e göre hürriyete ulaşmanın yolu insanın kemale gelmesi, toplumun erişkinliğini tamamlamasıdır. Bunun için de korku ahlakında ve ümit ahlakında olanların eğitilmesi, yetiştirilmesi, aşk ahlakına ulaştırılması gerekmektedir. O halde bu eğitimi kim verecektir, yani erişkin sayılanlar kimlerdir? Geleceğin toplumunun mihverini "iş" olarak gören sosyalizm erişkin olanları işçiler olarak görür ve sosyalizme göre toplumu demokrasiye ve hakikî hürriyete götüren yol işçi örgütlerinin kurduğu disiplin ve eğitim yoludur. Bu noktada Ülken, işçi örgütünün hakikaten erişkinliğini tamamlayıp tamamlamadığını sorgular. Ülken, bütün umudu rahat bir yaşam sürmekte olan ve zengine kin besleyen işçi kesimini gerçekten aşk ahlakına ulaşanlar arasında görmez. Ayrıca bir işçi bir sanat eserine ya da felsefî bir sohbe gereken değeri de veremeyecektir.²⁸⁸ Bütün bunlar Ülken'in, sosyalizmi hürriyete ulaşmak noktasında kitleyi terbiye etmek ve halkı yükseltmek maksadına uygun bulmadığını göstermektedir.

Üçüncü yol faşizmin yoludur. Hürriyetin içselleştirilmesi için fikir bakımından insanları yükseltmek gerekiyorsa bu konuda fikri yükselmiş insanlara başvurmak, hükümeti onlara bırakmak, hürriyete ulaşmak için fikrin disiplin ve baskısını kabul etmek gerekir. Faşizm bugünün problemini irade ve düşüncenin bir arada bulunmamasında görür. Faşizm kafa ile yumruğu birleştirip fikir adamlarına imtiyaz vermeyi ve bu şekilde disiplini gerçekleştirmeyi ummaktadır. Ülken, faşizmin öne sürdüğü bu yolu, eğer düşünürler sınıfı aynı zamanda ahlak bakımından erişkin bir sınıf ise onaylamakta, fakat düşünürler sınıfı bencil, gurur ve kibir sahibi, hiçbir şeye inanmayan bir sınıf ise kesinlikle uygun görmemektedir. Ülken her düşünürün ahlakça iyi yetişmiş olmadığını ileri sürer. Ruhları kemale ermemiş, aşk ahlakına ulaşmamış nice düşünür ve bilim adamı vardır ki bu kimselerin eline halk teslim edilemez.²⁸⁹ Kısaca Ülken'in fikir tahakkümü olarak tanımladığı faşizm de hürriyete ve gerçek demokrasiye ulaşmak için yetersizdir.

²⁸⁷ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 168-169.

²⁸⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 169-170.

²⁸⁹ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 171-172.

Hilmi Ziya Ülken'in hürriyete dair en önemli yaklaşımı bireylere bilinçli bir şekilde kullanacakları hürriyet anlayışı vermektir. Bundan dolayı Ülken'in hürriyete ulaşmak için çizdiği yolda ilk olarak toplumun terbiye edilmesi hedefi vardır. Bunun için de ahlak ve bilgi bakımından erişkin bir sınıf oluşturulmalıdır. Ülken, topluma eğitim verilirken ahlakî mertebelerin göz önünde bulundurulmasını önemser. Çünkü toplum ahlakî mertebelere göre bilinç kazanacaktır.²⁹⁰

Yukarıda incelediğimiz her üç yol Ülken'e göre, hürriyet için yetersizdir. Çünkü kimisi ideolojik bir baskı aracı olmuş, kimisi herhangi bir grubun taraftarı haline dönüşmüştür. Hâlbuki Ülken'e göre hürriyet vaat eden bütün ideolojiler yine öncelikle insanı ve ihtiyaçlarını tanımalı, toplumsal bir varlık olmasını da göz önünde bulundurarak hürriyet anlayışını uygulamaya geçirmelidir. Ayrıca bu başlıkta Ülken'in hürriyet anlayışını açıklarken Kur'an'dan bazı referanslar aldığı görülmektedir. Kur'an'ın insan ve ahlak anlayışını realist bulan Ülken, hürriyetin de insanın içinde hissettiği bir duygu olarak, kişinin bulunduğu mertebeye göre ortaya çıktığını düşünmektedir. İnsanların bilinç gelişiminin kademeli olarak gelişmesi sebebiyle hürriyetin ve dolayısıyla hak ve özgürlüklerin de insanlara kademeli yani mertebelere göre verilmesi gerekmektedir.

2.3. DEMOKRASİ

Siyasal ve toplumsal örgütlenmenin günümüz için en yüksek şekli olarak görülen demokrasi, en iyi yönetim biçiminin ne olduğu ve ileriye dönük ne olması gerektiğini aynı anda içermesi gereken bir kavramdır.²⁹¹ Bu başlıkta halkın yönetimi veya iktidarı olarak tanımlanan demokrasinin Ülken'in gözünden bir değerlendirmesine yer verilecektir. Buna göre demokrasinin ne olduğu, demokrasinin ortaya çıkışı, şartlı hürriyet demokrasisi ve din-siyaset ilişkisi bağlamında Ülken'in demokrasi ile din arasında kurduğu bağlantı ele alınacaktır.

²⁹⁰ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 172.

²⁹¹ Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, s. 250.

2.3.1. Demokrasi Nedir?

Demokrasinin en başarılı noktası, insana kendi güçlerine dayanarak gelişme imkânı vermesindedir. Bu da onun İlk ve Ortaçağ masallarındaki talih ve devlet kuşu büyüsunü çözmesinden ileri gelir. Gerçek bir demokraside hiç bir şey tesadüfe, talihe, kadere bağlı değildir. Her şey insanın çabası ve gücü ile gerçekleşmiştir. Ülken bu noktada eşitliği, hürlüğü iyi kullanılmasının ve insanlardaki bütün güçlerin tam olarak geliştirilmesinin vazgeçilmez şartı olarak görür.²⁹²

Demokratik toplum, monarşik ve aristokratik toplum şekilleriyle mücadele neticesinde ortaya çıkmıştır ve onların tam zıddıdır. İlk ortaya çıktığı andan itibaren demokrasi pek çok farklı millet içinde değişik yönleriyle gelişerek günümüze kadar gelmiştir ve Ülken, “*Bugün için demokrasiyi aşmış ya da aşmak isteyen bir şekilden bahsedilemez*”²⁹³ der.

Ülken, geçmişten günümüze ortaya çıkan demokrasi çeşitlerini şu şekilde sıralar²⁹⁴:

1. Allah karşısında kulların eşitliğidir ki, bu dinlerin demokrasisidir. Ülken bunu menfî demokrasi olarak adlandırır.

2. Hürriyeti ortadan kaldıran demokrasidir ki, bu anlayışa göre hürriyet eşitliğe engeldir. Çünkü rekabete, rekabet de fitrî sebepler yüzünden eşitsizliğe sebep olur. Ülken bu demokrasi anlayışını sosyalizmde görebileceğimizi söyler.

3. Fransız inkılabından sonra çıkan demokrasidir ki, burada hürriyetin rekabeti hâkimdir. İnsanlar yarışa sıralanır gibi başlangıçta aynı çizgidedir ve böylece eşitsizlik sonradan tabi bir şekle girince insanların muhtelif boyları meydana çıkar. Rousseau’ya göre insanlar yapay eşitsizliği ortadan kaldırıncı doğal eşitsizlik meydana çıkacaktır.

Ülken’e göre demokrasi millet dediğimiz son dönem medeniyetinin ortaya çıkardığı bir olgudur. Ülken’e göre ilk demokrasilere Antik Yunan’da ve Roma’da rastlanır, ancak millet denilen teşekkülle ortaya çıkmış demokrasi eskilerle karşılaştırılmaz. Demokrasinin eskiden anlaşılma biçimi sitelerin müşterek idaresi

²⁹² Hilmi Ziya Ülken, “Cumhuriyet Devri 50 Yıllık Türk Eğitimi” (“Türk Eğitimi”), **50. Yıl Kitabı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 6.

²⁹³ Hilmi Ziya Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.

²⁹⁴ Ülken, **İctimaî Doktrinler Tarihi**, ss. 9-10.

şeklinde dir. Halk sadece mensup olduğu sitenin kanunlarının yapılmasına referandum yolu ile katılmaktadır. Ancak zamanla cemiyetlerin büyümesi, iş bölümünün artışı gibi etkenlerle sitelere has demokrasi yöntemi uygulama alanını kaybetmiştir. Son dönemde ortaya çıkan demokrasi anlayışı ise daha geniş çapta bir yönetimi kapsar. Bu demokrasi vatandaşların özgürlük ve eşitlik esasına dayanmaktadır. Millî oluşumlar da hürriyetin bir sonucudur. Çağdaş demokrasi anlayışında, insanın gerek bedensel gerek ruhsal açıdan kabiliyetlerini geliştirebileceği bir ortam oluşturulma amacı vardır. Bunun için kabiliyetlerin gelişimini engelleyen sebepleri ortadan kaldırmak da demokrasinin bir görevi olmuştur. Bu engeller dinî otoriteler, siyasî müdahaleler, saltanatlar, örf ve adetler olabilir. Bu yüzden Rönesans'tan Fransız İnkılabına gelinceye kadar demokrasi yolundaki bütün engellere bir müdahale gerçekleştirilmiş ve demokrasi bugünkü durumuna gelmiştir. Demokrasi özgürlüğün gerçekleştirilmesi için siyasî eşitliği şart koştur. Millî ideolojinin prensipleri, İnsan Hakları Beyannamesinde gösterildiği gibi dört esasta toplanır.²⁹⁵ Demokratik çağdaş medeniyetlerdeki millî ideolojilerin ortak prensipleri şunlardır:

“a)Hürriyet: Modern çağın yeni idealidir.

b)Eşitlik: Eski çağlardan başlamış ve 18. yüzyıldan sonra gelişmiştir.

c)Adalet: İlkçağ'da başlamış, fakat sosyal adalet şeklinde çağdaş dönemde gerçekleşme yoluna girmiştir.

d)Kardeşlik: Ortaçağın insanî dinlerinde gelişerek zamanımıza gelmiştir.”²⁹⁶

Bu prensipler arasında hürriyetle eşitlik ve adaletle eşitlik arasında çelişmeler söz konusudur. Bu durum ideolojilerin de birbirleriyle çatışmalarına sebep olmuştur. Demokrasi ideolojileri bu zıtlıklar yüzünden daha 19. yüzyıl ortalarında hürriyet bayrağının altında toplananlar, ardından 20. yüzyıl başlarında disiplinarye ve eşitçiler olmak üzere iki zıt gruba ayrılmışlardır.²⁹⁷

Millî teşekkülü Ülken'e göre bazı bölgelerde kurulduğu, bazı bölgelerde kurulma çabalarının gösterildiği bugün için sosyal realiteye en uygun yapılanma biçimidir. Millet olmanın özünü, bütün bireylerin özgürlüğünü, eşitliğini ve yönetimde söz sahibi olmasını öngören demokrasi anlayışı oluşturmaktadır.

²⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Umumî İctimaiyat**, Matba-i Ebuz-Ziya, İstanbul, 1932, ss. 266-268.

²⁹⁶ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 7.

²⁹⁷ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 8.

Demokrasi anlayışını gerek ülke içinde gerekse ülkeler arasında nasıl yürütüleceği konusunda Ülken insanî vatanperverlik anlayışını ortaya koymaktadır. Ülken'e göre yalnızca milliyetçilik, vatancılık gütmek insaniyetçiliğe tezat teşkil edecek, zamanla emperyalist, faşist fikir akımlarının çoğalmasına sebebiyet verecektir. Yine aynı şekilde sadece insaniyetçilik ön plana çıkartılırsa, bu da sosyal gerçeklikten uzak olacağı için hayalcilik olacaktır. Bu yüzden bugün için realiteye en uygun yönetim biçimi insanî vatanperverliğe dayanan demokrasi anlayışdır.²⁹⁸

Ülken, hürlik-eşitlik zıtlığını ortadan kaldırmak için demokrasinin şartlı hürriyet tarzında yorumlanması, milliyet-insanlık zıtlığını ortadan kaldırmak için modern ideolojide milleti temel, insanî değerleri gaye olarak gören insanî vatanperverlik şuurunun esas alınması gerektiğini düşünür.²⁹⁹ İnsanî vatanperverliğin verimli olabilmesi için bütün milletlerin birbirlerinin haklarını tanımaları gerekmektedir. Bu anlayış bütün milletlerce yaygınlık göstermiyorsa istilacı insaniyet ya da şovenist (chauvin) yurtseverlik anlayışları durumu kurt-kuzu ilişkisi haline getirebilir. Bunun için Ülken'e göre, insanlara çağdaş yurttaşlık bilincinin verilmesi gerekmektedir. Çağdaş bir millette yurttaş hem milliyeti, hem çağdaş insanlığı hem din zümresini, hem hür kişiliği ifade eder. Dinleri, mezhepleri ayrı olsa da aynı çatı altında herkes yurttaşdır. Batı'da Protestan ya da Katoliklerin bir arada yaşaması, Türkiye'de Sünni ve Alevilerin bir arada yaşaması yurttaşlığın bir göstergesidir.³⁰⁰

Millet denilen son dönem medeniyetinin ortaya çıkardığı demokrasi idealinin hangi aşamalardan geçerek doğduğuna ve geçirdiği değişime dair Ülken'in tespitlerine bu noktada değinerek konumuzu devam ettirelim.

2.3.2. Demokrasi İdealinin Doğuşu ve Geçirdiği Değişim

Ülken toplumların bulundukları çağın şartlarına göre ortaya çıkardığı demokrasi anlayışlarıyla ilgili şu şekilde bir sıralamaya rastlıyoruz.

1. Eski Demokrasiler: Ülken eski demokrasileri Keldan ve Sümer sitelerindeki oluşumlarla başlatır ve devamında Yunan sitelerinde gelişim

²⁹⁸ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 9.

²⁹⁹ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 12.

³⁰⁰ Ülken, *Siyasî Partiler*, ss. 13-14.

gösterdiğini söyler. Bu medeniyetler demokraside siyasî eşitliğe vurgu yapmışlar, toplumda mevcut sınıflar arasında hukukî bir eşitlik meydana getirmeyi hedeflemişlerdir.³⁰¹

2. Dinî Demokrasiler: Hristiyanlık, İslamiyet ve Budizm gibi evrensel dinlerde görülen, insanların Tanrı karşısında eşit olması anlayışından ibaret olan demokrasilerdir. Burada esas olan kişinin hakikî eşitliği değildir, Tanrı karşısında büyük küçük herkesin eşit konumda olmasıdır.³⁰²

3. Modern Demokrasiler: Rönesans’la beraber başlayıp bugüne kadar gelmiş demokrasilerdir. Hareket noktası hukukî eşitlik değil, kişilik ve ferdiyettir. Ülken, modern demokrasilerin gayesi kişisel özgürlüğün elde edilmesidir. Toplumsal adalet, hukukî eşitlik bu yolda kullanılan araçlardır.³⁰³

Ülken’in çağdaş hayatın ruhu olarak gördüğü demokrasi Latin, Cermen, Anglosakson milletlerinin hepsinde başka manzaralarla ortaya çıkmıştır.³⁰⁴ Demokrasi ruhu öncelikle Latin kavimleri arasında doğmuştur. Bu demokrasinin amacı Yeniçağ’ın “liyakatli adam” idealinin, soyluluk hiyerarşisinin ortadan kaldırılmasıdır. Halkın sınıflara ayrılmış olması, Latin demokrasi anlayışının en büyük düşmanıdır.³⁰⁵ Bireyler arasında eşitliği sağlamayı hedef edindiği için Ülken, bu demokrasi anlayışının ayırt edici vasfının “hürriyet” olduğu söyler. Hürriyet fikri İtalya’da doğmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak en büyük gelişmesini Fransa’da 1789 Devriminde yakalamıştır. Hürriyet fikrinin ürünü olan “vatandaş” ideali eğitim anlayışının tamamen değiştirilmesi yoluyla halka verilmeye çalışılmıştır.³⁰⁶

Cermen kavimleri arasında ise demokrasi ruhunun “ödev” bilinciyle ön plana çıktığı görülür. Aklî hayatla ahlakî hayatı uzlaştıran Cermen demokrasisinin ağırlık merkezi ahlakî hayattır. Ülken’e göre kaynağını Luther’in sübjektivizminden almak üzere, millî hayatın vasıf ve düsturunu ödevde (mecbur olmada) bulmuşlardır.³⁰⁷

³⁰¹ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 69.

³⁰² Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 69.

³⁰³ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 70.

³⁰⁴ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 194.

³⁰⁵ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 194.

³⁰⁶ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 195.

³⁰⁷ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 200.

Anglosakson kavimleri ise demokrasiye “fayda” anlayışıyla yaklaşıırken,³⁰⁸ Anglosakson kavminin bir başka uzantısı olan okyanusun öbür ucundaki Amerikan milletinin ise demokrasi anlayışına “faaliyet” fikri ile yaklaştıkları görülür. Anglosaksonların ardından Avrupa’nın diğer kavimlerinden de göç alarak çeşitli ırkları bünyesinde barındıran bir millet ortaya çıkmıştır. Avrupa’da ekonomik anlamda barınamamış insanların bir arada Amerika’da ayakta kalma çabaları, faaliyet fikrini ön plana çıkarmıştır. Yeniden bir medeniyet olma çabasını Amerikalılar sıfırdan müşahade etmişlerdir.³⁰⁹

Her milletin demokrasiye kendi yorumunu kattığına dair örnekleri sunmakla beraber Ülken, demokrasinin bir millettten aynen alınıp, başka bir millete uygulanması şeklindeki aktarma demokrasi kavramını da ele alır. Buna göre her medeniyet kendi şartlarına göre toplumsal görüşlerini oluşturduğu için bir ülkeden alınıp bir başka ülkeye aynen uygulanmaya çalışılan bir program Ülken’e göre hakikî bir sonuç vermeyecektir. Milletlere göre bazı temel problemler ister istemez değişiklik gösterecektir. Bir millette ileri demokratik seviyede olan bazı düşünceler, bir başkasında ağır ritimli hatta geri olabilir. Dolayısıyla bir milletin toplumsal görüşü kurulurken mutlaka o milletin özel ve millî şartları göz önüne alınmalıdır.³¹⁰

Meselenin daha iyi anlaşılması için Ülken’in dilinden şu örneği verebiliriz: *“Avrupa milletlerinde örneğin iktisadi bakımdan partiler; hür piyasacı, müdahaleci, himayeci şeklinde ortaya çıkar. Bu parti anlayışlarından hür piyasacılık bir memlekette çok tutabilir. Çünkü orada büyük endüstri milletin elindedir. Müdahaleci ya da himayeci politikalar toplumsal gelişmeyi yavaşlatabilir ve bu yüzden ilgi görmezler. Bunun tam tersine endüstrinin halktan ziyade kapitalist grupların elinde olduğu bir memlekette çiftçinin, esnafın, tüccarın da ekonomik kalkınma içine dâhil edilebilmesi için devletin müdahalesi kaçınılmaz olur. Böyle durumlarda da serbest ekonomi kesinlikle tavsiye edilmez.”*³¹¹ Ülken’in verdiği örnekten de anlaşılacağı üzere aktarma demokrasi uygulamaları, toplumların farklı yapılarla sahip olmalarından dolayı çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.

³⁰⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 200.

³⁰⁹ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 201-202.

³¹⁰ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, ss. 92-93.

³¹¹ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 93.

Ülken'in demokrasi idealinin beraberinde getirdiği iki zıtlık olarak önümüzde duran hürriyet eşitlik dikotomisi üzerine görüşlerini ele alarak konumuzu devam ettirelim.

2.3.3. Demokraside Hürriyet-Eşitlik Dikotomisi ve Şartlı Hürriyet

Elinde yalnız “hürriyet” bayrağı taşıyanlar, bağımsızlığı elinden alınmış milletler için ilk başta çok büyük bir umut ışığı olmuştur. Ancak milletler kendi içlerinde rekabeti ve yarışmayı en geniş sınırlara götürünce yalnız başına hürriyet fikrinin ne kadar zararlı olduğu ortaya çıkmıştır. Kuvvetlinin zayıfı, kurnazın iyi niyetli insanı, ahlaksızın ahlaklı olanı ezmesi şeklini alan bu kontrolsüz hürriyetin çok tehlikeli olduğu anlaşılmıştır. Ülken, demokratik bir anlayışta kontrolsüz özgürlüğün her zaman için bir tehlike olduğunu söyler.³¹²

Hilmi Ziya Ülken'e göre, sadece “eşitlik” bayrağını taşıyanlar da, toplumlarda başka başka olumsuzluklara kapı açarlar. Çünkü insanların imtiyaz ve siyasî hak açısından eşit bir konuma getirilmesi demokrasi için yeterli değildir. Hatta daha büyük bir eşitsizliğe yol açar. İnsanın ruh ve beden yapısına göre zekâ, irade ve duygu bakımından eş düzeyde olmadığı göz önüne alınırsa herkese aynı seviyede tanınan eşitlik anlayışının aslında eşitsizlik anlamına geldiği çok net görülecektir. İnsanların bilgi ve ahlak yönünden yine eşit düzeyde olmaması da herkese aynı seviyede tanınan bu eşitlik anlayışının daha temelinden çökmüş bir anlayış olduğunu gösterir. Aralarında ruh ve beden yapısı açısından derin farklar olan insanları zorla eşit saymak, bilenle bilmeyeni, faziletliyle faziletsiz, yetenekliyle yeteneksizi aynı kefeye koymak aslında büyük bir adaletsizliğe kapı açmaktadır.³¹³

Ülken, demokrasinin işte bu iki zıt kavram arasında bir dengenin kurulmasıyla en güzel şekilde ortaya konulup uygulanabileceğini düşünür. Ülken, demokrasinin gerçeğe uygun bir ilerleme yolu bulması için eşitliği hedef edinmiş bir hürriyet anlayışını kendisine esas alması gerektiğini ileri sürer. Demokrasinin tam olarak yerleşebilmesi için öncelikle insanların eğitim yoluyla eşit bir düzeye ulaştırılması zaruridir. Bu noktada hürriyet vasıta olarak kullanılmalıdır. Bu

³¹² Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 93.

³¹³ Ülken, *Siyasî Partiler*, ss. 93-94.

demokrasi programında, kültürün yaygınlaştırılması, ahlak eğitimi, ekonomik gelirin tedrici olarak ayarlanması, işlerin yetenek derecelerine göre dağıtımını vb. şarttır. Bu şekilde maddî ve manevî bir eğitim yoluyla eşit bir düzeye çıkarılmış insanların hürriyeti ortaya çıkacaktır. Ülken, sadece hürriyeti esas alan anlayışın ortaya çıkaracağı anarşi ve değer yıkılışı ya da sadece eşitliği esas alan anlayışın ortaya çıkaracağı baskı ve değer yıkılışlarının, demokraside bu dengenin kurulmasıyla engellenebileceğini düşünür. Bu meseleyi çok önemseyen Ülken, ayrıca *Aşk Ahlakı* ve *İnsanî Vatanseverlik* kitaplarını demokraside bu dengenin kurulabilmesine yönelik önerilerini dile getirmek için yazdığını söyler.³¹⁴

Hürriyet ve eşitlik arasındaki ahengin yakalanması için Ülken'e göre, her millet kendi kültürüne dayanarak, kendi tarihî şartları içinde, kendi menfaatlerine göre toplumsal sistemini ayarlamalıdır. Bir değerler sisteminden oluşan millet, bu değerler sistemini üzerinde yaşadığı toprak, bu toprağın madenleri ve kaynakları, onun üzerine kurulan köyler ve şehirler, orada yaşayan halk, bu halkın ürettiği şeyler, inançlar, kanaatler, adetler, kanunlar, fikir ve sanat sahasında yarattığı bütün eserleriyle oluşturur. Dolayısıyla her milletin ayrı bir kaderi, bugün ortaya çıkarmış olduğu bir bünyesi ve geleceğe çevrilmiş ayrı bir bakış açısı vardır ve dolayısıyla her milletin değerler teşekkülü ayrı olduğu için ona vereceği şekil de büsbütün ayrı olacaktır.³¹⁵

O halde bu değerler sistemi nasıl yönetilecektir? Ülken modern milletlerin geçirdikleri siyasî aşamaları göz önünde bulundurulduğunda ilk iki şekle dönmenin mümkün olmadığını, elbette bahsettiği üçüncü tip yönetim şeklinin uygulanması gerektiğini düşünür. Ancak bu uygulama içerisinde hürriyetin mutlak hürriyet şeklinde değil eşitlik ilkesinin de yerine getirilmesi açısından şartlı hürriyet şeklinde ele alınmasını lüzumlu görür. İnsanların zekâ, kalıtım, yetenek, hassasiyet, irade, servet, talih vb. açısından çok farklı konumlarda olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira Ülken'e göre göre bu hususun göz ardı edilmesi ileride toplum düzeninin sarsılmasına sebebiyet verecektir.³¹⁶

Ülken, mutlak hürriyetin bütün değerlerin rekabetine imkân verdiği için kurnazların tahakkümüne sebep olacağı, hürriyetin olmadığı mutlak eşitliğin bütün

³¹⁴ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 94.

³¹⁵ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 115.

³¹⁶ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 115.

değerlerden rekabeti kaldırdığı için medeniyetin gelişip ilerlemesine engel olacağı görüşündedir. Bu iki zıt ve aynı derecede zararlı kutbun ortasında demokratik cemiyetlerin şartlı hürriyeti yer almalıdır. Şartlı hürriyet toplumsal değerlerin bir takım kurallar altında gelişmesine imkân tanıyacaktır. Toplumsal değerlerin gelişmesine nasıl imkân verileceğine bakılırsa, öncelikle Ülken toplumsal değerleri daha önce Siyasî Etkinlikte Değer başlığı altında dile getirdiğimiz gibi toplumdaki işlevlerine göre ikiye ayırır. Birincisi araç değer taşıyan iktisadî, teknik, hukukî, siyasî vb. insan hayatını kolaylaştıran değerler iken, ikincisi fikrî, ahlakî, estetik, dinî şeklinde asıl amaç olan değerlerdir. Ülken'e göre, birinci tip değerler ikinci tip gaye değerlerin gelişmesine yardımcı araç değerlerdir.³¹⁷

Toplumda eğer mutlak hürlik verilirse kurnaz, çıkarıcı kimseler bu vasıta değerleri hor kullanıp manevî değerlerin çöküşüne sebep olabilirler. Ancak hürriyet-eşitlik ilkesi göz önünde bulundurularak hürriyet verilmezse de insanlar fikir, sanat ve ahlak alanında gelişme mümkün olmayacak ve bu kez de kültür gerileyecektir. Bu iki zıtlığın birincisinde demokrasi kötüye kullanılmış olur, ikincisinde ise demokrasi yıkılıp üzerine totaliter toplumlar Ortaçağdaki gibi yeniden ortaya çıkarılmış olur.³¹⁸

Ülken toplumsal değerlerden maddî yani vasıta değer olanlara kontrollü bir özgürlük, manevî yani gaye değer olanlara tam bir özgürlük verilmesi gerektiğini düşünür. Vasıta değerlerden iktisadî ve teknik olanlar sıkı kontrol altında alınmalı, hukukî ve siyasî olanlar mümkün olabildiğince meclis, yüksek konsül, jüri ve akademilerce kontrol altında tutulmalıdır. Ülken'e göre gaye değerlerin geliştirilmesi konusunda insanlara tam bir özgürlük verilmelidir ki, ahlak, sanat, fikir alanında kabiliyetlerin yükselmesinin önü açılmış olsun.³¹⁹

Ülken'e göre henüz yeryüzünde böyle bir toplum vuku bulmamıştır. Ülken bunun en müsait ortaya çıkabileceği yerlerin sosyal tabakalar arasındaki seviyeleşmenin tam, orta sınıfların kuvvetli olduğu, insanların birbirlerini kolayca çiğneyemediği meslek dayanışmaları sayesinde kurnaz ve cüretkârların ani fırlamalarına kolay kolay imkân vermeyen yani mertebeler ahlakına göre oluşturulmuş toplumlarda ortaya çıkabileceğini söyler.³²⁰ Bugünün toplumları şartlı

³¹⁷ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 116.

³¹⁸ Ülken, **Siyasî Partiler**, ss. 116-117.

³¹⁹ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 117.

³²⁰ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 117.

hürriyet demokrasisine ulaşmak yolunda büyük buhranlar geçirmektedir. Şartlı hürriyet demokrasisiyle bireyler toplumda yeteneklerine göre ayrılacak ve her bir grup kendi seviyesine uygun görevler üstlenip toplumda kalıcı bir düzen temin edilecektir.³²¹

Ülken, günümüzde şartlı hürriyet demokrasisi henüz tam olarak gerçekleşmediği için burada toplumlarda ortaya çıkan ve etkisini uzun süredir devam ettiren iki zıt siyasal akımdan bahseder. Bunlardan birincisi kapitalizm, ikincisi sosyalizmdir. Kapitalizm, kapitalin (işverenin) işçiyi hükmü altına alması, sosyalizm ise işçinin kapitali hükmü altına almasıdır.³²²

Ülken, her iki akımı da toplum için zararlı bulur. Çünkü sosyalizm, toplumda daha aşağı zekâ, kabiliyet ve kültür derecesinde olan işçi sınıfını kuvvetlendireceği için kültürün gerilemesine sebep olacak, kapitalizm de işçi sınıfındakilerin toplumda ezilmesine sebebiyet verecektir. Ayrıca kapitalizmin toplumda çok yaygınlaşması neticesinde işçi sınıfı çoğalacak ve bu kalabalık işçi sınıfı ileriye yönelik kapitalist zihniyet için tehlike haline bile gelecektir.³²³

Bu iki zıt kutbun geleceği parlak olmadığı için Ülken, şartlı hürriyet demokrasisinde ısrarcıdır. Bu iki zıt akımın toplumda sebebiyet verdiği anlaşmazlıklar ancak "insanî kabiliyetler" mertebesinin kurulmasıyla çözüme kavuşturulabilir. Bu şekilde vasıta kuvvetlerin kötüye kullanılması yoluyla işçiler, toplumda düzeni bozan grev ve ihtilaller yapamayacak, yine kapital de bazı ellerde zorbalık vasıtası haline gelemeyecektir. Tam aksine gaye değerler hür bir ortamda bütün kuvvetleri ile gelişme imkânını yakalayacağı için işçi-işveren ilişkisi de şahsî kabiliyetler mertebesine göre düzenlenebilecek ve işten alınan verim de artacaktır. Mesleğin ortaya konulmasında en tecrübeli, en kabiliyetli olanlar işin idaresini, orta seviyede kabiliyetli olanlar işin bölümlerini, daha az kabiliyetli olanlar ise teferruat işlerini görecek ve yapılan işten en üst düzeyde verim alınabilecektir.³²⁴

Kabiliyetlere göre mertebeleşmiş bir toplumda bireylere verilen görevlerin kötüye kullanılması da çok az seviyede olacaktır, hatta hiç olmayacaktır. Fikrî, sanatsal, ahlakî rekabette Ülken, "*Kendi kuvvetlerini ispat etmiş ve yerlerini almış*

³²¹ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 117.

³²² Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 118.

³²³ Ülken, *Siyasî Partiler*, s. 118.

³²⁴ Ülken, *Siyasî Partiler*, ss. 118-119.

olan insanların arasında kontrol, her şeyden önce vicdan, sonra toplumsal haysiyetini kaybetme korkusu olacaktır” der. Böylelikle yetkilerini kötüye kullananlar görevinden men edilecek, yerine o yetkiye layık başka kimseler gelecektir.³²⁵

Ülken toplumda mertebelere dayanan bir demokrasi anlayışının oluşturulabilmesi için bir kaç öneri sunmaktadır:

(1) Öğretim yoluyla: Hem sıkı düzen hem de rekabete dayanan bir okul sistemi ile çocuklar, şartlı hürriyet gayesine göre yetiştirebilirler. Okullarda hayata hazırlık bu tarzda verilmelidir. Çocuklara bütün toplumsal bilimler, bilhassa sosyoloji, psikoloji, iktisat ve ahlak bilgisi aracılığıyla bu prensiplerin bilimsel esasları anlatılmalıdır.³²⁶

(2) Siyasî müdahale yoluyla: Eğitim öğretim yoluyla bir toplumda bu yeterlilik elde edilirse demokrasinin uygulanması çok kolaylaşır. Eğer hala eğitim öğretim almış olmasına rağmen yanlış yollarda ısrar edenler olursa bu defa siyasî müdahale yoluyla olaya el atılır ve istikrarın korunması sağlanır.³²⁷

Anlaşıldığı üzere Hilmi Ziya Ülken mertebeler toplumunda düzenin anahtarını şartlı hürriyet uygulamasında görmektedir. Toplum düzenine yön veren değerler en iyi, şartlı hürriyet demokrasisinde gelişip toplumun yükselmesini temin edebilecektir. Ülken’in yine eserlerinden yola çıkarak şartlı hürriyet anlayışını ilk olarak Kur’an ahlakında bulduğunu söyleyebiliriz. Buna göre Ülken şu ifadeleri kullanır: *“Kur’an ahlakında, anarşik ve mutlak hürlükle mutlak zaruret veya jabr (cebir) arasında ahlakî ve hukukî mesullüğe temel bulan bu çok ince düşünceye fikir tarihinde çok nadir rastlanır.”*³²⁸

Ülken’in şartlı hürriyetin temelinde bulunduğu bu doğal zorunluluk ve beşeri hürlük arasındaki münasebete biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

³²⁵ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 119.

³²⁶ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 119.

³²⁷ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 120.

³²⁸ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, ss. 52-53.

2.3.4. Hürlik ve Mesullük

Demokratik bir toplumda vatandaş özgür olmalıdır, fakat aynı zamanda kanunlar karşısında istisnasız sorumlu sayılmalıdır. Eğer vatandaşın sınırsız, mutlak özgürlüğü varsa onu kendinden başka kim sorguya çekebilir? Ya da eğer toplum karşısında sorguya çekilmek onun başlıca görevi ise, o halde özgürlüğü sözden ibaret değil midir? Bu iki soru Ülken'e göre demokrasinin sürekli yanıt aradığı sorulardır.³²⁹

Demokrasi ideali, özgürlük fikriyle beraber başlamıştır. Fakat Ülken, bu fikrin devamında anarşizmin aşırı kuramlarının çıktığını söyler. Buna Ülken, Max Stirner'in *Tek Adam ve Onun Mülkü* kitabını örnek olarak verir. Bu kitapta insanlar özgür ve bağımsız olarak ele alınmaktadır.³³⁰ Stirner'a göre, insanlık eski saltanatların, dinlerin, hatta daha yakın siyasî akımların hükmü altında kendi ruh özgürlüğünü bulamamış, kendi benliğinden uzaklaşmıştır. Ancak zamanımızda özgürlüğe engel baskıları birer birer ortadan kaldırdıkça, hakiki varlığını, özünü bulmaktadır. Ülken, Max Stirner gibi "liberal" görüş ileri sürenlerin kendilerine daha temelli bir prensip buluncaya kadar anarşizmin bu şüpheli fikirlerine sığınıp duracaklarını düşünür.³³¹

Demokrat toplumlarda liberaller vatandaşın sorumluluğunu yalnızca özgürlüğünden çıkarmaya çalışırken, toplumcular vatandaşın özgürlüğünü sorumluluğundan çıkarmaya çalışmaktadır. Toplumcular eğer vatandaş özgürse, yani bazı haklara sahipse, bu sadece devlet karşısında sorumluluk almış olmasındandır, iddiasını ileri sürerler. Ülken, Almanya'da Hegel'le başlayan bu görüşün aşırı toplumcular tarafından ülkemizde de uygulandığını ve hatta bu görüşün İslam fıkıh anlayışına uygun olması sebebiyle ülkemizde çok kısa sürede benimsendiğini düşünür.³³² Ülken, İslam dininde bununla birlikte Allah'ın her şeyi yaratması ve buna karşı kulların sorumluluğu konusunda hala bir uzlaşmaya varamamış pek çok anlayışın olduğunu da söyler. Benzer görüş ayrılıkları hala aşırı toplumcu görüşler

³²⁹ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 301.

³³⁰ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 301.

³³¹ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 302.

³³² Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 303.

içerisinde de mevcuttur.³³³

İnsanı aynı zamanda hem özgür hem sorumlu saymak için, sorumluluğunu özgürlüğünden, özgürlüğünü de sorumluluğundan çıkarmaktan başka çare yoktur. Ülken'e göre bu bir kısır döngüdür ve bundan dolayı Ülken, modern toplumda insanların tek başına bir şahsiyet olarak yetiştirilip vicdan yönünün ön plana çıkartılması taraftarıdır. İnsanlar vicdanlı yani kendi nefisini yargılayıcı bir seviyeye ulaşmalıdır. Eğer insanda bu kendi kendini yargılayabilme yeteneği gelişmemişse, orada gerçek hak ve özgürlüklerden bahsedilemeyecektir.³³⁴ Ülken, toplumlarda vicdanlı bir kişiliğe sahip insanlar yetiştirilmesi gerektiğini söylerken, herkeste vicdanın eşit şekilde gelişemeyeceğinin de farkındadır. Toplumda çocuklar ya da akli dengesini yitirmiş olan kimseler bulunur. Yine sarhoş ya da hastalar da zaman zaman "kendinde olmayarak" davranabileceklerdir.³³⁵ Bu da ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır.

Ülken, kişilik terbiyesinin ya özel tarihsel şartların bir eseri olarak kendiliğinden gelişebileceğini yahut bu şartlar oluşmamışsa insan iradesi ve bilincinin devreye girmesiyle gelişebileceğini ileri sürer. Ülken'e göre Türk milleti şu anki durumunda bu sıçramayı kendisi gerçekleştirmelidir. Belediyelerin teşkilatlandırılmasıyla, vakıfların kuvvetlendirilmesiyle, meslek birliklerinin artırılmasıyla, insanlara kendi başlarına iş yapma, iradesini kullanmak alışkanlığı ve zevkini verecek yolların hazırlanmasıyla bu başarılabılır.³³⁶ Ülken, demokraside sorumluluğu insanların vicdanları yoluyla temin etmek istemektedir. Yani insanların bilinçli bir şekilde görev ve sorumluluklarını yerine getiren bireyler haline getirilmelidir. Mertebeler toplumunda zaten bireylere mertebelerine göre hak ve sorumluluklar verilmektedir.

Demokratik toplum yapısının vazgeçilmez bir unsuru olarak siyasî partiler ve parlamento Ülken'in mertebeler ahlakına dayanan toplumunda ne gibi bir işleve sahiptir, bir sonraki başlık bu soruyu ele almaktadır.

³³³ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 303-304.

³³⁴ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 304.

³³⁵ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, ss. 304-305.

³³⁶ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 306.

2.3.5. Siyasî Partiler ve Parlamento

Demokratik bir toplumun muhtaç olduğu parti düzeni gelişmiş toplumlarda görüldüğü gibi partilerin meslek birliklerine ve fikrî rehberlere dayanarak, her birinin gelişmiş bir ideolojik hazırlığının olmasındadır. Bu hazırlığı olan partiler muhafazakâr, liberal, sosyal demokrat, radikal sosyalist, sosyalist vb. ideolojiler altında varlıklarını sürdürebilirler. Ancak alt yapıları fikir bakımından sağlam olmayan partiler mutlaka güçlendirilmeli, doğru ideolojilerle beslenmelidir. Bir sosyalist parti komünizmle ya da muhafazakâr bir parti yıkıcı geri zihniyetle beslenmemeli, kendi ideolojilerine uygun bir şekilde kendilerini geliştirmelidir.³³⁷

Demokratik bir cemiyette özgürlük ve eşitliği aynı zamanda gerçekleştirilebilmek için, o toplumun temsilî bir tarzda parlamento ile idare edilmesi, yani siyasî partilere dayanması gerekmektedir. Antik demokrasilerde sadece siyasî eşitliğin sağlanmaya çalışılması, ekonomik eşitliğin göz ardı edilmesi zamanla tiranlıkları doğurmuştur. Bu da o toplumların ayakta kalmasını engellemiştir. Bugün için modern demokrasinin geleceği açısından bunun göz ardı edilmemesi gerekmektedir.³³⁸

Ülken, yönetime ortak olmak isteyen partilerin toplumsal meseleler karşısındaki görüşlerini, demokrasiyi uygulamak için hangi yolları izleyeceğini açık bir şekilde parti tüzüklerinde belirtmelerini gerekli görür. Partiler ideolojilere göre sağ, sol, muhafazakâr gibi isimler alabilir ancak Ülken, bu farklılaşmaların ithamlarla kavgaya dönüşmemesi için tedbirli olunmasını öğütler. Aslında partiler arası mücadeleler çok olağandır. Ancak Ülken, bu mücadeleye rağmen partilerin bazı esaslı idealler etrafında birleşmeleri gerektiğini ve böylelikle toplumsal birliğin devamlılığının sağlanacağını dile getirir.³³⁹ Ülken'in üzerinde hassasiyetle durmak istediği nokta, demokratik yönetimden pay isteyen partilerin ortaya çıkarken hangi görüşten hareket ettiklerini, yönetimde izleyecekleri yöntemleri açık bir şekilde belirtmeleridir ve gerektiğinde işbirliği yapmalarıdır.

Ülken'e göre parlamentonun rolü ise toplumsal sınıfların ve meslek zümrelerinin meclis içinde temsil edilerek aralarında dengenin sağlanmasına

³³⁷ Ülken, **Siyasî Partiler**, s. 63.

³³⁸ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 91.

³³⁹ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, ss. 91-92.

yöneliktir. Çünkü bu dengenin sağlanamaması ortaya diktatörlükler çıkarabilmektedir: Faşizm, Bolşevizm vb.³⁴⁰ Bununla birlikte Ülken parlamentarizmin demokratik ideale ulaşma yolunda bazı zararlarının da ortaya çıkabileceğini söyler. Partilerin aşırı müdahalesi, parti zihniyetinin memleket zihniyeti üstüne çıkıp taassup haline gelmesi, partilerin sayıca çok ve dalgalı olması, kabinenin ve bakanların çabuk değişmesi gibi nedenler içtimaî faaliyetlerde dalgalanmalar meydana getirecektir. Fakat çözüm yine parlamento sistemi içindedir. Ülken'in, partilerin en çok dikkat etmesini vurguladığı nokta soyut ve dıştan aktarma fikirleri birebir kendi memleketlerine uygulama hatasına düşmemeleridir.³⁴¹

Hilmi Ziya Ülken demokratik yönetimlerin uygulama alanı olan parlamentoların toplumun her kesimini ve her türlü iş kolunu temsil eden, farklı ideolojileri taşıyan toplumsal bir harmoni olarak oluşturulmasını önemsemektedir. İntegral anlayışın da bir getirisi olarak toplumdaki hiç kimsenin geri planda bırakılmadan temsil edildiği bir parlamento ancak farklı siyasi partiler kanalıyla oluşturulabilir. Ancak Ülken'in burada en fazla dikkat çektiği nokta bu partilerin farklılıkları temsil etmesinin yanı sıra toplumsal birliğin devamı için bazı ideallerde ortak hareket etmeleri gerektiğidir. Bu başlıkta son olarak Ülken'in demokrasi ve İslam dini arasında gördüğü bağlantı ele alınacaktır. Çalışmamızın temel gayesi olarak Ülken'in dinin siyasal hayattaki işlevine değinerek konumuzu tamamlayalım.

2.3.6. İslam ve Demokrasi

Hilmi Ziya Ülken cahiliye döneminin siyasal yapısını bir zadeğân cumhuriyeti olarak nitelendirir. Asillerden birinin seçilerek başkan olması cumhurbaşkanı seçimine benzemektedir, ancak seçime katılanların yalnız asiller sınıfından olması, tam bir cumhuriyet olarak görülmesine engel teşkil eder. Ayrıca bu aristokratik cumhuriyetler sadece Mekke'de değil, diğer pek çok medeniyette de eskiden beri görülür: Antik Yunan siteleri gibi. Mekke'yi idare eden büyük ailelerin oluşturduğu bir meclis olarak Dar'un-Nedve böyle bir teşkilattır. İslam dini bunu yıkmış, seçimleri halka indirmiştir. Azatlı köleler, başka ırklar da seçime

³⁴⁰ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 94.

³⁴¹ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 95.

katılmışlardır. Seçim meydana halkın oyuna başvurmadır ve bu vasıtasız olarak yapılır. İlk halifeler bu tarzda seçilmişlerdir.³⁴²

İslamiyet daha doğuşunda kâhin-kralı veya hanedanı ortadan kaldırdığı için Hz. Peygamber ve halifeleri zamanında dinî bir cumhuriyet halini almış ve yeni şeriatı tatbik etmiştir. Ülken'e göre bu, kabile-fratri sisteminin dağınık ve parçalı iş organizasyonlarının birleşmesi, poliganik ailenin, politeizmin ve İsrail sitesinin (Faiz, Murabaha) kaldırılması, kamu bütçesi ve fakirlere yardım (sadaka, zekât, vakıf vb.) yani bir solidarizm sisteminin kurulması şeklinde oluşturulan yeni bir iş organizasyonudur. Bu yeni şeriat ve iş organizasyonu, müsavâtçı ve adaletçi olarak nitelendirilen yeni bir insan tipini ortaya çıkarmıştır. Yayıldığı yerlerde "İslam adaleti" şeklinde başarı kazanmıştır; faize, murabahaya, büyük servet birikmesine, üstün nüfuza karşı mücadele edilmiştir.³⁴³

Ülken'e göre İslam dini Allah ile insanın arasında olduğu gibi insanla insan arasındaki bütün hakları da korumayı kendine kaide yapan bir dindir. İslam hukuku hem bir aile hukuku, hem miras ve ticaret hukuku, hem de bir medenî hukuktur. Ülken, İslam dininin kabile kültürünün parçalanmış şekildeki ağır zorbalıklarına ve tahakkümlerine karşı mücadeleyle doğduğu için yerleşmiş zulümleri, tecavüzleri, haksızlıkları ve yağmacılıkları ortadan kaldırabilecek şiddetli müeyyidelere ihtiyaç duyduğunu söyler. Bundan dolayı İslam dininin ceza hukuku bazen çok şiddetlidir(kıyas, hırsızın elini kesme, recm gibi). Fakat İslam hukukunun cezaya ait şekilleri çok kısa bir dönem uygulanmıştır. Yeni toplum ve yeni kurumlar sistemi kuvvetle kurulunca onların uygulanmasına ihtiyaç kalmamıştır. Ülken her devrimin katı tarafları ve ağır müeyyideleri olduğunu söyler. İslam dini de bir devrim olarak bu müeyyideleri koymuştur, fakat yeni iş organizasyonu kurulunca İslam dininin adl ve ihsan prensibi kendi başına yeterli gelmiştir.³⁴⁴

Ülken'in değindiğimiz bu açıklamalarından yola çıkarak İslam dininin, ortaya çıktığı dönemde hem yönetimde bireylerin ortak kararlarına değer veren demokratik bir anlayış ortaya koymasıyla, hem de hümanist bir insan anlayışı ortaya koymasıyla büyük bir devrim gerçekleştirdiği söylenebilir. Demokrasinin toplumdaki her bireyi kuşatıcı özelliği ilk olarak İslam dininde ortaya çıkmıştır. Demokrasinin ilk

³⁴² Ülken, **Hâkimiyet**, s. 264.

³⁴³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 241.

³⁴⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 257-258.

örneklerini gördüğümüz Antik Yunan'da bile cahiliye dönemi aristokrasine benzer bir demokrasi söz konusudur. Bununla birlikte toplumdaki her kesimin söz sahibi olduğu demokratik anlayış ilk olarak İslam diniyle uygulanmaya çalışılsa da, başarıya ulaşamamış eski uygulamalara geri dönmüştür. Dünya toplumlarında insan bilinç gelişiminin ya da kültürel yapının henüz istenilen düzeyde olmaması da demokratik uygulamaların yerleşmesine o dönemde engel oluşturmuş olabilir. Örneğin Farabi'de demokratik şehirlerle ilgili olumsuz değerlendirmeler görülür. Farabi'nin bilgisiz şehirler içinde değerlendirdiği demokratik şehirler diğerlerine göre daha iyi bir konumda tutulsa bile halka tanınan hürriyet ve seçim hakkının çoğunlukla kötüye kullanılması, yani halkın demokrasinin getirdiği hürriyeti uygun bir şekilde kullanamaması Farabi tarafından demokratik şehirlerin eleştirilmesine sebep olmuştur.³⁴⁵ Farabi'nin eleştirilerine o dönem için hak vermekle birlikte Ülken'in eserlerinden anlaşıldığı üzere yönetim biçimlerinde de bir evrim söz konusudur ve demokratik uygulamalar bugünkü toplumsal yapı için daha uygun görünmektedir. Yine Ülken'in demokratik yönetim anlayışını bugünkü toplum yapısı için uygun gördüğüne, gelecek toplumların daha üst yönetim anlayışlarına zamanla evrileceği görüşünü tekrar burada hatırlatmakta fayda vardır.

2.4. LAİKLİK

İnsan akıl ve irade sahibi bir varlık olarak düşünür, üretir ve vicdan sahibi bir varlık olarak da yaptıkları üzerinden kendini değerlendirmeye tabi tutar. İnsanın bu farklı iki yönünün ortaya çıkabilmesini sağlayan ise içinde bulunduğu toplum düzenidir.³⁴⁶ İnsanın hem yaratıcı yönünün hem kendi muhasebesini kendisinin yaptığı vicdan yönünün ortaya çıkabileceği en iyi toplum düzeni, laikliğe dayanan toplum düzenidir. Bu başlıkta bu maksatla Hilmi Ziya Ülken'in laikliğe bakışı ele alınacaktır. Laiklik dinle doğrudan bağlantılı bir kavram olduğu için bu esnada Ülken'in laiklikle din arasında kurduğu bağlantı da din-siyaset ilişkisi bağlamında gösterilmeye çalışılacaktır.

³⁴⁵ Farabi, **Es-Siyaset'ül-Medeniyye**, ss. 64-65.

³⁴⁶ Can, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, s. 319.

2.4.1. Laiklik Nedir?

Laiklik, inançla devlet işlerinin ayrılması, devlet işlerine dinin karıştırılmaması, devletin de bütün dinî inançlara karşı aynı saygı ve vicdan hürlüğüne tanınması demektir. Ülken, sosyal eylemleri bu laiklik tanımı üzerinden üç kategoriye ayırır. Bunlar: Dinî olan işler ve hareketler, dinsiz olan düşünceler ve hareketler, din-dışı olan işlerdir.³⁴⁷

Kutsal hayatın gereklerine göre hareket etmek dinî bir harekettir, bununla birlikte bu inancı kabul etmemek dinsiz bir harekettir. Yemek yemek, giyinmek, oturup kalkmak gibi günlük eylemler ise din-dışı hareketlerdir. Bu üçlü kategori içerisinde Ülken, laik işleri bu üçüncü tip işler olarak nitelendirir. Laik kelimesinin köklerine inildiğinde ilk başta din adamları dışındaki halkı ifade ettiği görülür. Din adamlarının belli kıyafetler giyinmeleri dinîdir ancak din adamları dışındaki halkın giydiği her türlü kıyafet, ya da halkın yaşam tarzı laiktir.³⁴⁸

Laiklik dinin sosyal, siyasal hayata olan etkisini önemli ölçüde azaltan bir anlayıştır. Ülken'e göre dinin sosyal, siyasal hayata olan etkisi ilkel dinlerde daha belirgindir, insanî dinlerle beraber dinin sosyal, siyasal etkisi azalmış ve modern hayatta ise minimuma inmiştir. Din adamları eskiden aynı zamanda kabile, şehir yöneticisi sayılırken günümüzde bu uygulamanın toplumsal hayattan neredeyse uzaklaştığı görülür. Bununla birlikte Ülken'e göre dinin sosyal, ekonomik, siyasal faaliyetlerden etkisinin azalması dinî inançların etkisinin tamamen ortadan kalktığı anlamına da gelmez. Dinin etkisinin azalması dinî mimari ile sivil mimarînin, dinî edebiyat ile sivil edebiyatın birbirinden ayrılması şeklinde gerçekleşmiştir. Eğitimin laik devlet yoluyla gerçekleştirilmesi, dinin insan gelişimi üzerindeki etkisini azaltmıştır. Ancak bireyler ailelerinden, çevrelerinden aldıkları yönlendirmelerle dini tamamen hayatlarından uzaklaştırmamıştır.³⁴⁹

Tarih boyunca var olmuş dinler içerisinde Ülken, İslam dininin ilk ortaya çıkış döneminde laik bir anlayış içerisinde olduğunu söyler. İslam dininin ortaya

³⁴⁷ Hilmi Ziya Ülken, "Laiklik", **50. Yıl Kitabı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, ("Laiklik"), s. 59.

³⁴⁸ Ülken, "Laiklik", s. 59.

³⁴⁹ Ülken, "Laiklik", s. 60.

çıkarken sunduğu “Dinde zorlama yoktur”³⁵⁰ ayeti bunun bir işaretidir. Bu anlayış ilerleyen zamanlarda pek çok ayetle sürekli desteklenmiş, insanlar inanmak konusunda hür bırakılmışlardır. Fakat İslam dini ne zamanki bir Arap birliği halini alıp dünyaya açılan universal bir konuma gelmiştir, işte o zaman bir hukuk, bir devlet teşkilatlanması kurulmuştur. Hz. Peygamber döneminde sadece ihtiyaç üzerine hukuk kurallarına yönelik hükümler vahiy olarak gelirken, bir devlet teşkilatlanmasına gidildiği dönemde bu kurallar Kur’an’a ve Hz. Peygamberin sünnetine uygun bir şekilde geliştirilerek başlı başına devlet hukukunu oluşturmuştur. Kur’an’ın ve sünnetin yeterli gelmediği yerlerde icma, kıyas gibi bazı yöntemler kullanılmıştır. İcma, kıyas gibi yöntemlerin İslam hukukuna girmesi zamanla Müslümanların birbirinden ayrı gruplara bölünmelerine de sebep olmuştur. Bu durum yüzyıllar boyunca kalıplaşmış bir İslam hukuku doğurmuş, İslam dini laiklik anlayışını bu yüzden kaybetmiştir.³⁵¹

Ülken’e göre laiklik modern devletin en büyük zaferidir. Tarih boyunca yönetici vasfına sahip kimseler aynı zamanda dinî lider vasfına da sahiptirler. Modern dönem bu olguyu yıkmış ve dinî liderlik ile yönetimi birbirinden ayrı tutmuştur. Bunun ilk belirtileri göksel ve evrensel dinlerde gözlenir. Ancak bu göksel dinlerin (İslamiyet, Hristiyanlık vb.), zaman içerisinde yayıldıkları bölgede siyasî hâkimiyetlerini çoğaltmak için bu anlayıştan uzaklaştıkları da görülür. Ruhanî ve cismanî kuvvetler birleşmiş ve din merkezli imparatorluklar ortaya çıkmıştır. İmparatorluklar döneminde, neredeyse İlkçağ anlayışına benzeyen, fonksiyonların bölünmediği bir yönetim anlayışı uygulanmıştır.³⁵² Hristiyanlığa bakıldığında, ilk ortaya çıktığı dönemde “Kayzerin hakkını kayzere ver.” anlayışı ile dinle dünyayı ayırmakta iken, Konstantin döneminde İznik Konsili ile mezheplerin birleştirilmesi suretiyle asıl özünden kopmuştur. Ayrıca papalık dini cemaati, bir devlet teşkilatı derecesine çıkartılmıştır.³⁵³ Bununla birlikte halk ve din adamları arasındaki nüfuz farkı ilk zamanlara göre daha da belirgin bir şekilde artmıştır. Fakat Ülken, 13. yüzyıldan itibaren bu durumun değiştiğini söyler. Millî kiliselerin doğuşu, halkın kilise haklarına karşı gelmesi gibi yaşanan yeni gelişmeler üzerine kilise eski

³⁵⁰ Bakara 2/256.

³⁵¹ Ülken, “Laiklik”, s. 61.

³⁵² Ülken, “Laiklik”, s. 62.

³⁵³ Ülken, “Laiklik”, s. 62.

hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Ülken, yaşanan bu toplumsal evrimle birlikte fikrî hayatta yaşanan gelişmelerin de Avrupa'daki yönetim anlayışının değişmesine zemin hazırladığını ileri sürer. Üniversitelerin kurulması ve bu üniversitelerin kilise ile fikrî mücadeleyi sürdürmeleri, İbn-i Rüşçülük (Avverroisme) akımının etkisiyle Aristo felsefesinin yayılması, Saint Thomas'ın dünya cemaati ve şahsiyet anlayışını ortaya atması Avrupa'daki fikrî hayatta büyük bir değişimi hazırlamıştır. Tüm gelişmeler nihayet 15. yüzyıla gelindiğinde ruhanî ve cismanî liderliklerin ayrılmasına sebep olmuştur.³⁵⁴

Modern insanın laik zihniyete ulaşması yönetim anlamında bir başarı sayılabilir iken, aynı zamanda laik zihniyet dinin de dünyanın da kendi alanlarında bütün güçleriyle derinleşmesine, yetkinleşmesine imkân tanımaktadır. İnancın tam bir hürriyet haline gelebilmesi için dünyevi işlerin bu hürriyetin önünde engel teşkil etmemesi gerekir. Yine aynı şekilde dünyanın da kendi gerçeklerine göre gelişebilmesi, bilimsel verilere göre objektif olarak düzenlenebilmesi için dinin yaptırımlarından uzak tutulması gerekmektedir. Dinin yönetimi kapsamı anlamına gelen teokrasi ve yine dinin siyasetin bir maşası haline geldiği totalitarizm, birbirinin zıttı olmakla birlikte dinin ve dünyanın gelişmeleri yolunda aynı ölçüde engel teşkil eden anlayışlar olmuşlardır. Ülken'e göre inancın hükmü altındaki bir siyaset dünya gerçeklerinin değişim hızına uygun hareket ederek, modern koşullara uygun kanunlar üretmekte verimli olamaz. Bununla birlikte aynı şekilde siyasetin elindeki bir din anlayışı da inancın saflığını muhafaza edemez.³⁵⁵

Ülken, İslam dininin laik düşünceye uygun bulur, çünkü İslam dini dinler arası hür düşünceye saygı göstermiş, kimseyi inanmakla zorunlu tutmamıştır. Ülken'e göre, İslam'ın uygulamaları yalnızca kul ile Allah arasındaki ilişki ve insanların sosyal yaşantısına ilişkin uygulamalardır. Namaz, oruç gibi ibadetler Allah'la kul arasındaki, zekât, hac gibi ibadetler sosyal yaşantı ile ilgili ibadetlerdir. Bu ibadetler kesinlikle siyasetle ilgili olmadıkları gibi kanunla da sabitlenmiş değildirler. Yapıp yapmamak Allah'la kul arasındadır.³⁵⁶

Laiklik dinle dünyanın, yani dinle devlet işlerinin ayrılığı demektir. Fakat bu ayrılık dinle bilimin hiç yan yana gelemeyeceği anlamına gelmez. Din ve bilim

³⁵⁴ Ülken, "Laiklik", s. 63.

³⁵⁵ Ülken, "Laiklik", ss. 63-64.

³⁵⁶ Ülken, "Laiklik", s. 64.

skolastik eğitim döneminde pozitif bilimlere karşı bir uzlaşma içerisinde olmuştur. Fakat çağdaş eğitim dönemine gelindiğinde din bilim yolunda bir engel olarak görülmüş ve bilim dinin aksine büyük bir ilerleme içerisine girmiştir. Bu dönemde dinin derinlemesine incelenmesi ihmal edilmiş, dinin ne olup olmadığının bir sorgulaması yapılmadığı için bilimle ilişkisi ortaya konulmamıştır. Fakat dinin ne olduğunun ortaya dökülmesi çok önemlidir.³⁵⁷

Din nedir, sorusuna Ülken şöyle bir tanım getirir: “*Din, duyular ve düşünceyle kavranamayan aşkın (transcendantal) bir varlığa inanıştır.*”³⁵⁸ Bu tanım içerisinde dinin duyuları ve düşünceyi reddetmediği, ancak sadece duyular ve düşüncenin verileriyle yetinecek bir anlayış da olmadığı görülür. Bilgi insanın anlam arayışı için insana sınırlı ve sonlu veriler sunabilir, ancak bilimsel bilgi insan için yeterli değildir. Bu noktada aşkın âleme dair bilgiyi insana din temin eder. Bu durum din ve bilimin aslında birbirlerini tamamlayarak ne kadar da birbirlerini destekler bir konumda olduklarını göstermektedir.³⁵⁹

Bilimin yöntemi deney ve akıl yürütmedir. Din ise bilimin yöntemlerinin yeterli gelmediği alanlarda devreye girer. Din alanında akıl yürütme gücü yetersiz kalır, inanma gücü devreye girer. Din maddeye ait bilimsel bilgiyi kabul edip bilime dayandığı gibi, bilim de kendi inceleme alanı dışında kalan aşkın âlemle ilgili alanda dine dayanmalıdır. Pozitivist bilim adamları bile bilimin yanıt bulamadığı olay ve olgularda determinist olduklarını ileri sürerek bir anlamda bir inanca bağlanmış olmaktadır.³⁶⁰

Ülken’e göre, din ayrıca bilimsel yöntemlerle ortaya konulacak bir alan değildir ve din kişiye ait bir tecrübe olduğu için, bilimsel yöntemlerle genel çıkarımlarda bulunmak doğru sonuçlar ortaya koymayacaktır. Ülken üfürükçülük, kâhinlik, cincilik gibi insanı gerçeklerden alıkoyan adetleri de hem bilimin hem dinin ortak düşmanı olarak görür.³⁶¹

³⁵⁷ Ülken, “Laiklik”, s. 68.

³⁵⁸ Ülken, “Laiklik”, s. 68.

³⁵⁹ Ülken, “Laiklik”, s. 68.

³⁶⁰ Ülken, “Laiklik”, s. 69.

³⁶¹ Ülken, “Laiklik”, s. 69.

2.4.2. Tolerans ve Fanatizm

Hilmi Ziya Ülken'in siyaset felsefesinin temelini teşkil eden hâkimiyet, her biri ayrı ölçülere sahip sosyal kurumlardan meydana gelmektedir. Hâkimiyette teknik için kullanılan ölçü sanata, sanat için geçerli olan ölçü dine, dinin ölçüsü ahlaka, fikir veya bilime uygulanamaz. Bu kurumlar iyi işleyen bir iş organizasyonunda kendi ölçülerine göre ayarlanır ve bu ayrı ölçüler bir arada sosyal bütünü oluşturur. Kısacası Ülken, hâkimiyeti çoklukta birliğe dayandırır. Bununla birlikte Ülken, bu dengenin her zaman aynı şekilde devam etmesinin mümkün olmadığını da söyler. Arkaik toplumlara bakıldığında teknik, sanat, bilginin ayrı değerleri olmakla birlikte sosyal kurumların üzerinde din baskısının yoğun bir şekilde olduğu görülebilir. Bir Ortaçağ iş organizasyonuna bakıldığında ise din-ahlak-iktisat değerlerinin henüz ayrılmadığı görülür. Fakat modern döneme gelindiğinde şirketler, kooperatifler, ahlakî ve fikrî birlikler, sanat kulüpleri, akademiler, kiliseler, din öğretim kurumlarının ya da hukuk kurumları tamamen birbirinden ayrı ölçüleri, ayrı görüş açıları doğmuştur. Bir toplumda bu durumun meydana gelebilmesi için laikliğin esas alınması gerekmektedir. Ülken'e göre laiklik yalnız dinle devletin birbirinden ayrılması değil, devletle sanatın, sanatla ahlakın, teknik veya fikirle dinin vb. ayrılması demektir. Sosyal kurumların birbirine baskısının söz konusu olmadığı böyle bir ortamda tam anlamıyla fikrin inanca, inancın fikre, devletin sanata, sanatın ahlaka, ahlakın devlete vb. karşı takındığı hoşgörülük ve müdahalesizlik tavrı olan tolerans ortaya çıkacaktır.³⁶²

Toleransın olmadığı toplumlarda fanatizm vardır ki, fanatizm toleransın tam zıttı olarak sosyal kurumlardan birinin diğerini baskı altına almasıdır. Fanatizmi, her sosyal kurumun kendi değer ölçüsü olması gerekirken, bunun inkâr edilip, bütün sosyal kurumlara tek bir ölçü koymak ya da bunu dikte etmek doğurmaktadır. Ülken, fanatizmin yalnız din üzerinden değil, fikir, sanat, hukuk ve ahlak fanatizmi üzerinde görüldüğünü söyler. Ona göre hukukçunun dar bir ufuk içinde bütün sosyal kurumlarda kendi ölçüsüne göre hüküm vermeye çalışması tam bir hukuk fanatizmi,

³⁶² Ülken, **Hâkimiyet**, s. 170.

ahlakçının sanat ve fikir işlerinde tolerans ve çok değerliliği kaybederek ahlakçılık hatasına düşmesi de tam bir ahlak fanatizmidir.³⁶³

Ülken, tarih boyunca zaman zaman fanatizmin, zaman zaman toleransın üstün geldiğini söyler. Tolerans her devirde büyük kurbanlar vererek yoluna devam etmiştir. Ülken Sokrates'in öldürülmesini tolerans için tarihte bilinen ilk örnek olarak gösterir.³⁶⁴

Toplumdaki farklı değer gruplarının birbirini tanıması ve birbirinin gelişimi önünde bir engel teşkil etmemesine imkân tanıyan laik anlayış Türkiye'de uzun uğraşlar sonrası elde edilmiştir. Bu başlığın devamında laikliğin Türkiye'de nasıl doğduğu ve bunun mimarı olarak Atatürk'ün hem laikliğe hem de dine nasıl baktığına Ülken'in gözünden bir değerlendirmeye yer verilecektir.

2.4.3. Laikliğin Türkiye'de Doğuşu

Laik düşüncenin Türkiye'ye resmen Atatürk döneminde girmesinin yanı sıra Hilmi Ziya Ülken, bu düşüncenin Türk topraklarındaki temellerini daha eskiye dayandırır. Anadolu Selçukluları döneminde kurulan medreselerle bu düşüncenin ilk hazırlıkları yapılmıştır.³⁶⁵ Atatürk döneminde laik anlayışın kurulması için atılan ilk adım Osmanlı Hanedanının ve halifelik makamının feshedilmesidir. Ardından oluşturulan Yeni Anayasa, kanunlarıyla laikliği destekler bir nitelikte hazırlanmıştır.³⁶⁶

Ülken, Atatürk'ün laiklik ilkesini Türk siyasî hayatına kazandırma çabasında din karşıtlığının olmadığını söyler. Ülken'e göre, Atatürk sadece dinin siyasete alet edilmemesi gerektiği savunmaktadır. Atatürk pek çok kere İslam dininin laik bir anlayışa sahip olduğunun farkında olduğunu zaten belirtmiştir. Kısacası laikliğin topluma kazandırılması bir din karşıtlığı olarak görülmemelidir.³⁶⁷

Ülken'e göre Türkiye'ye laiklik şu üç aşamadan geçerek yerleşmiştir:

1- Laikliğin ilk örneklerine Tanzimat döneminde rastlanır. Bu devirde çağdaş okul ile medrese, pozitif bilimlerle skolastik düşünce arasında bazen çatışma bazen

³⁶³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 171.

³⁶⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 172.

³⁶⁵ Ülken, "Laiklik", s. 70.

³⁶⁶ Ülken, "Laiklik", s. 71.

³⁶⁷ Ülken, "Laiklik", s. 72.

yan yana gelişme halinde görülmektedir. Fakat çağdaş okulun girdiği yerlerde medreselerin geçerliliği yavaş yavaş yıkılır. Tanzimat'tan sonra kanunlar derece derece yeni ihtiyaçlara ayak uydurmaya başlamıştır. Fıkıhın yerine Mecelle, Şer'i mahkemelerin yerine Nizamî mahkemeler geçmiştir. Bu dönemde Avrupaî görüş tekniğe ve hayatın ayrıntılarına kadar nüfuz etmeye başlamıştır.³⁶⁸

2- Ziya Gökalp 1916'da Şer'îye Mahkemelerinin Adliye nezaretine bağlanmasına ve kanunların lâikleşmesine dair Tanin gazetesinde makaleler yayınlamıştır. Ülken, Gökalp'ın 1922-1923'te önce Diyarbakır'da küçük mecmuada ve sonra başka yazarlarla beraber bir kitap halinde halifelîğe dair yazıları ile laikliğin hazırlanmasında rol oynadığını söyler. Gökalp'e göre halifelik şu safhalardan geçmiştir: Birincisi ilk halifeler zamanındaki seçimli cumhurî halifelik, ikincisi Emevi ve Abbasiler zamanındaki hanedan halini alan sultanî halifelik, üçüncüsü Mısır'da ve Osmanlılarda hükümdarlığa bağlı bir sıfat olan halifeliktir. Gökalp'e göre halifelik bu görevlerini tamamlamıştır ve o ancak İslam milletleri arasında ilmî meseleleri konuşmak üzere kongreler yapan Ümmet hayatına ait gayri siyasî bir başkanlık olabilir. Bu suretle Gökalp'ın tavsiye ettiği halifelik laik bir devletin yanında gölge halinde kalmaktadır. Fakat Osmanlı sultanlarının padişah ve halife sıfatlarını kendilerinde birleştirmeleri, ister istemez halifelîğe dini görev yanında siyasî bir otorite de vermekte olduğu için Gökalp'ın bu teklifini bu şartlarda gerçekleşme imkânı bulamamıştır.³⁶⁹

3- Üçüncü bir adım olarak Atatürk Osmanlı Devleti'ni ve padişahlığı kaldırıncı bu hanedanın ikinci sıfatı olan halifelîği ondan ayırmayı denemiştir. Fakat kısa zamanda tecrübeler bunun imkânsızlığını göstermiş olduğu için padişahlığa bağlı olan bu müessesenin kaldırılması da Atatürk için laik devletin kurulması için bir zaruret haline gelmiştir. Ülken, laiklik için bir ileri adımın, Adliye vekili Mahmut Esat zamanında Şeriye mahkemelerinin tamamen kaldırılması ve medeni kanunun kabul edilmesi olduğunu söyler.³⁷⁰

Laiklik ilkesi Avrupa'da öncelikle fikir özgürlüğünü savunan düşünürlerin artması ve bununla birlikte bu hürriyeti din adına önemseyen ve devletle ilişkisi olmayan bazı kiliselerin destek vermesiyle ortaya çıkmışken, Ülken Türkiye'de

³⁶⁸ Ülken, "Laiklik", s. 72.

³⁶⁹ Ülken, "Laiklik", ss. 72-73.

³⁷⁰ Ülken, "Laiklik", s. 73.

laikliğin hilafet karşıtlığı şeklinde ortaya çıktığını söyler. Avrupa'da laikleşme hareketi Rönesansla başlayan ve demokrasiyle tamamlanan hürriyetler mücadelesinin bir safhasıdır ve toplumun tamamen içinden doğmuştur. Bizde ise Avrupalılaşma ilim zihniyetinin hâkimiyeti, millileşme veya peygamber zamanına dönme cereyanları ile olmuştur ve son derecede ileri bir harekettir. Avrupa'nın Rönesans'tan bugüne kadar ağır ağır gerçekleştirdiği bu hareket bizde kısa bir zaman diliminde uygulanmaya çalışılmıştır. Çünkü bizde laikleşme birçok sosyal devrimlerin sembolü olmuştur. Ülken'e göre her din mensubu kutsal kitabını okuyup anlayabilme imkânına kavuşturulmalıdır ve laiklik bu imkânı vermiştir. Hâlbuki medrese eğitimleri döneminde Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilip halk tarafından okunup anlaşılmasına imkân verilmemiştir. Halkın Kur'an'ı kendisinin okuyup anlayamayacağını iddia eden âlimler zümresi halkın din konusunda taassuba sürüklenmesine sebep olmuştur. Hâlbuki Ülken'e göre İslam dini insanları sürekli düşünmeye, araştırmaya, anlamaya yönlendirir. Bunun göz ardı edilmesi laik anlayışın bu topraklara geç gelmesine sebep olmuştur. Hristiyanlık, Budizm gibi diğer evrensel dinlerin yaygın olduğu bölgelerde, kutsal kitapların kendi dillerine çevrilme faaliyetleri İslam diyarlarına göre daha erken dönemlerde gerçekleştiği için millî edebiyat, milli bilinç erken doğmuş, medeniyetlerin gelişme yolu açılmıştır.³⁷¹

Ülken, Atatürk'ün laiklik ilkesini Türk siyâsî hayatına kazandırma çabasını o dönemde yaşanmış en önemli hadise olarak değerlendirir. Theocratique (teokratik) ve Ortaçağ'dan kalma bir imparatorluk geleneğinin yerine modern zihniyetin ürünü laik anlayışın getirilmesi Türkiye'nin gelişmesi ve çağdaş bir toplum olması adına çok mühim bir adımdır. Ülken, Türkiye'nin kurtuluş mücadelesinin sömürge altındaki pek çok memlekete örnek olduğunu da söyler. Pek çok yakın ve orta doğudan ülke özgürlük adına adımlar atmış olsalar bile, hala eski zihniyetin kalıplaşmış hukukî hükümlerini kesip atamamış, hala bir sürünceme üzerinde bulunmaktadır.³⁷²

Laiklik dinin devlete karışmaması gibi devletin de dine karışmaması, dinin manevî ve ulvî hâkimiyetinin hiçbir şekilde zedelenmemesidir. Atatürk bu önemli hareketin önderliğini yaparken, dinî inanca ve duygulara karşı saygı ve bağlılığını

³⁷¹ Ülken, "Laiklik", ss. 74-75.

³⁷² Hilmi Ziya Ülken, "Önsöz", **Atatürk ve Din**, Sadi Borak, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962, s. 3.

pek çok vesile ile açıkça göstermektedir. Atatürk, Nutuk'ta ve sonraki konuşmalarında gerçek dinî inançlara bağlı kalmış, onlara kuvvetle dayanmış, o devirde daha önce yapıldığı gibi yanlış inançlara, hurafelere, Ortaçağın sakat zihniyetine, skolastik düşünceye, taassuba (fanatizme) hücum etmiş ve bunları din perdesi altında devam ettirmek isteyen, zaten çökmüş olan sakat kurumların kalıntılarını ortadan kaldırmıştır. Laiklik asla dinsizlik değildir. Hatta laiklik sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için hakikî dindarlığın gelişmesine imkân tanımıştır.³⁷³

Laikliğin toplumda din karşıtlığı olarak lanse edilmesi, onun topluma açıklanmasını zorunlu kılmaktadır. Ülken buradan hareketle Laikliğin Türkiye'ye yerleşmesini hem kademe kademe açıklamakta hem de bunun toplum düzeni için gerekliliğini ortaya koymaktadır. Laiklik Ülken'e göre bir din karşıtlığı olmamakla birlikte dinin özgürce yaşanabilmesi açısından bir teminat işlevi görmektedir. Toplamların yükselebilmesi için teknik, fikir, sanat her alanda  zg r düşüncenin toleransa ihtiya ı vardır. Atatürk bu gerçeğinin farkında bir lider olarak Türkiye'nin kurulabilmesi ve yükselebilmesi için laik anlayışı olmazsa olmaz g rm   t r.

2.5. HÂKİMİYET

Hâkimiyet diğ r bir ifadeyle egemenlik kendinden başka hiçbir şey tarafından belirlenmeyen, nedeni kendinde olan, yetkisini yetkisinden alan, rakibi olmayan, kendisi dışında başka bir güç tarafından y nlendirilemeyen anlamında bir iradeye karşılık gelmektedir.³⁷⁴ Hâkimiyeti, millî bir hâkimiyet olarak ele alan Hilmi Ziya  lken, buna göre o millete ait her türlü değ r alanının gelişmesine imkân tanıyacak bir i  organizasyonu oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu başlıkta  lken'in h kimiyete y klediğ  anlam, toplumlarda görülen hâkimiyet biçimlerinin incelenmesi ve kurulması arzu edilen i  organizasyonunun niteliğ  ele alınacaktır. Ayrıca  lken'in din-siyaset ilişkisi bağlamında hâkimiyetin kaynağında din unsurunun olup olmadığı tespit edilecektir.

³⁷³  lken, " ns z", s. 4.

³⁷⁴ Can, **Siyaset Felsefesinin Problemleri**, s. 111.

2.5.1. Hâkimiyetin Tanımı

Hâkimiyet yalnızca insanda oluşan ve insanın iş organizasyonu kurmasını sağlayan bir güçtür. İnsanı diğer varlıklardan daha ileri bir seviyeye götüren iş organizasyonu hâkimiyetle birlikte kurulmaktadır. Hâkimiyet ilk başta hâkim olan ve hükmedilen ile ilgili bir kavram gibi görünür ve bundan dolayı zaruretlerden kurtuluş veya hürriyetin doğuşu şeklinde tanımlanır. Oysaki Ülken, Hegelciliğin etkisi altındaki Marksizmin bu tanımını eksik bulur. Ülken, hâkimiyette zaruretler ve hürriyeti birlikte bir değişim içerisinde görür.³⁷⁵

Ülken, insan dışındaki bütün canlı varlıkların içgüdüleriyle kendi devam şartlarını hazırladığını, biyolojik içgüdüsünün sınırlarının dışına çıkamadığını söyler. Sadece insan bütün şartlara göre değişen şeyi meydana getirmektedir. İşte bu da insanın hâkimiyet gücüne sahip olmasından ileri gelir.³⁷⁶ İnsanda üç farklı hâkimiyet biçimi görülür. Bunlar:

(1) İnsanın teknik, bilgi, bütün değerlerle doğaya hükmetmesi şeklinde ortaya çıkan hâkimiyettir. İnsan icatları ve keşifleri ile doğayı kendi hizmetinde kullanır.

(2) İnsanın ortaya çıkardığı icatları ile (silah, disiplin, eğitim vb.) başka insanlara hükmetmesi şeklinde ortaya çıkan hâkimiyettir. Bu durumda Ülken toplumda hükmedenler, hükmolunanlar diye sınıfların ortaya çıktığını söyler.

(3) İnsanın eğitimle kendi kör eğilimlerine, içgüdülerine hükmetmesi şeklinde ortaya çıkan hâkimiyettir. İnsan iradesi ve akli ile arzularının önüne geçer ve iç hayatında zenginliği kazanır.³⁷⁷

İnsan hükmedici gücü ile hayvan türü gibi birbirini gıda olarak görmez, fakat köleleştirerek alet haline getirebilir. Ancak hâkimiyetin gelişmesiyle birlikte insan alet olmaktan çıkıp “kişi” haline dönüşmüştür. Ülken’e göre insanın insanı kişi olarak görmesi de gerçek ahlaka başlangıç olmuştur.³⁷⁸

Arkaik veya gelişmiş olsun, nerede insan varsa orada bir hâkimiyet biçimi dolayısıyla bir iş organizasyonu vardır. Ülken, insanın yeryüzündeki türlü manzaralarını dikkate almadan insanların oluşturduğu iş organizasyonlarının

³⁷⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 27-28.

³⁷⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 28.

³⁷⁷ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 28.

³⁷⁸ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 28.

mahiyetini anlamının mümkün olmadığını düşünür. Felsefî antropoloji, kültür antropolojisi insanı ve toplumsal yapıyı anlamada bize yardımcı olacaktır. Ülken, bu iki bilimin tamamlayıcılığından ortaya çıkan çok kültürlü hümanizm anlayışıyla yeryüzünde hâkimiyetin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan iş organizasyonlarının anlaşılabilirliğini ileri sürer.³⁷⁹ Bu tamamlayıcılık ilkesini Ülken'in daha önce Descartes'tan esinlenerek kullandığını dile getirmiştik.

İşin olduğu her yerde iş organizasyonu vardır ve her iş organizasyonu, bütün değerler sistemini yani kültürü kapsayan bir üretim organizasyonudur. Kültür bütününe dayanmayan teknik bir işten bahsedilemez. Ülken'e göre, bu sebeple her üretim teknik olduğu kadar estetik, fikrî ve ahlakîdir. Ayrıca her üretim dil, hukuk, iktisat normları çerçevesinde oluşur. Yeryüzündeki bütün insanlar hâkimiyet şekillerini, iş organizasyonlarını kendi şartlarına göre oluştururlar.³⁸⁰

Ülken'e göre hâkimiyet zorunluluklar ve hürriyeti bir arada bulundurur. İnsan hem kölelik, disiplin, idare edilme şeklinde bir zorunluluğa hem de yakın çevreden kurtulma, insanlara ve kendine disiplin koyma, kendine hâkim olma şeklinde bir hürriyete sahiptir.³⁸¹ Bu durum birbirinin zıttı gibi görünmekle birlikte Ülken'in bu zorunluluklar ve hürriyetin bir arada birbirini destekleyerek bulunabileceğine dair iddiası daha önce bahsini ettiğimiz şartlı hürriyet anlayışıdır.

Ülken'in siyaset felsefesinin temeline oturttuğu hâkimiyet anlayışının geçmişten günümüze hangi manzaralardan geçerek geldiğine değinmekte fayda vardır.

2.5.2. Hâkimiyet Şekillerinin Evrimi

Hilmi Ziya Ülken'e göre üretimin bütün dalları ile verimli olduğu bir yerde kültürel sosyal hayatın siyasî ifadesi olan hâkimiyet orada tamdır. Eğer üretim sisteminde teknik aletlerin yapımının yanı sıra, özgün sanat eserleri ortaya çıkabiliyorsa ve bu üretimleri destekleyecek bilgi dalları kuruluyor, bu üretimler hukuk kuralları ile korunuyor, üretim şekilleri her türlü dil ifadelerini alabiliyor ve üretim biçimleri arasında bir ahenk oluşabiliyorsa bu üretim biçimleri ne kadar basit

³⁷⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 28-29.

³⁸⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 30.

³⁸¹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 31.

olursa olsun kendi bünyesi içinde yetkin bir hâkimiyet biçimine ulaşmıştır. Arkaik toplumların üretim biçimleri arasında bile eğer bu ahenk ortaya çıkmışsa hâkimiyetin yakalanmış olduğu söylenebilir.³⁸² Ülken, Trobriand adalarında yaşayan halkı ve ilkel Avustralya kabilelerini hâkimiyeti yakalamış arkaik toplumlara örnek olarak gösterir.³⁸³

İlkel üretim sistemleri eğer her türlü temastan uzak kalırlarsa yaratma güçlerini kaybederler, daha üstün bir üretim sistemi tarafından sürdürüldükleri zaman tabiatın elverişsiz sahalarına çekilirler. Böyle bir durumda iş organizasyonu yetmez bir üretim seviyesine düşer, yalnız tüketim için üretim yapılmaya başlanır. Kültür kendini aşma gücünü kaybederse, eski aletleri, eşyaları ve mitoslarıyla donmuş bir hayat içine girer. Ülken bu donmuş, kapalı kültür haline gelmiş toplumları, kendi içinde değişme ve gelişme gücünü kaybetmemiş arkaik kültürlerden daha şanssız görür ve yerli Hint kültürlerinin bir kısmını, Batı tekniği önünde gerilemiş bir takım İslam kültürlerini, yerli Amerika kültürlerini bu kültür çevrelerine örnek olarak gösterir. Ülken bu kültürlerin bu duruma düşmelerinin de sömürgecilik faaliyetlerinden kaynaklandığını ileri sürer. Bu kapalı kültürler çok defa yaratıcı devirlerine ait hatıraları içinde yaşar, onunla övünür ve bu geçmişte yaşamayla kendilerini kurtaracaklarını düşünürler.³⁸⁴

Ülken yaratıcılığını kaybetmiş kapalı kültürlerin aslında her türlü temastan uzak kalamayacaklarını da ileri sürer. Başka kültürlerle ait üretimler ister istemez içlerine girecek ve bunu imal edemeksizin, hazır olarak kullanacaklardır. Ülken'e göre, bu durumda toplum tam kapalı kültür olmaktan çıkıp, ikiye bölünecektir. Toplumun bir kısmı donmuş eski kültürde kalacak, bir kısmı ise yaratamadıkları yeni kültür ürünlerini kullanacaklardır. Ülken bu duruma da Batı ile temasta olan Asya ve Afrika ülkelerini örnek verir. Bu çift cepheli kültür çevreleri yerli-yabancı ayrımındaki durumdan daha derin bir fark içindedirler. Dışarıdan gelen yabancıyı benimsemek o kadar zor değilken, donmuş kültürüne sahip çıkan kesim diğer kesime formalist gözüyle bakıp daha çok yadırgayabilir. Aynı şekilde taklitçi ve tüketici formalist zümre de donmuş kesime geri, primitif gözüyle bakabilir. İki tabaka

³⁸² Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 151-152.

³⁸³ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 152-153.

³⁸⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 154.

arasında kaynaşma imkânsız bir hale geldiği için kültür yaratıcılığı tamamen ortadan kalkar.³⁸⁵

Toplumun iki hayat tarzına ayrıldığı, kurumlar arası dengenin kaybolduğu zamanlarda hâkimiyetin yerini tahakküm ve fanatizm şeklindeki marazî şekillerin aldığı görülür. Bu marazî şekillerin oluşmasında rol oynayan faktörleri Ülken, iç ve dış faktörler olarak iki ayrı grupta inceler³⁸⁶:

(1) Toplum içi faktörler: Ülken toplumun bütünlüğünü öncelikle *cinsî fark* ile kaybettiğini ileri sürer. Kadına karşı bu tahakküm sisteminde kadın sadece dokunulamaz değil aynı zamanda sosyal hizmet göremez ve sosyal faaliyetlere katılamaz görülür. İlkel kavimlerden itibaren kadına karşı tahakküm çeşitli şekillerde görülmüştür. Hint, İran, kadim İsrail’de kadına bir eşya, alet gözüyle bakılması söz konusudur. Ülken, Yunan-Roma’nın bu çözölmeyi aşmaya çalıştığını söyler.³⁸⁷ İç tahakkümün bir diğer şekli ihtiyara ve çocuğa karşı olandır. Paganizm ve primitif toplumlarda beden gücü değerlerin mihveri olarak görüldüğü için savaşa, deniz ve kara avına katılamayan ihtiyar ve çocuk kesimi değersiz görülür ve toplum dışına itilir. İslam, Budizm ve Hristiyanlık gibi dinlerde ise merhamet kavramının gelişmiş olmasıyla kuvvetlilerin yanında zayıfların da korunduğu görülür.³⁸⁸

(2) Toplum dışı faktörler: Hâkimiyetin toplumlar arası devam edebilmesi için her toplumun kendi bünyesini koruyan, bir zümreler birliğinin kurulması önemlidir. Örneğin: Klanlar arası münasebeti düzenleyen potlaç (değişim sistemi) ve zamanımız demokratik sistemlerinin oluşturmaya çalıştığı Ortak Pazar sistemi bu çabanın ürünleridir. Zümreler birliği kurmak yerine toplumda bir grubun diğer bir gruba kendi hâkimiyetini kabul ettirmesi durumunda tahakküm ortaya çıkacaktır. Tahakkümü meydana getiren toplum dışı sebepler kölelik, ücretli askerlik, metequeliktir (yabancılık).³⁸⁹

Dış tahakkümün ilk şekilleri geçici veya devamlı istilalar şeklindedir. Devamlı istilalar neticesinde istila edilen yerlerdeki halk, istilacı kültürün hâkimiyeti altına girer. Örneğin: Suriye, Irak ve Afrika’nın Araplaşması, Kuzey İran ve Anadolu’nun Türkleşmesi, Kuzey Avrupa’nın Cermenleşmesi gibi. Ülken, bazen

³⁸⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 155-156.

³⁸⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 157.

³⁸⁷ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 157-158.

³⁸⁸ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 158-159.

³⁸⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 160.

istila edenlerle istilaya uğrayanların tam kaynaşmasından yeni toplum bünyelerinin, yeni iş organizasyonlarının ortaya çıktığını görebileceğimizi de söyler. Yakın Avrupa milletlerinin doğuşu Ülken'e göre bunun en bariz örneğidir.³⁹⁰

Vahşi toplumlar, savaşlarda tutsakları kılıçtan geçirmek suretiyle toplu imha yöntemini kullanmışlardır. Biraz daha ileri toplumlarda ise sürgün etme ya da köleleştirme sistemleri kullanılmıştır. Köleleştirme, imha ya da sürgün şekillerinden daha fazla yaygınlaşmıştır. Köleler bir üretim aracı olarak görülmüş, bir eşya, bir hayvan konumuna getirilmiş, hayatlarını kaybetme pahasına ağır işlerde çalıştırılmış ve ölmeleri durumda bir sorumluluk bile aranmamış, zamanla aile mülkiyeti halini almıştır. Aristoteles *Politika* adlı eserinde aileyi karı-koca, çocuktan ve köleden mürekkep bir zümre olarak tanımlaması bunun en bariz örneğidir. Köleliğin aile mülkiyetine geçmesi zamanla azatlı kölelik kurumunu meydana getirmiştir. Örneğin İslam'daki mevalî halk bunlardandır.³⁹¹

Toplum dışı tahakkümün daha ileri iki şekli meteque'ler (yabancılar) ve koloni halkının doğuşudur. Metekler İlkçağda yabancıların site yanında ticaret için bir araya gelerek bir topluluk oluşturmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Metekler hiçbir şekilde sitelilik haklarından yararlanamamış, hatta aşağı ve güvenilmez olarak görülmüşlerdir. Ülken, meteklerin zamanla zenginleşerek nüfuzlarını artırdıklarını ve zamanla hâkimiyeti ele geçirebilecek kuvvete geldiklerini söyler. Meteklerin kurduğu ticarî devletler ilerleyen zamanlardaki kolonizasyon faaliyetlerinin başlangıcı sayılabilir. Kolonizasyon çağdaş toplumlara gelindiğinde iktisadî, siyasî yayılışın yeni şekli olmuştur.³⁹²

Kolonileştirme Ülken'e göre çağdaş bir tahakküm sistemidir. Hammadde arayışı ve bu hammaddeyi üretilmiş madde haline getirerek yine hammaddenin temin edildiği memleketlere zorla satma şeklinde ortaya çıkan kolonizasyon hareketleri, demografik taşma, iklim ve sağlık şartlarının yetmezliği, kürek mahkûmlarının yeni hayat sahası araması, üstün üretim mahsullerinin satılacağı mahreç arayışı gibi sebeplerden kaynaklanmıştır. Ülken, kolonizasyon hareketlerinin Amerika, Avustralya ve Güney Afrika'da yeni bünyeler oluşturmak suretiyle başarılı olduğunu

³⁹⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 160-161.

³⁹¹ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 163-164.

³⁹² Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 164-165.

ancak Kuzey Afrika ve Çin Hindistanında ise mukavemetle karşılaştığını ve amacına ulaşamadığını söyler.³⁹³

Ülken'in açıklamalarından yola çıkarak hâkimiyetin ilkel toplumlardan gelişmiş toplumlara varıncaya kadar her toplumda ortaya çıkabileceği görülmektedir. Gelişmişlik ya da ilkeliğin bir engel teşkil etmediği hâkimiyette önemli olan toplumdaki teknik, ahlak, fikir, sanat, din vb. alanlarda her birinin kendini geliştirebilme imkânı bulmasıdır. Hâkimiyetin bozulmadan bu imkânın teminatı da ahlaktır.

2.5.3. Hâkimiyet ve Ahlak

Ülken, bir iş organizasyonunda işlerin teknik kurallara ve bilgiye uygun şekilde yapılmasının yeterli olmayacağını, yöneticiler ve iş adamlarının birbirlerini aldatmadan iş yapmaları gerektiğini söyler. Yani ahlakî tutumun ön planda olması önemlidir. Tahakkümün olmadığı, düzenli bir iş organizasyonunda insanlar arası münasebetler ahlak değerine uygun gerçekleşir. Bununla birlikte Ülken, tam hâkimiyetin gerçekleştiği iş organizasyonlarında sahtekârların türeyebileceğini ve hatta fark edilene kadar ciddi zararlar oluşturabileceklerini de söyler. İnsanlar huy, karakter, yetiştirme biçimi ve ahlak bakımından farklı olurlar ve bazen yetkiler ehil olmayanların eline geçebilir.³⁹⁴

Ülken, özellikle Marksist ve kapitalist sistemlerde örf ve adetlerle normatif ahlakın karıştırıldığına ve bu yüzden ahlakın geri plana itildiğine dikkat çeker. Hâlbuki örf ve adetler zaman içinde ve toplumdan topluma değişiklik gösterir. Eskiden iyi sayılan bir uygulama bugün kötü görülebilir. Ancak ahlakın kökeninin tabulardan ve cinsî hayattan geldiğini iddia edenler, giyim kuşam tarzı, cinsî münasebet tarzı değişince ahlakın da değiştiğini iddia ederler. Ülken bu durumları ve nezaket kurallarının ifade tarzlarını normatif ahlaka dâhil etmez. Çünkü örf ve adetlere giren bu uygulamalar değişirken, normatif ahlak kuralları toplumdan topluma, çağdan çağa değişiklik göstermez. Ülken hiçbir toplumda korkaklığın,

³⁹³ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 165-167.

³⁹⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 97.

sahtekârlığın fazilet ya da doğruluğun, cesaretin, adil olmanın faziletsizlik olarak görüleceğine ihtimal vermez.³⁹⁵

Ülken ayrıca hiçbir çağda ve hiçbir kültürde insanların ahlak bakımından eşit seviyede olamayacaklarını söyler ve ahlak mertebeliliğini çözüm olarak ileri sürer. Mizaç ve bünye farkları, öğrenim, eğitim ve yetiştirme farkları insanları ahlak bakımından derecelendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Her iş organizasyonunda normatif ahlak birinci roldedir ve bilgi ve teknik doğruluğu, estetik zevklilik, hukuk kurallarına bağlılık, doğru düşünme, doğru yazma ve iş organizasyonunun düzgün işlemesi ahlakî normların hüküm sürmesi ile sağlanır. Ülken bu yüzden iş organizasyonunda salâhiyetler ve ödevlerin ahlakî mertebelere göre dağıtılması gerektiğini savunur. Bu şekilde oluşturulan iş organizasyonları başarılı ve verimli olacaktır.³⁹⁶

Ülken hâkimiyeti tolerans, hürriyet, düzen ve gelişme olarak tanımlamaktadır. Bu gelişme, tarihin dönüm noktalarında birçok faktörün bir araya gelmesiyle ani değişme, çökme, parçalanma veya üstün yeni bünye alma halinde olabilir. Değişmeler eğer üst, yani yeni bir dünya yaratıyorsa devrim şeklinde ortaya çıkar. Fakat kültür bünyeleri içinde devrimlere çok nadir rastlanmaktadır.³⁹⁷ Bir sonraki başlıkta ani değişme, çökme, parçalanma şeklinde hâkimiyetin bozulduğu durumlara göz atabiliriz.

2.5.4. İş Organizasyonu

Ülken, insanın bütün olarak görülebilmesi için, insanın iki ayrı yönünü inceleyen psikoloji ve sosyolojinin bir bütünlük içerisinde hareket etmesi gerektiğini düşünür. Ülken, bu iki görüşün birbirinin diline aktarılabilmesi noktasında da Descartes'ın astronomi ve fiziğe ait açıklamalar için icat ettiği *sürekli-süreksiz diline tercüme etme metodunun* insan ilimlerine uyarlanarak kullanılmasını önerir.³⁹⁸

³⁹⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 98.

³⁹⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 98.

³⁹⁷ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 100.

³⁹⁸ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 43, 57.

Ülken bu metot üzerinden kültür bütününi oluşturan iş organizasyonunu şu şekilde ele alır. İş organizasyonunu oluşturan üç unsur vardır. *“Bunlar; işleyenler zümresi, iş disiplini ve bu disiplini devam ettiren kimseler veya kanaatlerdir.”*³⁹⁹

1) İşleyenler zümresi: Toplumda iş vasfı olmayan çocuklar, ihtiyarlar ve sakatlar ayrı tutulmakla birlikte, bizzat işe katılanların oluşturduğu zümredir. Ülken, işleyenler zümresinin tarih boyunca genç-ihtiyar, kadın-erkek, yine erkeklerin kendi aralarındaki farklı iş kolları, kuvvet hiyerarşisine dayanan farklı iş kolları gibi çeşitli gruplara ayrıldıklarını söyler. Hatta kuvvet hiyerarşisinden esirler tabakası doğmuş ve bir kısım insanlar kendisi için üretim yapmaktan ziyade başkası için üretim yapar bir konuma getirilmiştir.⁴⁰⁰

2) İş disiplini: İlkelerde tabu şeklinde görülen iş disiplini, kurulan düzenin bozulmaması açısından konulan emir-yasaklar sistemidir. Ülken, daha ileri toplumlarda dahi yasakları yıkmak iddiası ile ortaya çıkan sosyal devrimlerin başka kısıtlamalar getirerek yine bir emir-yasaklar sistemine dönüştüğünü, yasakların bulunmadığı bir toplum şeklinin ancak anarşistlerin icat ettiği soyut bir kurgu (fiction) olabileceğini söyler.⁴⁰¹

3) İş disiplinini devam ettiren kimseler ve kanaatler: Ülken, iş disiplinini devam ettiren kimseler ve kanaatleri H. F. Jordan'ın yeni organizizm (neo-organiciste) görüşüne dayanarak açıklamayı uygun görür. *“Yeni organizizm görüşü toplumdaki potansiyeliteleri “karşılıklılık” prensibine dayanarak açıklar. Potansiyeliteler mekanik unsurlar gibi değil, karşılıklı tesir eden dinamik potansiyeliteler gibi demografik faktörlere dayandırılarak açıklanması önemlidir.”*⁴⁰² İş disiplinini devam ettiren kimseler ve kanaatler karşılığını sosyal sembollerde bulur. Ülken, bu sosyal sembolleri, organlaşmış sosyal semboller ve organlaşmamış, fazla hareketli, istikrarsız sosyal semboller olarak iki grupta değerlendirir: *“Organlaşmış sosyal semboller bünyeleşmiş toplumlardaki örf ve adetlerde kalıplaşmış, kurumlarda organlaşmış olan kolektif şuur manzaralarıdır. Hareketli kamu sanıları, sosyal idealler, sloganlar veya propagandaların sürüklediği*

³⁹⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 58.

⁴⁰⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 58.

⁴⁰¹ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 59.

⁴⁰² Ülken, **Hâkimiyet**, s. 61.

istikrarsız halk şuuru hareketleri ise organlaşmamış, fazla hareketli, istikrarsız sosyal sembollerdir."⁴⁰³

Her toplum bir iş organizasyonudur ve erkek, kadın, genç, yaşlı toplumdaki herkes iş organizasyonuna katılan işçilerdir. Toplumda işler işçilerin yetiştirme derecesine ve kalitelerine göre birçok derecelere ayrılır. Ülken iş tasnifinde, pratik faydası olan, dolaylı olarak pratik faydası olan ve pratik faydası hiç olmayan şeklinde bir ayırım yapıldığını ve pratik faydası olan işin toplumlarda daha önemli görüldüğünü söyler. Fakat bu ona göre bir yanılgıdır. Bir fabrika işçisi direk pratik faydaya yönelik çalışır farz edilir ancak işi verimli kılan aslında makine mühendisidir. Çünkü makineyi icat eden odur. Hatta pratikle en az ilgisi bulunan metot ve düşünce kurallarıyla uğraşan filozof kesim, teori adamlarına istikamet vermesi sebebiyle en üst konumdadır. Bilgi ufku en dar olan, burada pratik işle uğraşan kimsedir. Ülken bu seviyedeki kişilerin yalnız kendi çıkarını elde etmek amacıyla olduğunu söyler. Bilgi ve teknik alanındaki iş seviyesi yükseldikçe kişinin ufku da daha genişleyecek, daha uzak hedefleri görme imkânı bulacaktır.⁴⁰⁴ Ülken bu derecelendirmeyi sanatta (güzel sanatlar, müzik gibi) da bu şekilde görür.⁴⁰⁵ Ancak bu derecelendirme din alanına tatbik edilmek istendiğinde Ülken, bu değerlerin eski çağlarda keramet devleti şeklinde görülen tahakküm şekline geri dönme riski oluşturabileceğini söyler. Çünkü halka üstün seviyede din anlayışını (tasavvuf, panteizm, tabiat dini) anlatmak kolay değildir. Derviş eğitimi, tarikat devleti görüşünün yeniden ortaya çıkmasına sebep olabilir.⁴⁰⁶

Her iş organizasyonu bir takım ahlakî değerler çerçevesinde oluşturulur. İş organizasyonunu şekillendiren ahlak çevresi bazen donmuş kaideler (örf ve adetler, eskimiş kanunlar) halinde olabilir. Hayat ve iş tarzı değişikliğe uğradığında işçi ve donmuş kaideler çatışır. Bu durumda kaidecinin yenileşmeye gitmesi gerekmektedir. Bazen iş hayatı kendini aşan ve içinde bulunduğu şartları hesaba katmayan radikal bir kaidecilikle de çatışabilir. Bu durumda da Ülken, radikal kaidecinin insanî araştırmalara dayanarak iş ile kural arasındaki boşluğu doldurması gerektiğini söyler. Ülken her iki kaidecilik arasında dinamik geleneklere dayanan bir ahlak-hukuk

⁴⁰³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 63.

⁴⁰⁴ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 320-321.

⁴⁰⁵ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 321-322.

⁴⁰⁶ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 322.

sisteminin iş hayatını daha kolay şartlandıracağını ileri sürer ve gelenekleri, donmuş kaidelerden ayrı tutar.⁴⁰⁷

İş hayatının oluşturulmasında ahlakî kanaatin farklı yorumlarına rastlanır. Bunlar: Ahlakî kanaatin örf ve âdetin kaideciliği ile karıştırılması, ahlakî kanaatin dinamik gelenek olarak ele alınması ve ahlakın yalnız kanaat değil, eylem olarak ele alınmasıdır.⁴⁰⁸

Ahlakî eylem, kişiler arası ilişkiyi belirleyen aşkın değer olması bakımından bütün iş çeşitlerinin şartı olmakla beraber, kişilere görev yüklemesi yaptığı için aynı zamanda kendi de bir iştir. Ülken eğitim-öğretim, ordu ve memurluk teşkilatlarını hem sosyal görevler hem de sosyal işler olarak addeder. Çünkü askerin vatan savunması bir görevse de, bu savunmayla yurt üretimini arttırması bir iştir. Ülken bu üç zümreyi toplumlarda kritik görevlerde görür, hatta sisteme başkaldırlarda bazen çok etkili olurlar. Bundan dolayı Ülken, öğretmenlerin, askerlerin ve memurların siyasete karışamayacağı düsturunun bu zümreleri pasifleştirmek için uydurulduğunu ileri sürer. Dolayısıyla öğretmenlerin ihtisas ordusu şeklinde yetiştirilmesi, askerlerin tabiat ve insan ilimleriyle donanmış bir ihtisasla eğitilmesi, memurların kâtiplikten çıkarak büyük ihtisas teşkilatı haline gelmesinin, sağlam bir iş organizasyonunun gerçekleşmesinde önemlidir.⁴⁰⁹

Ülken toplumda bir de “tufeyli” olarak adlandırdığı hiçbir işe sahip olmadan yaşayan tüketici bir grubun bulunduğundan bahseder. Bu tufeyli grup ne bir iş yapar, ne işi teşkilatlandırır, ne de iş seviyesini yükseltecek kafa ve ruh işinde bulunur. Bu tufeyli grup gasp eseri mülklerinde yaşar, arsa fiyatlarının yükselmesinden nemalanır, faiz biriktirir. Ülken, eski toplumlarda bir kısım soyluların, rahip ve hanedanların hiçbir işi olmayan bu gruptan sayılabileceğini söyler. İyi teşkilatlanmış bir endüstri devletinde bu tufeyli grupla mücadele edilmektedir. Fakat Ülken, mutlak özgürlük anlayışının bu mücadeleye zarar verdiğini düşünür. Bu zümre işi ve köylü adına tahakkümü elinde tutan politikacı zümredir. Ülken *“Bu zümrenin ortadan kaldırılmasını devrimle değil, bir sosyal planlama ile yapmalıyız”* der.⁴¹⁰ Bu çözüm

⁴⁰⁷ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 323.

⁴⁰⁸ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 324.

⁴⁰⁹ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 325-326.

⁴¹⁰ Ülken, **Hâkimiyet**, ss. 327-328.

de herkesi seviyesine göre sorumluluklarla donatan ve sosyal kurumlar bütününe dayanan mertebeler devleti anlayışındadır.

Hilmi Ziya Ülken'in eserlerinden anlaşıldığı üzere toplumda teknik, fikir, ahlak, sanat, din gibi her alanda özgün bir gelişmenin temin edilmesini amaçlayan hâkimiyet anlayışı, bu bölüm içerisinde Ülken'in gözünden ele aldığımız adalet, hürriyet, demokrasi, laiklik gibi siyasî kavramların ortak bir tezahürüdür.

Ülken de Farabi gibi hâkimiyetin kaynağını dinde görmez. Farabi, dinin değişen koşullara göre değişmezlik içermesi ve farklı dinî inançlara sahip farklı grupların bir arada tek bir din çatısı altında yaşamasının imkânsız olması sebebiyle⁴¹¹ hâkimiyetin kaynağını millet anlayışında görür. Ülken'de aynı şekilde hâkimiyeti toplumdaki bireyleri ortak paydada bir araya getiren millî değerlerde görmektedir.

İkinci bölümde ele aldığımız adalet, hürriyet, demokrasi, laiklik, hâkimiyet kavramları geçmişten günümüze toplumsal ve siyasal hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır. Bu değerler, özellikle son dönem yönetim anlayışlarında daha çok ön plana çıkmaktadır, ancak henüz istenilen seviyede, toplumsal ve siyasal hayata kazandırılmamıştır. Görüldüğü üzere Ülken bu siyasî kazanımların elde edilebilmesi için yollar, yöntemler göstermektedir. Öncelikle bu kavramların mahiyetini, ortaya çıkışını, toplumlarda aldıkları değişik şekilleri ele alan Ülken, daha sonra toplum hayatına nasıl kazandırılacağını açıklar, geliştirdiği çözüm önerilerini sunar. Örneğin adaletin uygulanmasında yararlık-ödev düzeni ya da hürriyette şartlı hürriyet uygulaması bu siyasî kazanımlarla ilgili sunduğu birkaç çözüm önerisidir. Ayrıca Ülken, İslam dinini insan ve ahlak anlayışında gerçekçi bulduğu için adaletin, hürriyetin, demokrasinin, laikliğin anlaşılmasında ve uygulanmasında Kur'an'dan ve Hz. Peygamberin hayatından örneklerle destekler. Ancak bütün bir bakış açısı yakalamaya çalışan düşünürümüz tek bir gerçeklikten yola çıkmaz, bu siyasî kavramlarla ilgili değerlendirmelerini bütün bilim dalları ışığında daha etraflıca yapar. Bir sonraki bölüm özellikle bu siyasî kazanımların toplum hayatına kazandırılması noktasında nasıl bir zemin oluşturulması gerektiği ile ilgilidir.

⁴¹¹ Farabi, *Es-Siyaset'ül-Medeniyye*, s. 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE SİYASETTE EĞİTİMİN ROLÜ

Son olarak bu başlıkta Hilmi Ziya Ülken'in mertebeler ahlakına dayanan toplum düzeninin nasıl hayata geçirileceği ile ilgili çözüm önerileri ele alınacaktır. Birey ve toplumun gelişmesinin yolu elbette öncelikle eğitimden geçer. İlk olarak Ülken'in özellikle milli eğitime dayanan bir politikayla sürdürülmesini istediği eğitim anlayışına değinilecektir. Ardından millet olma bilincinin geliştirilmesi, Batının bu konudaki örnekliği bu başlık altında tartışılacaktır. En son olarak da çalışmanın başından itibaren çeşitli kavramlarda izini sürdüğümüz mertebeler ahlakına dayanan devlet yapısı ve ideal devlet adamı din-siyaset ilişkisi bağlamında ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.1. MİLLÎ EĞİTİM POLİTİKASI

Hilmi Ziya Ülken, eğitimi dört dereceli bir çaba olarak görür. Buna göre insan, öncelikle eğitimle hayal ve kuruntularından kurtulur. İkinci olarak, eksiklik ve çirkinlikleri görür, üçüncü olarak kadercilik anlayışından kurtulur ve son olarak da gösterdiği çabayla ideal değerlere ulaşarak gücünün aşk ahlakında ortaya çıktığını ve değer bulduğu sonucuna ulaşır. Ülken'e göre eğitim, insan ruhunu korku, endişe, sabırsızlık, bilgisizlik gibi zincirlerden kurtarmak ve ona bir yön vermektir.⁴¹² Bu başlık altında Ülken'in mertebeler ahlakına dayanan toplum düzeninde eğitime nasıl bir işlev yüklediği tartışılacaktır. Ulusların ancak kendi köklerine dayanarak küresel dünya hareketinin emperyal amaçlarından kurtulabileceğine inanan Ülken'in eğitime millî bir politikayla yaklaşması söz konusudur.

3.1.1. Millî Eğitim

İnsan bütün varlıklar arasında iradesini kullanarak çevresine ya da kendisine etki edebilen ve bazı değişimler geçirmesine neden olabilen bir varlıktır. Ancak Ülken insanın bu etki edebilme gücünün sınırlı olduğunu, söz konusu toplum gibi

⁴¹² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 248.

daha geniş çapta bir grup olunca bu etkinin sınırlı olduğunu söyler. Burada insanı sınırlayan şey insan iradesini aşan tabiat kanunlarıdır. O halde insan bu tabiat kanunlarını iradesi yetmiyorsa nasıl yönlendirir? Ülken, tabiat kanunlarının göz önüne alınarak eğitimin topluma güdümlü teşkilat ve planlaştırma yoluyla topluma etki edebileceğini ileri sürer. Bundan dolayı insanın bir şeye etki edebilmesi için öncelikle o şeyin bilgisini elde etmesi gerekmektedir. Edindiği bilgi ölçüsünde bir şeye etki edebilecektir. Örneğin: İnsanın, tabiata etkisi onun hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğu kadarıyladır. Fakat insanın yine kendisi gibi irade sahibi bir varlık olan insanlardan oluşmuş topluma etki etmesi, tabiata etki etmesinden daha farklıdır. Sadece bilgisini edinmek yetmeyecektir. Yönlendirme yapması da gerekmektedir. Ülken'e göre bu noktada planlaştırılmış bir eğitim insanları belli bir doğrultuya yönlendirmek için insanın elindeki en büyük silahtır.⁴¹³

Toplum sabit ve statik bir yapıda değildir, sürekli zamana bağlı değişim geçirir. Toplumun geçirdiği her evrime göre hedeflediği ideal de değişiklik göstermektedir. Bundan dolayı Ülken millî eğitimle sadece ferdi topluma uyumlu hale getirmenin amaçlanmadığını, onun değişen zamana göre hedeflediği ideali gözden geçirerek fertleri bu ideale yaklaştırmak amacıyla olması gerektiğini ileri sürer.⁴¹⁴

Hilmi Ziya Ülken, toplumların cemiyetleşmesi, siyasal örgütlenmesi ya da insanın bugünkü modern mahiyetine gelinceye kadar geçirdiği değişim aşamalarını ele aldığı gibi eğitim konusunda da bunlara paralel geçilen aşamaları şöyle dile getirmiştir. İlkçağ eğitiminde amaç “bilge (sage)” yetiştirmek, Ortaçağ dinî eğitimde “veli (saint)” yetiştirmek, saltanat eğitiminde “liyakatli adam (honnete homme)” yetiştirmekti. Millî eğitimde ise tam ve hakikî adam “vatandaş”ı yetiştirmek amaçlanmaktadır. Bunlar toplumların zamana ve şartlara bağlı eğitimde hedefledikleri ideal insan tipleridir⁴¹⁵

Millî eğitim bir vatandaş eğitimidir. Vatandaşlık anlamını her ne kadar İlkçağ uygarlıklarından almış olsa da aslında bugünkü uygarlığın, demokrasinin bir meyvesidir. Ülken demokrat bir vatandaşın eğitiminin elbette klasik dönem anlayışlarından farklı olması gerektiğini düşünmektedir. Vatandaş eğitiminde

⁴¹³ Ülken, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, s. 231.

⁴¹⁴ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 82.

⁴¹⁵ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 205.

herhangi bir sınıf ayrımı söz konusu değildir, eğitim genel ve mecburidir. Toplumun sıkıntılarıyla bütün vatandaşlar ilgilidir. Bu görev demokrasi anlayışının getirdiği hem bir hak hem de bir yükümlülüktür. İş bölümlerine göre alınan eğitim değişiklik göstermekle birlikte, herkesin eşit sorumluluk alabilmesi için millî sorunlarla ilgilenebilecek düzeyde temel eğitim almış olması gerekmektedir. Millî eğitimde fertle mensup olduğu toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen nitelikte bir yol tutulmalıdır. Eski din merkezli eğitim anlayışlarıyla bir karşılaştırma yapılacak olursa dinî eğitim sadece manevî bir heyecan ve his uyandırma amacı güder, ancak modern millî eğitim maddeye yani topluma dayanan bir his uyandırmayı kendine hedef edinir. Ülken'e göre modern millî eğitim köklerini bütünüyle yaşamdan alır ve bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün eğitim sistemleri içerisinde insana en uygun ve en ideal eğitim sistemidir.⁴¹⁶

Bugün için, Ülken, millî eğitim almış olmanın aynı zamanda milletler arası bir eğitim almış olmak anlamına da geldiğini söyler. Çünkü her ulus millî eğitimini kendi geleneğinden izler taşıyan bir şekilde veriyor olsa da ortak beşerî idealleri içeren bir çerçevede bunu gerçekleştirmektedir. Bunun neticesi olarak da her ulusun vatandaşı aynı zamanda dünya vatandaşı haline gelmektedir. Ülken'e göre bu durum milletlerin millî eğitim politikalarının, en tepede birbirinin tamamlayıcısı olduğunu göstermektedir.⁴¹⁷

Bugün millî eğitimi kendine uygulamak isteyen ulusların her biri farklı zamanlarda farklı şekillerde cemiyetleşme aşamalarından geçtikleri için birebir aynı şekilde bunu kendilerine uygulayamazlar. Ayrıca geçilmesi gereken belli aşamalar vardır. Avrupalı, milletleşme tekâmülünü dünya üzerinde ilk olarak tamamlamış uygarlık olarak bunu neredeyse bir içgüdü haline getirmiştir. Ancak aynı duygunun Türklerde ya da Japonlarda aynı şekilde paylaşılabileceği kesinlikle düşünülemez. Avrupalı bunu kendinde ihtiyaç olarak hissetmiş, yüzyıllarca derin sancılarını çekmiş, Rönesans, Reform gibi hareketlerle bunu ortaya koymuştur. Ülken henüz bu aşamalardan geçmemiş medeniyetlere, modern millî eğitimi kendilerine uygulayabilmeleri için Avrupalıları çok iyi tetkik edip geçtikleri aşamaları kendilerine örnek almalarını tavsiye eder. Hatta millî eğitimin bir tür Avrupalılaşma

⁴¹⁶ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 190.

⁴¹⁷ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 191.

anlamına geldiğini söyler. Ülken'e göre millî eğitim, iktisadî, coğrafi, dille ilgili her ulusun kendine ait etkenleri göz önüne alarak, Avrupalıların çizdiği yoldan ilerlemekle gerçekleştirilmelidir.⁴¹⁸

Millî eğitim konusunda Avrupalılaşmak o halde nasıl gerçekleştirilir? Ülken olgunlaşmış, yemişlerini vermiş bir uygarlık olarak Avrupa medeniyetinin bütün inceliklerinin, meziyetlerinin ya da eksikliklerinin öncelikle ortaya konulması ve bütünüyle kabul edilmesi gerektiğini söyler. Fakat gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir nokta vardır. Bu da her uygarlığın form ve içerik olarak iki yönlü olduğudur. Form genel, ortak, milletlerarası olan kısımdır, içerik ise özel, bölgeye göre değişkenlik gösterebilen, millî olan öğelerdir. Burada örnek alınacak şey formdur. Zaten bir uygarlığa girmek demek onun formunu alarak, kendi içeriğine uygulamak demektir.⁴¹⁹ Avrupa millî eğitim alanında bir uygarlığa ancak prensipler ve esaslar verebilir, genel çizgileri gösterebilir. Bir uygarlığa hakikî giriş ancak alınan forma, kalıba yeni bir ruh üflemeyle gerçekleştirilir. Bu bakımdan Ülken, Rusların Avrupa uygarlığına tam anlamıyla girmiş, Bulgarlar ise sadece taklit düzeyinde kalmışlardır.⁴²⁰

Avrupa milletleri arasında, millî eğitim politikalarının özünü oluşturan fikirler milletten millete bazı farklılıklar göstermektedir. Örneğin Latin kavimleri eğitimi “hürriyet” fikriyle, Almanlar “vazife” fikriyle, İngilizler “fayda” fikriyle, Amerikalılar yeni ve canlı “faaliyet” fikriyle ele almışlar ve her biri demokrasinin bu getirilerini ortaya koymuşlardır.⁴²¹

Bütün çağlar için aynı kalan bir millî eğitimden bahsedilemez. Millî eğitim çocuklara, gençlere mensubu bulundukları ulusun millî hayatının gerektirdiği bilgi, maharet ve inancın verilmesi işlemi ise zamanın getirdiği değişim mutlaka millî eğitim politikasının amaçlarının sık sık gözden geçirilmesi gerektirmektedir. Bu açıdan eğitimin en kuvvetli bağı sosyoloji iledir.⁴²² Bunun yanında millî eğitim bütünüün yönetimini esas alan demokrasi kavramı ile de çok yakından bağlantılıdır.

⁴¹⁸ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 191.

⁴¹⁹ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 203.

⁴²⁰ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 204.

⁴²¹ Ülken, **İnsanî Vatanseverlik**, s. 203.

⁴²² Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 81.

Zaten millî eğitim demokrasinin bir sonucudur. Tarih boyunca bu iki kavram çoğunlukla yan yana gelememişse de bugün tamamen bütünleşmiş bir vaziyettedir.⁴²³

Ülken'e göre millet, tarihî bir kuruluşur⁴²⁴ve millî yazının, millî devletin doğmasıyla şuur kazanan yerleşmiş kavimlerde başlamıştır. Milletın kökleri Ortaçağa kadar inmekle birlikte pek çoğu oldukça yenidir ve demokratik eğitim ve yönetim biçimleriyle de çoğalma imkânı bulmuştur.⁴²⁵ Bazen bir milletin kuruluşunda millî din (Yahudilik ya da Japonya'da Shintoisme gibi) esaslı rol oynar, bazen de millî bir mezhep veya kilise (İran'da Şiilik, Almanya'da Protestanlık gibi) rol oynar. Bazen de millî devlet ya da dil bu rolü yerine getirir. Tüm bu unsurlarla birlikte, vatan kurma, bir toprağa yerleşme milletlerin ayrılmaz bir unsuru olmuştur. Bu bakımdan yine Avrupalıların dünya üzerindeki pek çok uygarlığa göre vatan edinmede öncü olduğunu görülür. Avrupalılar 1400 yıldır Avrupa'da yaşamaktadırlar. Türk milleti ise henüz 1000 yıldır aynı topraklarda yaşamaktadır.⁴²⁶

Millî eğitim, saltanat yönetiminin hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca halk ve aydınlar arasında oluşturulamamış olan millî dil birliğini temin etmiştir. Bununla birlikte sadece memur ve rençber yani tüketici yetiştiren bir eğitim olmak yerine ihtiyaç duyulan her alanda çeşitli üreticiler yetiştiren çok yönlü bir eğitim anlayışıdır.⁴²⁷ Bundan dolayı Ülken millî eğitimin çeşitli hedeflere yönelik düzenlenmesi gerektiğini ileri sürer. Bu, bir milletin hem tarih boyunca yetiştiremediği iktisadî zümreleri, üreticileri, çeşitli meslek adamlarını yetiştirme imkânı vermeli, hem de toplumda “başarısız” ve “geri zekâlı” sayılan insanların enerjilerinin sahip oldukları başka güçlere yönlendirilip toplumun enerji kaybının azaltılmasını temin etmelidir.⁴²⁸

Millî eğitimde çocuğa öncelikle hür düşünce eğitimi verilmelidir. Onu önce akranları ile ciddi konularda tartışmaya alıştırmalı, karşısındakinin sözü bitine kadar dinlemeyi öğrenmesi sağlanmalıdır.⁴²⁹ Çocuğa ahlak eğitimi, ahlak düsturları öğretilmek suretiyle değil, fiili uygulamalarla verilmelidir. Millî edebiyatın ve dünya

⁴²³ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 3.

⁴²⁴ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 5.

⁴²⁵ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 3.

⁴²⁶ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 5.

⁴²⁷ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 5.

⁴²⁸ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 11.

⁴²⁹ Ülken, “Türk Eğitimi”, s. 15.

edebiyatının büyük örnekleri okutulmalı hatta yeri geldiğinde tarih derslerinin yanında zaman üstü değer taşıyan destanlardan da örnekleri verilmelidir.⁴³⁰ Ortaöğretim ve lisede iyi yurttaş ve medenî adam olma öğretilmeli ve mesleğe hazırlık egzersizleri verilmelidir.⁴³¹

Sonuç olarak eğitim, Ülken'in mertebeler ahlakına dayandırdığı toplum düzeninin kurulmasında en önemli araçtır. Farabi'de de benzer bir şekilde nazarî, ahlakî erdemler ve iş sanatlarının eğitim ve öğretimle yoluyla bireylere kazandırılması önemsenir. Hatta özellikle nazarî erdemlerin öğretimini Farabi'ye göre hakanlar (filozof/hâkim/kanuncu/imam⁴³²) yapmalıdır.⁴³³ Hilmi Ziya Ülken ise, Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine çıkarılmasında, dünya medeniyetleri arasına girmesinde özellikle millî eğitim politikasını önemser. Ülken'in mertebeler ahlakına dayandırdığı toplum düzeninin tam olarak kurulması da bu politika sayesinde gerçekleşecektir. Sonuç olarak günümüz şartlarına göre hem iç politikada hem de dış politikada toplumun hak ettiği konuma gelmesinin yolu millî değerlere dayanan bir eğitim politikasından geçmektedir.

3.1.2. Eğitimde Eşitlik

Hilmi Ziya Ülken'e göre çağdaş cemiyette hürlük dilediğini dilediği gibi yapmak anlamında anlaşılmalıdır. Hürlük sadece başkalarının hürlüklerine engel teşkil etmeyecek bir şekilde insanın kendi güç ve yeteneklerini insanın geliştirme hakkına sahip olması şekilde anlaşılmalıdır. Yani Ülken, hürriyet arzusunun toplumda anarşi çıkmasına engel olacak bir şekilde insanlara aksettirilmesini önemser. Bununla birlikte insanın güç ve yeteneklerinin hür gelişimini sağlayan yegâne aracın eğitim olduğunu burada ortaya çıkmaktadır.⁴³⁴

Ülken, eğitim içerisinde yeteneklerin geliştirilmesine yönelik çocukları, gençleri güdüleyici en önemli yöntemin yarışma usulü olduğunu düşünür. Ülken'e göre zihinsel faaliyetlere yönelik bilgi yarışmaları ya da bedensel faaliyetlere yönelik spor müsabakaları çocukların, gençlerin yönlendirileceği etkinliklerdir. Ayrıca teknik

⁴³⁰ Ülken, "Türk Eğitimi", s. 15.

⁴³¹ Ülken, "Türk Eğitimi", s. 16.

⁴³² Farabi, **Tahsilu's-Saade**, s. 38.

⁴³³ Farabi, **Tahsilu's-Saade**, s. 38.

⁴³⁴ Ülken, "Türk Eğitimi", s. 6.

icatlar, fikir buluşları, sanatsal faaliyetler, inanç eserleri alanlarında da yarışmalar düzenlenmelidir. Fakat Ülken'in burada önemseydiği çok önemli bir ilke vardır: Eşitlik ilkesi. Çocuklar eşit şartlarda yetiştirilip, onlara eşit fırsatlar sunularak belli yarışmalarda yarıştırılmalıdır. Bu aynı zamanda demokrasinin de en başarılı noktası olacaktır. Gerçek bir demokraside hiçbir şey tesadüfe bırakılmamalıdır. İnsanlara eşit şartlar altında kendini geliştirme imkânı tanınmalıdır. Demokratik eğitim hürlüğü ve eşitliği aynı ölçüde insanlara sunabilmelidir.⁴³⁵

Ülken'e göre eğitim almak artık eskisi gibi seçkinler sınıfına ait bir ayrıcalık olmaktan çıkmış hatta bütün yurttaşların ihtiyacı ve vazifesi haline gelmiştir. Artık millette kültür birliğini temin eden ve milleti ideal değerler etrafında toplayan lehçeler ve örf-adet farkları üstünde millî birliği kuran aydın sayısı çoğalmıştır. Demokratik bir yönetimde de milletvekillerinin şuurlu bir şekilde seçilebilmesi için milletin büyük bir kısmının okuryazar olması gerekmektedir. Okuryazar oranı matbaanın icadı, nakil vasıtalarının çoğalması, nüfusun büyük şehirlerde toplanması suretiyle epeyce yükselmiştir. Fakat Ülken'e göre asıl mesele bu değildir. Topluma bu noktada katılması gereken şey millî şudur. Millî şurun verilmemesi durumunda okuryazarlık oranının yüksek olması topluma çok büyük zararlar bile verebilir. Ülken'e göre okumanın ne yönde yapılacağı tasarlanmalı, altyapısı önceden oluşturulmalıdır.⁴³⁶

Hiç şüphesiz toplumda hiç bir birey ihmal edilmemeli, gerek kendi hayatını idame ettirebilecek bilgi ve yeteneği kazanmasına, gerekse toplumuna faydalı bir birey haline gelmesine, eğitimde eşitlik anlayışıyla fırsat verilmesi gerekmektedir. Hilmi Ziya Ülken'e göre eğitimle bireylerin kabiliyetlerine göre kendini geliştirme imkânına kavuşturulmasının yanı sıra bireylere milli şuur da verilmelidir ki, bireyler bilgiyi hangi amaçla kullanacakları konusunda bilinçli olsunlar.

3.2. BİR SİYASÎ ÇÖZÜM ÖNERİSİ OLARAK MİLLETLEŞME

19-20. yüzyıla gelindiğinde artık dünya üzerinde çeşitli milletlerin bir arada bir yönetim altında bulunduğu imparatorluk şeklindeki egemenlik biçimlerinin

⁴³⁵ Ülken, "Türk Eğitimi", s. 6.

⁴³⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Okumak", **Yeni Sabah Gazetesi**, 28 Temmuz 1952, s. 2.

neredeyse hiç kalmadığı söylenebilir. Dünyadaki yönetim anlayışlarının, birey ve toplumların bilinç yapılarında meydana gelen değişime paralel bir değişime gitmesi de kaçınılmazdır. Bu değişime ilk giren milletler Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte Avrupa milletleri olmuştur ve yıkılan imparatorluklarının yerine millî benlik ve millî şuur bilinciyle millî birliklerini oluşturmuşlardır. Bu millî olma eğilimi artık kaçınılmaz bir şekilde dünya üzerindeki bütün yönetim biçimlerini kendine dönüştürmüş, milletleşme bütün toplumların ayakta kalması için ortak ülkü haline gelmiştir. Bu milletleşme bilinci millî şuur, millî edebiyat, millî vatan, millî terbiye gibi çeşitli toplumsal değerlerle desteklenmiştir. Bu başlık altında Hilmi Ziya Ülken'in gözünden milletleşme ve onu destekleyen millî terbiye, millî şuur, millî vatan gibi kavramlar ele alınacaktır.

3.2.1. Millet Kavramının Ortaya Çıkışı

Millet ya da millî şuur gibi kavramlar son birkaç asırda ortaya çıkmış, dünyanın yakın tarihine ait kavramlardır. Ülken'e göre, millet oluşumunun uzak tarihte aranması her ne kadar boş bir çabaysa, bunun gelecekte mutlaka var olacağını beklemek de aynı ölçüde imkânsızdır. Bugünün yaygın, gelişmiş bir politik anlayışı olan milletleşme, gelecek bir zamanda yerini daha gelişmiş, daha demokratik, daha insancıl bir politika anlayışına bırakabilir ya da şartlara göre geriye dönük politikalara da dönüşebilir.⁴³⁷

Bugün için geçerli olan her milletin kendi yönetimini kurup kendi kendini yönetmesi anlayışı olarak millî şuur, tarihte bazı belirtilerini göstermiş olmakla birlikte en belirgin şekliyle ilk defa Batı medeniyetinde ortaya çıkmıştır. Ülken'e göre millî şuur, Katolik kilisesinin yüzyıllarca Batı uygarlıklarına kendilerini geliştirmeleri konusunda sürekli engel teşkil etmesi neticesinde bir direniş hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Batı medeniyetindeki her bir millet millî, dinî kanunlarını kendi içinde üretip Katolik kilisesinin gelişmeye engel, sert kanunlarına karşı çıkmıştır. Büyük milletlerin bu siyasî başkaldırılarını millî sanatlar beslemiş ve yüzyıl farklarıyla Batı medeniyetleri kendi siyasî oluşumlarını bir bir tamamlamıştır. Fransız inkılâbının getirdiği demokrasi fikirleri daha sonraki yüzyıllarda dünya

⁴³⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Milletlerin Uyanışı**, Marmara Kitabevi, İstanbul, 1945, s. 1.

üzerindeki pek çok milleti etkilemiş ve milletlerin kendi hâkimiyetlerine dayanan politik anlayışlar yaygınlaşmıştır.⁴³⁸

İnsanlık Ülken'in tespitlerine göre, tarih içinde dünya üzerinde farklı zaman dilimlerinde, uzun ya da kısa aralıklarla farklı biçimlerde başlıca üç değişim dönemi yaşamıştır. Bunlar:

(1) Mistik Medeniyet: Bilinmeyen zamanlardan beri, iptidaî aşiretlerden imparatorluklara kadar insan, yaygın ve toplumsal heyecanı ile âlemi tanımış ve idare etmiş, mistik dediğimiz medeniyeti kurmuştur.

(2) Akıl Medeniyeti: Toprağa yerleşerek yarattığı büyük sitelerden bu yana insan tabiatla arasındaki sabit münasebetleri görmüş; kuvvetini değiştirmeyen bu düzene uymakta bularak akıl medeniyetini tesis etmiştir.

(3) İrade Medeniyeti: Bir merkezde toplanan bazı zümreler tabiatla savaşta üstün gelerek onun sınırlarına nüfuz etmeyi ve ona hükmetmeyi öğrenmişler ve irade medeniyetini vücuda getirmiştir. Millî cemiyette şahsî yaratışa, teşebbüse, hürlik ve eşitliğe değer veren işte bu irade medeniyetidir.⁴³⁹

Hilmi Ziya Ülken'in diğer eserlerinde de benzer medeniyet gelişim aşamalarından bahsedilir. Bunlardan birisi sırasıyla mantık öncesi devre, mistik medeniyet ve akıl medeniyeti şeklindeki sıralamadır.⁴⁴⁰ Bir diğeri yine sırasıyla kavmi medeniyet, evrensel din medeniyeti ve milletler medeniyeti şeklindedir.⁴⁴¹

Milletler, şahsî yaratış hamleleriyle birbirinden ayrı, fakat yaratılan değerlerin evrenselliği ve insaniliği ile birbirine bağlıdırlar.⁴⁴² O halde dünya toplumlarında milletleşme tekâmülü hangi aşamalardan geçerek kurulmuştur?

3.2.2. Milletleşme Tekâmülü

Milletlerin doğuşunun ilk adımı İlkçağda, ikinci adımı Ortaçağda atılmıştır. Ancak millet gerçek anlamda modern bir teşekküldür. Bugün geline nokta da milletlerin modern teşekkülünde köyle şehir, beşerî ideal ile millî kültür artık bir tezat teşkil etmemektedir. Şehirler artık kapalı bir cemiyet değil, köyler ise şehirle

⁴³⁸ Ülken, **Milletlerin Uyanışı**, s. 1.

⁴³⁹ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, ss. 176-177.

⁴⁴⁰ Ülken, **İslam Düşüncesine Giriş**, ss. 4-5.

⁴⁴¹ Hilmi Ziya Ülken, "Doğu ve Batı", **Yeni Sabah Gazetesi**, 4 Şubat 1952, s. 2.

⁴⁴² Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 177.

sürekli irtibat halinde şehirleşme yolundadır. Hümanist dinlerin bugünkü mirası olan beşeri ideal deyince anladığımız “insan hakları”, millî kültürle bir zıtlık içerisinde değildir. Bundan dolayı Ülken’e göre beşerî idealleri kendine uygulamayan kapalı millî kültürler asla modern millet teşekkülüne ulaşamayacaktır. Milletlerin açık dünya görüşüne sahip olması ve birbirleriyle ilişkilerinde beşerî idealleri kendi kültürleriyle harmanlayarak iletişim kurmaları zamanla milletler arası bir ahenk oluşturacak ve hedeflenen siyasî anlayışa ulaşılmış olacaktır.⁴⁴³

İnsanlığın milletleşme yolunda geçirdiği yaşam biçimlerini ve siyasî oluşumları Ülken ayrıntılı bir şekilde *Umumî İctimaiyat* kitabında incelemektedir. İnsanlığın bugüne gelinceye kadar geçtiği aşamalardan ilki *sıhrî mantık devri* olarak adlandırdığı klan⁴⁴⁴ oluşumudur. Klanlar zamanla birleşip fratri⁴⁴⁵ topluluklarını oluşturmuş, ardından kabile, site, imparatorluk, burg, mutlakiyet aşamalarıyla birlikte toplumlar pek çok siyasî değişim geçirmiştir.⁴⁴⁶

Milletleşme tekamülünün tam anlamıyla ilk olarak Avrupa milletlerinde görülmesi ise Ülken’e göre evrensel dinin pek çok medeniyete göre Avrupa’da daha önce benimsenmiş olmasıdır. Her ulusun kitabı mukaddesi kendi diline çevirerek okuması, dinin devlet egemenliğinden çıkıp tek tip din algısının yerini farklı görüşlerin bir araya gelebildiği daha geniş bir perspektife bırakması ulusların kendi oluşumlarını ortaya çıkarmasını kolaylaştırmıştır. Protestan kilisesi, Anglikan kilisesi, Presbiteryen kilisesi, Ortodoks kiliseleri kendi dillerinde kutsal kitabı tercüme edip kendi milletlerine okuttular. Bu sayede din siyasetin elinden çıkıp, halk zümrelerinde kendi örf ve adetlerine göre yaşanabilmiş, halk ne yaptığını, neye inandığını bilir hale gelmiştir. Din, taklit ve fanatizmden çıkıp eleştirilmiş ve geliştirilmiştir. Bu gelişme İslam medeniyetlerinde daha sonraki yüzyıllarda yaşandığı için Doğu medeniyetleri içerisinde henüz tam meyvelerini verememiştir. Bunun gerçekleşebilmesi için Ülken tarih şuurunun uyandırılması gerektiğini düşünür.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra milletlerin millet olma bilincini yakalamaları yolunda kazanmaları gereken başka unsurlar da vardır. Bunlar vicdan muhasebesi, millî terbiye ve millî vatan bilincidir.

⁴⁴³ Hilmi Ziya Ülken, “Milletlerin Gelişme Yolu”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 31 Mart 1952, s. 2.

⁴⁴⁴ Ülken, **Umumî İctimaiyat**, s. 118.

⁴⁴⁵ Ülken, **Umumî İctimaiyat**, s. 120.

⁴⁴⁶ Ülken, **Umumî İctimaiyat**, Matba-i Ebuz-Ziya, İstanbul, 1932.

⁴⁴⁷ Hilmi Ziya Ülken, “Milliyetçilik ve Şark Milletleri”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 21 Ocak 1952, s. 2.

3.2.3. Vicdan Muhasebesi, Millî Terbiye, Millî Vatan

Hilmi Ziya Ülken bir gazete makalesinde bir milleti ayakta tutan en önemli olgunun, o milletin kültürü olduğu üzerinde durur. Bir milletin sahip olduğu kültürün devamlılığı o milletin devamlılığını temin edecektir. Peki, kültürün devamlılığı nasıl sağlanır? Ülken'e göre kültürün devamlılığı millî terbiye bilincinin oluşturulmasıyla sağlanacaktır. Millî terbiye bilinci de, bir millette kavmî birer medeniyet halindeyken sahip olduğu kültürel unsurlarla (dil ve gelenekler gibi), evrensel dinlerin bir getirisi olan manevi terbiyeyi birleştirmek suretiyle ortaya çıkacaktır. Millî terbiye, bir ulusun yurttaşlarına vicdan muhasebesi ve şahsiyet hürlüğü vermektedir. Modern insan algısı Ülken'e göre insanı öz kültüründen ne uzaklaştırmalı ne de eskiyi olduğu gibi koruyan muhafazakâr davranışlara sevk etmelidir. Millî terbiye zamanla bir millete yerleşmiş bir olgu olduğu için, bugün millî terbiyeye dayanmayan bir ulus yoktur.⁴⁴⁸

Bir milleti millet yapan en önemli özelliklerden birisi de millî vatanıdır. Vatan edinme fikri, son dönemde ön plana çıkmış bir duygudur. Tarihe dönüp bakılırsa vatan duygusuna rastlanılır ancak bu duygu savaş zamanlarında müdafaa ve korunmak maksatlı ortaya çıkmaktadır. Tarihî seyirde farklı siyasî yapılanmalar içinde (site, imparatorluk vb.) farklı vatan algıları görülür. Ancak Ülken'e göre bu duygu bugünkü millî vatan duygusuyla karıştırılmamalıdır. Bugünkü vatan algısı tarihin mahsulü olan maddî ve manevî değerleri, bir toprak birliği üzerinde toplayan anlayıştır. Irk, millet, inanç, iş millî vatanda birleşmiştir. Dolayısıyla millî vatan tarih içinde aynı kadere sahip insanların müşterek mahsulü olan bir teşekküldür.⁴⁴⁹

Geçtiğimiz son asır milletlerin bu millî vatan oluşturma çekişmeleriyle geçmiştir. Bütün milletlerin millî vatanlarının sınıрыla ilgili bir ideali varken, bu ideallerin tümü yaşanan çekişmeler neticesinde gerçekleşmemiştir ancak, çoğu millet kendi vatan sınırlarını çizmiştir. Hala millî vatan sınırları konusunda anlaşmaya varamamış uluslar vardır ve çekişmeleri devam etmektedir. Ancak Ülken, milletler arasındaki ahenge ve anlaşmaya bağlı olmuş bir milletler medeniyetinin parçası olabilmek için bu millî vatan probleminin ivedilikle çözülmesi gerektiğini

⁴⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken, "İslam Milletlerinde Fikir Hareketleri", **Yeni Sabah Gazetesi**, 28 Ocak 1952, ("Fikir Hareketleri"), s. 2.

⁴⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, "Millî Vatan", **Yeni Sabah Gazetesi**, 17 Aralık 1951, s. 2.

düşünür. Millî vatanlar karşılıklı anlaşma esasına dayanmalıdır ve tarihî ve kültürel sınırlara karşı saygı gösterilmelidir.⁴⁵⁰

Hilmi Ziya Ülken'in görüşleri bütün olarak ele alınırsa, Ülken, "*İlk başta toplumlar millet olmayı başarmalı*"⁴⁵¹ derken, hiç şüphesiz her milletin varlığını devam ettirmek için, kendi millî değerlerine ve millî hâkimiyetine dayanan yönetim biçimine geçmesi zaruretiyle işaret etmektedir. Tüm dünya milletlerinin bugünkü şartlar altında milletleşme politikasına geçmeleri bir zorunluluk ise de Ülken bu politikanın her zaman için ideal olarak kalacağı düşüncesini kabul etmez. Bu anlayış Ülken'e göre bugün için idealdir. İnsanlık her dönem kendisi için en iyi olanın peşinde olacaktır. Bu yüzden milletleşme politikasını bir son olarak değil, bir süreç olarak değerlendirmek gerekir.

3.3. DEVLET YÖNETİMİNDE BATILILAŞMAK

Milletleşme tekamülünü en erken tamamlayan medeniyet olarak Batı'nın (Avrupa) diğer dünya medeniyetlerine örnekliği tartışmasız kabul edilir ve Batılılaştırmak artık kaçınılmazdır. Hilmi Ziya Ülken'e göre Batılılaştırmak bugün itibarıyla, köklerini Akdeniz kültürü ve onun doğurduğu medeniyetin yürüyüşünde bulduğumuz⁴⁵², açık dünya medeniyeti haline gelmek demektir. Ülken, eski dünya medeniyetlerinden kastedilen doğu ya da batı ayrımı yerine çağdaş dönemde açık ya da kapalı dünya medeniyetleri kavramlarını kullanır. Avrupa bugün bütün dünyaya medeniyetini açmış, yaygınlaştırmış, sadece kendi iç işlerine önem veren kapalı bir dünya medeniyeti olmaktan çıkmıştır. Siyasetini bütün dünya üzerinden yapmaktadır. Ülken de bu açık dünya medeniyeti olabilme siyasetini çok önemser ve bu konuda Batıyı örnek almayı tavsiye eder. Batılı olmak ya da Batılılaştırmaktan kastedilen rasyonel yani akılcı ve evrensel dünya medeniyeti haline gelmektir.⁴⁵³ Batılı olmak bütün işleyiş, duyuş ve düşünüşle bu medeniyete girmek demektir.⁴⁵⁴

Devlet yönetimi anlayışı olarak Batılılaştırmak o halde ne anlama gelmektedir? Devlet anlayışında Batılılaştırmak Ülken'e göre, açık dünya medeniyetinin faal,

⁴⁵⁰ Ülken, "Millî Vatan", s. 2.

⁴⁵¹ Ülken, "Millî Vatan", s. 2.

⁴⁵² Ülken, *Hâkimiyet*, s. 133.

⁴⁵³ Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 15.

⁴⁵⁴ Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 29.

girişken, hür vatandaşlarının, memleketi elbirliği ile idare etmesi demektir. Bir ulusun tümünün etkin bir şekilde yönetime dâhil olması demektir.⁴⁵⁵

Ülken, Batı medeniyetinin bugün ulaştığı seviyeyi, vatandaşın sahip olduğu vatanperverlik, medenilik, gerçeğin araştırılması ve ortaya konulmasında gösterdiği çabada görebileceğimizi öne sürer. Ayrıca *“sitelilik hakkı, müşterek düşmana karşı birleşmek, medenî cesaret, sözünde durmak, hak aramak, insan şahsiyetinin şerefi, şahsî teşebbüs, fikrî alaka ve cüret, istikbali korumak için hadiseleri önceden görmek Avrupalının 25 asırdır ortaya çıkardığı medeniyetinin bugün bütün dünyaya mirasıdır.”*⁴⁵⁶

Ülken’e göre bir dünya medeniyetini örnek almak her alanda o medeniyetin uygulamalarını hayata geçirmekle olur. Ahlak, ilim, teknik, sanat tümüyle bir bütün olarak düşünülüp bir kısmı geleneksel olarak bir kısmı açık dünya medeniyetine uyumlu bir şekilde sürdürülsün iddiasında bulunulmamalıdır. Bu durum Ülken’e göre ortaya çıkabilecek itirazlarla mücadele etme cesaretinin olmayışından ya da kişilerin zevk ve alışkanlıklarını bırakmak istememesinden ileri gelmektedir.⁴⁵⁷ Hâlbuki açık dünya medeniyeti haline gelmiş Batının pek çok düşünür ve yazarı zaten dünyayı kucaklayıcı niteliktedir. Beethoven Almanların olduğu kadar evrensel bir müzisyen, Descartes Fransızların olduğu kadar dünyanın bir düşünürüdür. Ülken’e göre medeniyetler rasyonel, evrensel düşünceye yaklaştığı ölçüde dünyalılaşmakta ve açık bir medeniyet haline gelmektedir ve dünyaya bakışta ne kadar geniş bir açı yakalanırsa, o ölçüde insan en derin manasıyla keşfedilecektir.⁴⁵⁸

Ülken’e göre yeni medeniyet evrensel dinlerin terbiyesinden geçmeden meydana çıkamaz. Örneğin: Türklerin ve Cermenlerin istikrarsız kabile devletleri kurdukları zamanlarda, ne hakikî imparatorlukları vardı ne de bir millet teşkilatları. Ne zaman ki Türkler İran ve Roma’ya yerleştiler ve İslamiyet ve Hristiyanlığı kabul ettiler, işte o zaman millî medeniyete girmiş oldular. Cermenler yerleşme ve millî vatan kurma işini Türklerden 6 asır kadar önce yapmışlardır, fakat Ülken bu zaman

⁴⁵⁵ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 15.

⁴⁵⁶ Hilmi Ziya Ülken, “Garbın Faziletleri”, **Yeni Sabah Gazetesi**, Aralık 1951, s. 2.

⁴⁵⁷ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 16.

⁴⁵⁸ Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, s. 32.

farkını önemsemez. Burada önemli olan bu sosyal değişimin farkında olup milletlerin kendini bu değişime hazırlamalarıdır.⁴⁵⁹

Tanzimat hareketlerinin Batılılaşma konusunda yanlış bir politika olduğu Ülken'in gözünden kaçmamıştır. Tanzimat'ın birbirine yabancı iki medeniyeti aynı anda kendine dâhil etme çabası hüsrarla sonuçlanmıştır. Çünkü modern dünyanın alışkanlıklarının eski geleneklere uydurulmaya çalışılması boşa kürek çekmektir. Ülken, Atatürk'ün bu konuda daha akılcı davranıp Batılılaşmayı bütünüyle örnek alıp uygulamaya çalışmasını daha isabetli bulur. Bu sayede Atatürk'le vicdan ve din terbiyesi alanındaki eksikler tamamlanma yoluna gidilmiş, bir millet olmak yolunda atılması gereken bütün çağdaş adımlar tek tek atılmıştır.⁴⁶⁰

Hilmi Ziya Ülken'in Türkiye'nin çağdaş medeniyetler arasında girmesi için sunduğu çözüm önerisi tam anlamıyla Batılılaşmaktır. Batılılaşmak millî-manevî her türlü değeri geride bırakmak anlamında değil, bugüne onları adapte ederek batının teknolojik, insanî her türlü yeniliğini medeniyetine kazandırmaktır. Ülken, Doğu medeniyetlerinden millî kültürünü koruduğu halde Batılılaşmayı gerçek anlamda başaran Japonya'yı örnek olarak gösterir. Türkiye bu konuda biraz geç kalmıştır, ancak Ülken bu konuda ümitsiz değildir.

3.4. MERTEBELER DEVLETİ

Ülken insanı, toplumları, siyasî yönetim biçimlerini safha safha sürekli bir gelişim içerisinde görmektedir. Geçilen her safhayı da mertebeler olarak gruplandırır. İnsan gelişimi için yaptığı gruplandırmada, birinci mertebe korku ahlakına, ikinci mertebe umut ahlakına, üçüncü mertebe gurur ahlakına, dördüncü mertebe aşk ahlakına karşılık gelir. Ülken benzer bir mertebelendirmeyi uygarlıklar için de şöyle yapmaktadır: Büyücü uygarlıkları korku ahlakında, akıl dinleri umut ahlakında, saltanat ve mutlakîyetler gurur ahlakında, milletler ve milletler arası toplumlar aşk ahlakındadır. Aslında Ülken'in bu tespiti bizlere insanın ve toplum biçimlerinin sıkça bahsettiğimiz ileriye dönük sürekli bir gelişim içerisinde olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁹ Ülken, "Fikir Hareketleri", s. 2.

⁴⁶⁰ Ülken, "Fikir Hareketleri", s. 2.

Ülken, mertebeleri eğitimin kurduğu kendi kendisiyle savaş ve eksikliğine karşı çaba merdiveni olarak tanımlar. Mertebeler her yeredir; insanda, toplumda, insanlıkta. Ülken insanın kendi çabasıyla mertebeleri aşabileceği gibi, kuşakların devlet eğitimiyle bu mertebelerden geçebileceğini ileri sürer. İnsanlık, tarih boyunca vahşi toplumlardan büyük uygarlıklara kadar bu mertebeleri safha safha geçmiştir. Ülken, her toplumda bireylerin kendiliğinden mertebelere ayrıldığını söyler. Bunlar: Halk, vatandaş, vatansever, insanî vatansever mertebeleridir. Toplumlar hangi tür sosyal sınıfların perdesi altında olursa olsun her zaman bu ayrışmayı yaşamışlardır.⁴⁶¹

Ülken'e göre toplumla uzviyetin karşılıklı etkisinden doğan ruhun yükselmesi ne kadar kuvvetli ise, o toplumda bilinç eylemleri gelişmeye başlamakta ve mertebeler kendiliğinden kurulmaktadır. Ülken eğer devlet bireylerin eğitimini mertebelere göre düzenleyip veriyorsa, o zaman sırasıyla bütün mertebelerden geçilerek aşk ahlakına ulaşmanın mümkün olacağını düşünür. Ülken, ayrıca mertebelerin geçilmesinin yalnız "dıştan eğitim" ile değil, daha ziyade "içten eğitim" ile mümkün olacağını düşünür. Çünkü aşk ahlakına ulaşmak demek, kişiliğin özerklik kazanması ve ruhun kurtuluşa ermesi demektir. Bunun yolu ise Ülken'e göre yarışmalardan geçer. Mertebeleri aşmak ve amaca ulaşmak için herkesin birbirini aşması gerekir. Hakikat ve iş sevgisinde, feragat ve fedayı nefis davasında en büyük özgürlükle yarışmaya girmek ve herkesi geçmek için tutku ve cesaret bakımından en fazla çaba sarf etmek, sonunda insanı aşk ahlakına götürecektir.⁴⁶²

Mertebeler devletinde kişi hem özgürdür, en olgun en güzel eseri vermek için başka işçilerle yarışa girer; hem de sorumludur, toplumun ve devletin bir parçası olarak görevlerini yerine getirir. Mertebeler devletinde kanun, görevleri mertebelere göre tayin eder ve kişi o nispette görev kazanır. En büyük sorumluluk ve ağır görev aşk ahlakında olanlara verilir. Mertebelerden inildikçe görevler daha küçük, daha önemsiz olmaya başlar. Devletin ve yönetimin yükleri yukarıdan aşağı gidilmek ve bir mertebeden ötekine doğru azalmak üzere dağılmıştır. İşinde yükselen görevde de yükselecektir. İşinde geri kalan görevde de geri kalacaktır. Görev bir yükümlülük ve

⁴⁶¹ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 249.

⁴⁶² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 249.

disiplin gücü olmakla birlikte onu elde etmek insanın kendi çabasına bağlıdır.⁴⁶³ Burada bahsini ettiğimiz görev ve sorumlulukların mertebelere göre dağıtılması, daha önceki bölümlerde dile getirdiğimiz arif kimse, adil kimse tanımlarını akla getirmektedir. Aşk ahlakına ulaşmış, irfan sahibi arif kimseler elbette toplumda en yüksek görev ve sorumluluklara sahiptir. Çünkü Ülken'in gözünde bu yükü kaldırabilecek bilinçtedirler. Farabi'nin "faziletli şehri"nde de halk çeşitli mertebelere ayrılır. İlk başkan/reis'ten başlayarak halk sahip oldukları ilim, irfan ve kabiliyetlerine göre seçkinler ve halk olarak mertebelere ayrılır ve tıpkı Ülken'de olduğu gibi görev ve sorumluluklar bireylere mertebelerine göre dağıtılmaktadır.⁴⁶⁴

Mertebeler devleti, toplu ve disiplinli bir mertebeler eğitimi aşk ahlakına yükselenlerle vermeyi amaçlamaktadır. Ülken'e göre mertebeler devletinde iş özgürlüğü insanlık için, görev disiplini ise vatan içindir. Mertebeler devleti hâkimiyetini kuracak ve eşitliğe doğru götüren toplum eğitimi hazırlayacaktır. İş özgürlüğü teknik, fikir, ahlak ve sanat gelişmesini temin edecek, görev disiplini kanunları tatbik, devleti idare ve maddî ihtiyaçları tedarik bakımından adaletle hareket edilmesini sağlayacaktır. Oysa Ülken, liberal bir devlette işler ve görevlerde böyle bir tasnif yapılmadığı için insanda da iş ve görevin birleşmediğini söyler. O toplumda iş sadece kazanç kapısı olarak görülmektedir. Mertebeler sisteminde ise bütün insanlar birer görev ile topluma bağlıdır, bu görev onlara hayatlarını idame ettirecek kazanç da sağlayacaktır. Ancak kazanç sadece maddî ihtiyacı temin maksadı taşır, bu ise sosyal bir görevdir.⁴⁶⁵

Ülken, komünist devletlerde ise her işin bir görev ve her görevin bir yükümlülük ve zorunluluk olarak görüldüğünü söyler. Bireyin iş bakımından özerkliği yoktur, dolayısıyla yarışma özgürlüğü de yoktur. Devleti idare etmek, kanunu uygulamak ve maddî ihtiyacı hazırlamak nasıl birer görev ise, teknik, fikir ve sanat işleri de yine öyle birer görevidir. İş ve görev aynı olduğuna göre en büyük güç en ağır işi yapanın elindedir. Eser ve ruhî ürün önemsenmez, sadece sarf edilen emek ve zahmetin bir değeri vardır. Toplumun hâkimi işçidir ve görev onun elinde ve ona göre düzenlenir.⁴⁶⁶ Böyle bir maksadı taşıyan komünist toplumlarda Ülken

⁴⁶³ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 250.

⁴⁶⁴ Farabi, **Tahsilu's-Saade**, ss. 48-49.

⁴⁶⁵ Ülken, **Aşk Ahlakı**, ss. 250-251.

⁴⁶⁶ Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 251.

haklı olarak mertebelerin kurulmasının imkânsız görür. Çünkü Ülken işi bir amaç olarak değil, bireyin ve toplumun yükselmesinde araç olarak görmektedir.

Ülken günümüz devletlerine bakıldığında, mutlak yarışmaya giden en belirgin liberal devlet örneğini Amerika Birleşik Devletleri'nde, özgürlüğü tamamen ortadan kaldıran komünist devletlerin örneğini de Sovyetler Birliği'nde görebileceğimizi söyler. Ülken, Rusya'nın gidişatını Ortaçağ'a geri dönüş, Amerika'nın gidişatını ise iktisadî ve siyasî bir tahakküme dönüş olarak değerlendirmektedir. İki gidişatı da yanlış bulan Ülken, işle görevi, özgürlükle disiplini, bireyle toplumu, vatanla insanıyeti birleştiren mertebeler devletini çözüm olarak öne sürer. Yalnızca mertebeler devletiyle, birbirini boğazlayarak bir kurt sürüsü haline gelen tutkuların kuvveti yüksek bir hedefte toplanabilir ve bireyin gelişmesini durduran bir cendere halindeki toplumu, özgür kişiliklerin ortak iradesine bağlama imkânı doğurur.⁴⁶⁷

Ülken bir devletin idare edilmesini bir bilim olarak görür ve bu bilim ancak mertebeleri uygulamalı ve insanları bir piyon olmaktan kurtarmalıdır.⁴⁶⁸ Ülken bu noktada devlet idaresinin teslim edileceği ideal devlet adamını babaya benzetir ve der ki: *“Babayı terbiye eden çocuktur. Çünkü baba çocuğuna iyi alışkanlıklar vermek için kendi hareketlerine dikkat eder. Sabırlı ve tahammüllü olmaya alışır.”*⁴⁶⁹ Ülken, insanın önce kendisini düzeltmeyeceğini, ancak taşıdığı âlemi düzeltmek arzusuyla insanın kendisine çeki düzen verebileceğini düşünür. Ülken'in tabiriyle ne bencil maddeciler, ne de gafil hayalciler ideal devlet adamı olabilirler. Ona göre ideal devlet adamı, gerçekte temasa gelmiş ve insanları tanımış pratik ülkücülerdir. İdeal devlet adamı insanî bir ahlaka inanan, etki etmeye muktedir olan kimsedir, alay eden, sözde icraatlar vadeden kimse değildir.⁴⁷⁰

İdeal devlet adamı insanı iyi tanımalı, ahlakî ve siyasî yapıyı insan unsuru üzerine inşa etmelidir. Ülken, *“Eğer insanı tanımıyorsak, kurmak istediğimiz ahlak ve siyaset binası da tahtadan bir yapı iskelesi gibi bir gün devrilip gidecektir”* der.⁴⁷¹

Ülken, devletin, hukuk kurallarını oluştururken başvuru yapacağı, danışacağı kişilerin bilgiyle eylemi birleştirmiş uzman kimseler olmasını önemser. Bu kimseler iltimas, rüşvet gibi belalara bulaşmayan, birkaç kişinin çıkarına uyacak şekilde

⁴⁶⁷ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 251-252.

⁴⁶⁸ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 26.

⁴⁶⁹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 60.

⁴⁷⁰ Ülken, *Aşk Ahlakı*, s. 60.

⁴⁷¹ Ülken, *Aşk Ahlakı*, ss. 80-81.

davranmayan, akıl deneyim yollarını kullanarak bir hukuk inşa etmeye çalışan kimseler olmalıdır.⁴⁷²

Ülken, daha önce ahlak başlığında zikrettiğimiz açıklık tutkusuna ulaşmış kimseleri ideal devlet adamı olarak görmektedir. Açıklık tutkusuna ulaşmış bir insan kamu sanısına nazaran bağımsızlığını kazanmış, hareketi beğenilmek için değil, gayesi kendinde olarak yapmaya başlamıştır. Aşk merhalesi ahlakta ve kişilikte mutlak hareketin kendisini gösterir. Bu merhaleye kişiliğe güç kazandıran bütün eğitim aşamalarından geçerek ulaşılabilir. Ülken'e göre bu insanlar toplumu idare etme gücüne sahip olan siyaset, sanat, bilgi ve teknik adamlarıdır.⁴⁷³ Farabi'de de ideal devlet adamından benzer özellikler taşıması beklenmektedir. Farabi'de "reis" yani ilk yönetici bilim ve marifet⁴⁷⁴ sahibi, hiç kimsenin rehberliğine muhtaç olmayan, hatta insanlar için mutluluğa giden yolu belirleyici⁴⁷⁵ ve yol gösterici olmalıdır. Farabi'de ilk reisten itibaren başkanlar faziletlerine ve kabiliyetlerine göre sıralanırlar. Farabi ilk başkan/reis'ten bir eserinde on iki özellik⁴⁷⁶, başka bir eserinde altı özellik⁴⁷⁷ arar ve bu özellikleri taşıyan bir başkan yoksa devamında gelen başkanlara "melik es-sunne" lakabı vererek, onlara ilk başkanın geleneğini sürdürme görevi yükler.⁴⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken'de ise tek bir kişinin reis olduğu bir yönetim anlayışı görülmez. Çünkü dünya devletlerinde krallık, padişahlık, sultanlık yapılabilecek mutlakiyete dayalı bir yönetim anlayışı yoktur. Fakat Farabi'nin devlet adamından beklediği bütün özellikler Ülken tarafından da paylaşılır. Aşk ahlakına ulaşmış, insanî vatanseverlik mertebesine yükselmiş, irfan sahibi arif kimse vb. Ülken'in zikrettiği bu özellikteki kişiler, aynı zamanda devlet adamı olmasını arzu ettiği kişilerin bizzat kendisidir.

Sonuç olarak Ülken, aşamalı olarak kişilik gelişimini tamamlamış, en üst mertebe olan aşk ahlakına ulaşmış kimseleri devlet yönetiminde görmek ister. Devleti, halkı emanet olarak alacak kimseler kendini bilen, koltuk hırsına, kibre kapılmayan kimseler olmalıdır ki, halkını da çağdaş uygarlık seviyesine çıkarabilsin.

⁴⁷² Ülken, **Aşk Ahlakı**, s. 225.

⁴⁷³ Ülken, **Hâkimiyet**, s. 121.

⁴⁷⁴ Farabi, **Tahsilü's-Saade**, ss. 59-60, **Fususu'l-Medeni**, s. 48.

⁴⁷⁵ Farabi, **Fususu'l-Medeni**, ss. 61,69.

⁴⁷⁶ Farabi, **Medinetu'l-Fazıla**, ss. 87-88.

⁴⁷⁷ Farabi, **Fususu'l-Medeni**, ss. 86-88.

⁴⁷⁸ Farabi, **Medinetu'l-Fazıla**, s. 89.

Son bölümümüzün genel bir değerlendirmesini yapmak gerekirse insanın ve insan birliklerinin oluşturduğu toplumların gelişmeye açık bir yapısının olması, onların yönlendirilme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada eğitim ve yönetim sistemleri devreye girmektedir. Toplumların belirli bir eğitim politikası ve yönetim politikası olmalıdır. Hilmi Ziya Ülken, günümüz toplum yapısı ve siyasî örgütlenme biçimlerini göz önünde alarak milliliğe dayanan bir politika yürütölmesini önermektedir. Bunun eğitimdeki yansıması millî eğitim, yönetimdeki yansıması milliliğe dayanan mertebeli bir toplum yapılanmasıdır. Bunun yolu da insanlara millî şuur, millî terbiye, millî vatan bilinci gibi milliyetçi duyguların kazandırılmasından geçmektedir.

SONUÇ

Hilmi Ziya Ülken'in mertebeler ahlakına dayandırdığı toplum düzeninde siyasî kavramlar, anlamını ve hareket noktasını felsefî antropoloji ve kültür antropolojisi ışığında oluşturulan yeni insan anlayışından almaktadır. Tespitlerimize göre Ülken, siyasete dair görüşlerini incelediğimiz eserlerinde bu hareket noktasından yola çıkarak mertebeli bir toplum yapısı kurgulamıştır. Antik Yunan'da, Platon'da ya da Farabi'de de görülen mertebeli toplum yapısının ilk kez Ülken'de görüldüğü söylenemez. Fakat Ülken'in, gerek insan anlayışındaki yeni gelişmeler ve gerekse yönetim anlayışları ve toplum yapılarındaki değişimler sonucunda daha teşkilatlı, daha hümanist ve gelişmeye yönelik mertebeli bir toplum sistemi geliştirdiği söylenebilir. Buna mukabil din-siyaset ilişkisi bağlamında Ülken'in dinden özellikle insan, ahlak, hürriyet, adalet, demokrasi, laiklik gibi konularda referanslar aldığı görülmekle birlikte Ülken'in görüşlerinde dini, bir temel olarak kullandığı söylenemez. Ülken, Kur'an'ı ve Hz. Peygamberin görüş ve uygulamalarını hayata uygun, gerçekçi bulur, ancak Ülken'e göre bugün gelinen nokta itibarıyla İslam'ın bir dönüşüme, yanlış görüş ve uygulamalardan arındırılmaya ihtiyacı vardır. Zamanla yanlış uygulamaların İslam dinine sirayet etmesi ya da Kur'an'ın mesajının yeterince anlaşılamaması İslam dininde bazı deformasyonlara sebep olmuştur. Bu yüzden Ülken, Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalarla daha sonraki dönemlerin uygulamalarını birbirinden tamamen ayır tutar. Kısaca Ülken'in eserlerinde din ve siyaset temel bazı noktalarda uzlaşma içindedir. Fakat bununla birlikte Ülken, kendi görüş ve düşüncelerinde bütüncül, integral bir yoruma ulaşmaya çalışmaktadır. Ayrıca Ülken'in eserlerinde dinden siyasete doğru bir yönelim olduğu görülmektedir. Çünkü Ülken tarafından dindeki bazı görüş ve uygulamalar siyasî görüşlere de yansıtılmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken, çalışma alanlarını seçerken içinde bulunduğu toplumun sorunlarını göz önünde bulunduran bir düşünürdür. Ülken'in niçin siyaset felsefesine yöneldiğini sorulacak olursa, bunun Osmanlı'nın yıkılışının ardından bir millet olma çabasına giren Türkiye'nin yeniden inşa edildiği bir dönemde, toplumun içinde bulunduğu manevî ve ahlakî kaos halini göz önünde bulundurduğu söylenebilir. Ülken bunu kendine görev edinmiştir. Çünkü ona göre böyle bir dönemden

geçilirken özellikle fikir adamları, sadece ilmî çalışmalar yapan insanlar olmakla yetinmemeli, toplum düzeninin kurulmasında bizzat hayatın içinde yer almalı, sosyal eylem ve faaliyetlere katılarak topluma yön vermelidir.

Hilmi Ziya Ülken, toplumun yeniden inşası çabasını sağlam temellere oturtmaya çalışır. Bundan dolayı çalışmalarının özünde toplumun temel yapı taşı olan insanın nasıl bir varlık olduğu ve mahiyetinin ne olduğunun anlaşılması bulunur. Toplumsal dolayısıyla siyasal hayatın bir parçası olarak insanın ruhsal ve bedensel gelişimini bir arada değerlendiren Ülken, sentezci bir yoruma ulaşmaya çalışır. İnsanın toplumsal bir varlık haline gelmesinin yolu ruhen ve bedenen kişiliğini tamamlamış olmasına bağlıdır. Bu noktada ahlak ve değer de, insanın toplumsal dolayısıyla siyasal hayatının kurulmasında yönlendirici işlev yüklenmektedir.

Hilmi Ziya Ülken, insanın ilk ortaya çıkışından itibaren günümüze gelinceye kadar geçirdiği tekamülle toplumların bilinç seviyeleri, siyasî yapılanmaları arasında hep bir benzerlik kurmaktadır. Çıkarım şudur: İnsan yükselir, toplum yükselir. Bu yüzden Ülken’de insan ve siyaset hep yan yana yer alır. Ülken, insanı çok yönlü incelemeye çalışır. İnsanı sadece deneysel bir varlık olarak inceleyen sosyoloji kuramlarını ya da sadece ruhsal bir varlık olarak inceleyen psikoloji kuramlarını sert bir şekilde eleştirir. Çünkü insan için en iyisi nedir sorusuna bu tip kuramlar cevap vermekte yetersizdir.

Hilmi Ziya Ülken insanın gelişimini, biyolojik, sosyal ve psikolojik gerçeklerin birbirine etkisinden doğan bir gelişmede değerlendirmeye çalıştığı için ahlak ve değer konusunda da benzer bir tutum sergiler. Sadece fizik üzerine kurulmuş ya da biyolojik dediğimiz ahlak ya da psikoloji üzerine kurulmuş bilimci ahlak görüşleri, tek bir gerçek üzerinden yapılan tahlillere dayanmaları bakımından Ülken’in sert eleştirilerine maruz kalır. Bu noktada yine Ülken, bu bilimci görüşlerin her birinden yeri geldiğinde faydalanırken görülür. Ülken tek bir gerçek üzerinden toplumcu bir görüş ortaya koymaya çalışmaz. Ülken görüşlerini gerçekliklerin karşılıklı etkisine dayanan bütün bir insan gerçeğinin gelişmesine dayandırmıştır. İnsan için en iyisi nedir, sorusuna yanıt aranırken, Ülken’in bu gerçekçilik tutumu tüm zamanlar için geçerli bir siyaset anlayışı ortaya koyması açısından çok önemlidir. Ülken, insanı sürekli ruhsal bir gelişme yolunda gördüğü için ahlak

anlayışını da bir gelişim seyri üzerinde görüp, “aşamalar etiği” dediği ahlakî mertebeler kurgular. Ahlakî mertebelerde insan eğitim ve davranış geliştirme suretiyle aşamalar arasında bir geçiş halindedir. İnsan bu aşamalardan geçerek “insanî vatanseverlik” mertebesine yükselecek, bu sayede toplum da yükselecektir. Çalışmanın birinci bölümü Siyasî Kişilik ve Ahlak’ta burada kısaca değindiğimiz insan, ahlak ve değer konuları değerlendirilmektedir.

İkinci bölüm Din ve Siyasetle İlgili Kavramlar başlığı altında ise adalet, hürriyet, demokrasi, laiklik, hâkimiyet kavramları ele alınmaktadır. Bu siyasî kavram ve değerler geçmişten günümüze toplumsal ve siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları olmuştur. Uğrunda büyük mücadeleler verilerek elde edilmeye çalışılan bu değerler, özellikle son dönem yönetim anlayışlarında daha çok ön plana çıkmaktadır. Ancak henüz istenilen seviyede bu değerler topluma ve siyasî hayata kazandırılmamıştır. Ülken bu siyasî kazanımların topluma kazandırılabilmesi için çeşitli yollar, yöntemler göstermeye çalışmaktadır. Örneğin demokrasinin toplumda hürriyet-eşitlik dikotomisine sebep olmaması için şartlı hürriyet şeklinde uygulanmasını önermesi bunlardan biridir.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümü Din ve Siyasette Eğitimin Rolü başlığında ise, ikinci bölümde incelediğimiz siyasî kavram ve kazanımların Ülken’in eğitim anlayışı ve devlet yönetimine dair görüşlerine nasıl yansıdığını tespit etmeye yönelik olmuştur. Ülken bu konuda öncelikle her toplumu kendi geçmişiyle birlikte değerlendiren bir millî eğitim politikası ortaya koymaya çalışmaktadır. Eğitimde millî bir politikanın ortaya konulması toplumun milletleşme tekamülüne de yardımcı olacaktır. Milletleşme bilinci toplumların devamı için artık Ülken’e göre kaçınılmazdır ve hatta bunun örneğini Ülken, Batıdan almamızı önermektedir. Batının 300 yıldır kurduğu demokratik sistemin bugün itibarıyla hâlihazırda ondan daha üst bir sistem olmaması sebebiyle örnek almamız gerekmektedir. Ülken bütünüyle Batılılaşmayı önermektedir. Milletler kendi öz kültürlerine dayanmakla birlikte çağın gerektirdiği yenilikleri dünya medeniyetlerinden kendilerine örnek almakta yüksünmemelidir.

Üçüncü bölümümüzde son konu olarak ise Ülken’in aşamalar etiğine dayandırdığı mertebeler devleti anlayışı ortaya konulmaktadır. Ülken’in hem eşitliğin hem hürriyetin insana yakışır biçimde uygulama alanı bulabileceği bir yönetim

anlayışı şeklinde ileri sürdüğü mertebeler devleti, Ülken'e göre bugün itibariyle dünya üzerindeki en iyi yönetim anlayışıdır. Mertebeler devletinde toplum ahlakî seviyelerine göre çeşitli mertebelere ayrılır ve görev, hak ve sorumluluklar bu mertebelere göre dağıtılır. Bu toplumu hem yönlendirecek hem de yönetecek kişiler ise aşk ahlakına ulaşmış, “insanî vatanperverlik” mertebesine erişmiş kimselerdir. Ahlakî olarak en üst mertebeye erişmiş bu kimseler adaleti, hürriyeti, demokrasiyi, laiklik ve hâkimiyeti hakkıyla toplumda uygulayacak ve toplumdaki bireylerin mutluluğunu temin edecektir.

KAYNAKÇA

Can, Nevzat, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, Elis Yayınları, Ankara, 2005.

Cevizci, Ahmet, “Platon: Hayatı ve Yapıtları”, **Devlet Adamı**, Platon, ss. 7-17, Say Yayınları, İstanbul, 2018.

Farabi, **El-Medinet’ül Fazıla**, çev. Nafiz Danışman, Meb Yayınları, Ankara, 2001.

Farabi, **Es-Siyaset’ül Medeniyye veya Mabadiu’l-Mevcudat**, çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.

Farabi, **Fusulü’l-Medeni**, çev. Hanifi Özcan, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Farabi, **Tahsil’us-Saade**, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefeye Giriş**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

Mutluay, Rauf, “Hilmi Ziya Ülken’in Roman Dünyası ‘İnsan Meddücezri’”, **İnsan Meddücezri Posta Yolu**, Hilmi Ziya Ülken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 265-286.

Utku, Ali, “Sunuş”, **Hâkimiyet**, Hilmi Ziya Ülken, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, ss. 9-26.

Ülken, Hilmi Ziya, **Ahlak**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001.

Ülken, Hilmi Ziya, **Aşk Ahlakı**, Dünya Yayınları, İstanbul, 2004.

Ülken, Hilmi Ziya, **Bilim Felsefesi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983.

Ülken, Hilmi Ziya, **Eğitim Felsefesi**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

Ülken, Hilmi Ziya, **Felsefeye Giriş Birinci Kısım**, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

Ülken, Hilmi Ziya, **Hâkimiyet**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.

Ülken, Hilmi Ziya, **İçtimaî Doktrinler Tarihi**, Yenidevir Basımevi, İstanbul, 1941.

Ülken, Hilmi Ziya, **İnsan Meddücezzi Posta Yolu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Ülken, Hilmi Ziya, **İnsan Meddücezzi Yarım Adam**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Ülken, Hilmi Ziya, **İnsanî Vatanseverlik**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998.

Ülken, Hilmi Ziya, “İnsan İdeali”, **İnsan Dergisi**, sayı: 20, Şubat, 1943.

Ülken, Hilmi Ziya, **İslam Düşüncesine Giriş**, Horoz Basımevi, İstanbul, 1954.

Ülken, Hilmi Ziya, **Millet ve Tarih Şuuru**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

Ülken, Hilmi Ziya, **Milletlerin Uyanışı**, Marmara Kitabevi, İstanbul, 1945.

Ülken, Hilmi Ziya, **Siyasî Partiler ve Sosyalizm**, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1963.

Ülken, Hilmi Ziya, **Tarihî Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1963.

Ülken, Hilmi Ziya, **Umumî İçtimaiyat**, Matba-i Ebuz-Ziya, İstanbul, 1932.

Ülken, Hilmi Ziya, **Varlık ve Oluş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Ülken, Hilmi Ziya, “Cumhuriyet Devri 50 Yıllık Türk Eğitimi”, **50. Yıl Kitabı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

Ülken, Hilmi Ziya, “Laiklik”, **50. Yıl Kitabı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

Ülken, Hilmi Ziya, “Batı Üniversitelerinin Gelişmesi, Laiklik ve Fikir Hürlüğü İçin Savaşı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

Ülken, Hilmi Ziya, “Önsöz”, **Atatürk ve Din**, Sadi Borak, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962. ss. 2-3.

Ülken, Hilmi Ziya, “Doğu ve Batı”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 4 Şubat 1952.

Ülken, Hilmi Ziya, “Garbın Faziletleri”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 3 Aralık 1951.

Ülken, Hilmi Ziya, “İslam Milletlerinde Fikir Hareketleri”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 28 Ocak 1952.

Ülken, Hilmi Ziya, “Milletlerin Gelişme Yolu”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 31 Mart 1952.

Ülken, Hilmi Ziya, “Millî Vatan”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 17 Aralık 1951.

Ülken, Hilmi Ziya, “Milliyetçilik ve Şark Milletleri”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 21 Ocak 1952.

Ülken, Hilmi Ziya, “Okumak”, **Yeni Sabah Gazetesi**, 28 Temmuz 1952.

Wilber, Ken, **Her Şeyin Teorisi**, Dharma Yayınları, İstanbul, 2004.

Yıldız, Mustafa, “Din-Siyaset İlişkileri Bağlamında Farabi ve Maturidi” (Farabi ve Maturidi), s. 81, (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219958>,16.10.2019)

Yıldız, Mustafa, “Farabi’de Felsefe, Din ve Devlet İlişkisi” (Din ve Devlet), **Felsefelogos Dergisi**, ed. Sinan Özbek, sayı. 43, İstanbul, 2011.

